

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1989:1

Kunsten at spørge ret!

En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820

Af Finn Stendal Pedersen

De danske amtsbeskrivelser, som blev udgivet i nitten bind i perioden 1826–1844 på Det kgl. danske Landhusholdnings-selskabs foranledning, og som alle er bygget over den samme læst af 28 spørgsmål, er en stadig mere og mere værdsat kilde til beskrivelsen af landbruget og kulturlandskabet i Danmark i tiden omkring 1825–1840. Deres væsentligste betydning er dog at finde deri, at de første amtsbeskrivelser fra perioden 1826 til 1835 endnu skildrer det gamle og stagnerende bondebrug, mens bindene efter 1835 i stadig større grad begynder at vise, hvorledes man nu endelig var ved at opnå den fulde driftsmæssige fordel af de store landboreformer sidst i 1700-tallet.

De bliver derved et højst tiltrængt memento om, at udviklingen i dansk landbrug ikke skete helt så pludseligt og overvældende, som vi i jubilæumsåret for stavnsbåndsløsningen nok har været for tilbøjelige til at tro. Af beskrivelserne fremgår det, at den betydeligste faktor for forandringerne indenfor landbruget, nemlig udskiftningen af landsbyfællesskabet, endnu ikke omkring 1835 havde resulteret i hegn, markfred og driftsomlægninger til vekselbrug for ret mange af de danske bondebrug. Det fremgår endvidere, at teknologiske nyvindinger som svingploven, der blev præsenteret i Danmark

---

Finn Stendal Pedersen, f. 1943. Lektor ved Odense Universitet. Har bl.a. skrevet: *Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby*. 1983. *Fjelstedgården. Fjelstedgården i Den fynske Landsby under driftsfællesskab og efter udskiftning 1680–1900*. 1985. *Fynsk Landbrugs Vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*. 1985. (disp.).

af Landhusholdningsselskabet i 1770, og ekstirpatoren endnu ikke havde vundet almindelig udbredelse. Det fremgår, hvorledes mergling og dræning endnu ikke var almindelig, og det fremgår, at staldfodring og systematisk forbedring af kvægracerne endnu ikke havde vundet indpas på gårdbrugene i 1835. Listen kunne forlænges betydeligt, og af amtsbeskrivelserne bliver man således i høj grad mindet om, at overgangen fra at være bønder i det gamle, stagnerende, selvforsynende bondesamfund indenfor godsstrukturens rammer til at blive selvejende, markedsorienterede og kapitalforrentende producenter af landbrugsvarer ikke var så hurtig og givet en sag, som vi ofte forestiller os i feststemte øjeblikke. Amtsbeskrivelserne indtager da også deres velfortjente plads i historieskrivningen, når det danske samfund omkring 1830 skal beskrives.¹ Imidlertid bygger beskrivelsen af, hvorledes de blev påbegyndt og gennemført udelukkende på Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs egen officielle fremstilling fra 1844², og da nogle af de bevarede sagsakter fra Landhusholdningsselskabets arkiv kan medvirke til at udbygge og nuancere den officielle fremstilling af begivenhedsforløbet, skal en fornyet gennemgang af amtsbeskrivelsernes problemfyldte tilblivelse foretages i det følgende. Det viser sig nemlig, at det ikke var så ligetil en sag at begynde at stille spørgsmål og at indhente oplysninger i enevældens Danmark.

Landbrugsstatistik før 1820

Selvom amtsbeskrivelserne altså i dag er en værdifuld historisk kilde, var det selvfølgelig ikke hovedsigtet med dem, da de blev skrevet. Hovedsigtet var helt enkelt at skaffe den danske regering og dens embedsmænd en pålidelig beskrivelse af det danske landbrugserhvervs situation i 1820, således at man kunne vurdere, om det var nødvendigt med indgreb og støtte overfor erhvervet. Man vidste ganske enkelt ikke, hvorledes det stod til indenfor landbruget, eller hvordan landboreformerne havde virket på længere sigt.

I forbindelse med reformerne i slutningen af 1700-tallet og i forbindelse med udbygningen af administrationen³ og den merkantillistiske ideologi om den centrale statsmagts pligt til at gribe ind og styre udviklingen⁴ var der ganske vist sket en

række initiativer til at fremskaffe de dertil nødvendige statistiske oplysninger. Uden at det er muligt at give en fuldstændig gennemgang af forsøgene på at skabe de nødvendige statistikker i slutningen af 1700-tallet, kan det nævnes, at begyndelsen blev gjort med forsøgene på at skabe en brugbar statistik over befolkningsudviklingen gennem årlige indberetninger fra 1735 af de enkelte stifters årlige antal af fødte og døde samt ved gennemførelse af folketællingerne 1769, 1787 og 1801.⁵

Herudover havde man oversigter over priserne i de enkelte stifter år for år for korn, kød og smør, de såkaldte kapitelstakster, helt tilbage fra 1660⁶, og i 1770 var dette blevet fulgt op af årlige indberetninger om kornhøstens udfald samt om forholdet mellem de forskellige typer af udsæd.⁷

Indberetninger om høsten

Ifølge de meget løse direktiver i cirkulærerne skulle amtmændene indberette om, hvor meget høsten var i forhold til sidste års høst, hvor store forrådene af gammelt korn var samt endelig, hvad det indeværende års høst beløb sig til i tønder for henholdsvis rug, byg, havre, boghvede og ærter. Nøjagtigheden af svarene varierede meget, alt efter amtmændenes indsats og de rådspurgtes vilje til at svare nøjagtigt og til tiden. En række proprietærer bekymrede sig overhovedet ikke med at svare amtmanden om forholdene på deres gods. Som eksempel på disse indberetningers gennemsnitlige værdi kan anføres grev Ahlefeldts besvarelse for grevskabet Langeland om høstens udfald i hans amt i 1774. Indberetningen er dateret 18. november 1774.

»I henseende til høstens udfald og kornavlingen for indeværende år på mit grevskab Langeland har jeg herved den ære, i anledning af forrige rentekammerskrivelse under 23. okt. 1770, at meddele følgende efterretninger«:

- 1) Af gammel korn haves ingen forråd, thi hvad af landmandens årlige avling kan overskyde, fra det der konsumeres, bliver altid så snart muligt solgt og leveret til købmanden, der igen bortfører samme.

- 2) Rughøsten her på landet har udi indeværende år været meget ringe og næppe kan regnes i forhold en fjerdepart imod et godt års høst, byggen har været nogenledes eller middelmådig frugtbar og havren det bedste efter udsæden. Kornet i almindelighed fylder kuns lidet i husene og giver efter udtærskning mådelig i skæppen, men rugen som meldt allermindst.
- 3) Efter nøjeste overslag kan det indavlede korn af alle slags på mit grevskab efter udtærskning omtrent udgøre i tøndetal rug: 6000 tdr., byg: 13000 tdr., havre: 7000 tdr., og når derfra afregnes, hvad ungefærlig bliver konsumeret, så kan overskuddet til at sælge og udføre anslås til omtrent 1000 tdr. rug, 6000 tdr. byg og 2000 tdr. havre; desuden avles her på landet adskillige steder ærter, som dog for størstedelen igen fortæres, så at deraf ikke kan gøres regning på noget overskud«. ⁸

Indberetningerne amt for amt af denne karakter ville, hvis de alle var lige fyldestgørende, hvad der desværre ikke er tilfældet, kunne give centraladministrationen et rimeligt godt indtryk af forsyningssituationen år for år. Imidlertid havde den ingen mulighed for at vurdere resultatet i forhold til produktionspotentialt og for at anvende indberetningerne som styringsgrundlag.

Indberetninger om forholdet mellem udsæden

Disse indberetninger, der også skulle udarbejdes og indsendes af amtmanden, havde deres baggrund i, at rentekammeret behøvede at være underrettet om hvad slags korn af rug, byg og havre, der i hvert herred efter jordens forskellige beskaffenhed mest såedes. For Nyborg amt kom der ialt otte indberetninger, der var ordnet efter herreder og birkekredse, mens der fra Tranekær amt kom en indberetning. For Nyborg amt var den enkelte beretning yderligere opgjort specificeret for hvert sogn, selvom et nærmere eftersyn i det øvrige materiale viser, at dette var en undtagelse. Fra opgørelsen i Nyborg skal følgende uddrag vises:

Sognene	rug	byg	havre
Horne sogn	3/11 dele	5/22 dele	1/2 del
Svanninge sogn	7/15 dele	2/15 dele	2/5 dele
Jordløse sogn	7/15 dele	2/15 dele	2/5 dele
Ulbølle sogn	1/3 del	2/9 dele	4/9 dele
Drejø sogn	3/8 del	2/8 del	3/8 del
Thurø sogn	2/5 dele	1/20 del	11/20 dele ⁹

Som det vil fremgå af dette eksempel på en af de bedre indberetninger vedrørende udsæden, var det også her et yderst bredt og usikkert billede af forholdene, som blev givet.

Indberetningerne om tilsåningens tilstand m.v.

I 1810 følte staten i den pressede økonomiske og politiske situation et behov for at indhente yderligere aktuelle oplysninger om landbrugets situation, og man pålagde amtmændene at indberette løbende herom. Imidlertid var det efter 1810 indsamlede materiale ubrugeligt som situationsopgørelse, hvad man vil forstå ved en nærmere gennemgang af materialet. Ansvar for dels tilskrives spørgsmålene dels kvaliteten af de givne svar. At administrationen selv havde en mistanke til kvaliteten af svarene ses af, at man besluttede at tilstille Landhusholdningsselskabet svarene, for at få en vurdering af disse samt få evt. forslag til forbedringer.¹⁰

Spørgsmålene var udover en angivelse af indberetningsdistrikt og tidspunkt for besvarelsen begrænset til følgende fem:

2. Hvorledes sæden er blevet lagt.
3. Hvorvidt og hvorledes hidtil mindre almindelige sædarters, foderurters og handelsplanters dyrkning udbreder sig.
4. Hvorvidt i amtet en del af købstædernes jorder efter deres bestemmelse anvendes til handelsplanters dyrkning.
5. Hvilke hindringer der måtte være at rydde af vejen, hvor det forsømmes.
6. Anmærkninger.

Et nyt punkt 6 blev senere i 1817 indskudt med følgende ordlyd: »Hvad fremme vekseldriften og staldfodringen har haft«.

Som eksempel på kvaliteten af besvarelsene på disse spørgsmål skal følgende eksempel fra Fyn anføres:

Ad 1. Indberetningen blev givet for Svendborg amt af amtmanden kammerherre Løwenskiold¹¹ og dateret 6. december 1817.

Ad 2. Sæden er nedlagt godt.

Ad 3. Intet.

Ad 4. I Svendborg er plantet lidt tobak. I Rudkøbing er avlet en del kartofler. I Faaborg har apoteker Bøving et anlæg af medicinalurter, som han forbruger ved sit apotek i byen.

Ad 5. Intet.

Ad 6. På Taasinge bruges vekseldrift og staldfodring, ikke alene ved hovedgården, men endogså hos adskillige af øens beboere, som hermed har vist sig særdeles driftige, så at deres forhandlinger til kommende opmuntring er indført i godsets industri-protokol. Ligeledes er begyndt hermed på Juelsberg, Moltkenborg, Biskopstorp, o.s.v. Iøvrigt bruges vekseldrift slet ikke og staldfodring kun på få steder.

Ad 7. Købstæderne er Svendborg, Faaborg, Nyborg og Rudkøbing.¹²

Heller ikke disse sidste indberetninger kan altså siges at have en større værdi for beslutningstagerne.

Tabelkontoret

I 1797 havde man oprettet det første centrale kontor, Dansk-norsk Tabelkontor, til at indsamle og ordne alle de forskellige oplysninger, som årligt indkom til de enkelte styrelser og departementer, men bemanningen var ringe og ser man efter i dets efterladte papirer finder man kun oplysninger vedrørende de just nævnte befolkningsstatistikker, kapitelstakster og indberetninger om kornhøstens udfald. Tabelkontorets oprettelse må altså snarere ses som en urealistisk programmerklæring end som det første realiserede statistiske bureau.¹³ I 1820 var alle

disse initiativer stivnede eller forsvundet igen. Der var ikke blevet foretaget en folketælling siden 1801, og den næste tælling kom først 1834, ligesom tabelkontoret netop var blevet nedlagt ved resolution af 2. november 1819.

Gregers Begtrups skildring af agerdyrkningens tilstand

Vedrørende centrale statistiske oplysninger over landbrugets udvikling var der altså så godt som ingen at finde i 1820, og skulle man vurdere landbrugets samlede stilling efter landbrugsreformerne, måtte man ty til Gregers Begtrups monumentale oversigt fra århundredskiftet. En skildring, hvis kilde-mæssige grundlag trods den officielle støtte til materialeindsamlingen er i høj grad diskutabel, og som i 1820 altså var 20 år gammel.¹⁴ Imidlertid var Gregers Begtrups beskrivelse, trods indvendinger mod materialeindsamlingen, en imponerende enkeltmandsindsats, som uundgåeligt kom til at sætte sit præg på Landhusholdningsselskabets planlægning. Gregers Begtrup byggede med officiel støtte sin beskrivelse på frivillige indberetninger fra præster, amtmænd og godsejere. Dette suppleredes med oplysninger, der blev hentet i central-administrationen hos rentekammeret og hos landvæsenskontorerne samt fra den ny kortlægning af landet, som var blevet foretaget af Det kgl. danske videnskabernes Selskab i sidste del af 1700-tallet.¹⁵ De private oplysninger blev indsamlet efter et spørgeskema, der var blevet offentliggjort i Olufsens Oeconomiske Annaler, og som var helt i tidens statistisk/videnskabelige ånd. Efter de indhentede oplysninger blev der så givet en beskrivelse af forholdene i de enkelte landsdele, der omfattede areal, administrativ inddeling, befolkningsstørrelse, antal tdr. hartkorn, hartkornsskatter og tiendeforhold. Dernæst af klima, jordbundens beskaffenhed, ejendomsforhold, udskiftning, udflytning, indhegning, folkeløn, dagleje og folkeføde. Endelig fulgte så en beskrivelse af beboelseshuse og udhuse, af de anvendte agerdyrkningsredskaber, af jordens forarbejdelse til sæd, af den herskende driftsmåde og sædfølge, af de enkelte kornsorarters og handelsplanterers dyrkning, af udbredelsen af sommerstaldfodring, af udnyttelsen af andre arealer end agerdyrkningsarealerne og af de enkelte husdyr.

Samler man alt dette op, må man nødvendigvis nå frem til den konklusion, at den officielle indsamling af statistik i 1820 var utilstrækkelig, hvis den ikke var ophørt, samtidig med at Gregers Begtrup's beskrivelse af forholdene omkring 1800 var forældet, når man skulle have et brugbart overblik at handle ud fra. Og handling var i høj grad nødvendig. Ganske vist var det danske samfund endnu knuget i enevældens faste greb, men Frederik VI, der som kronprins var begyndt så lovende efter statskuppet i 1784 og sammen med sine rådgivere havde gennemført de bondebeskyttende og bondefrigørende love i 1787 og 1788 og gennem en klog udenrigspolitik havde fremmet handel og industri, havde nu mere end opbrugt det første tiårs kredit. Der var derfor ved at rejse sig en undergrundsopinion, der ønskede enevælden afskaffet og erstattet af en fri forfatning, og hele statens embedsapparat blev sat ind for at imødegå disse for den kongelige enevælde så farlige tendenser. Oveni disse problemer kom så yderligere fra 1818 en økonomisk krise, en afsætningskrise for landbrugets produkter, som sammen med den af regeringen gennemførte deflationspolitik skabte konkurser, tvangsauktioner og social utilfredshed i store dele af befolkningen.¹⁶ Der var derfor omkring 1820 i høj grad brug for et overblik, der kunne hjælpe til en fornuftig og tiltrængt reformpolitik, men samtidig kunne indsamling af oplysninger og gennemførelse af reformer dårligt gennemføres, uden at dette medførte kritik af den hidtidige politik, en kritik der ville medvirke til at undergrave enevældens autoritet. Det var derfor ikke så ligetil en sag, at finde frem til de rette spørgsmål og afgøre, hvad det var politisk fornuftigt at indsamle oplysninger om.

Det kg. danske Landhusholdningsselskab

Hovedbestræbelsen måtte i situationen gå ud på at skaffe økonomisk fremgang igen og dermed ny tilfredshed i befolkningen over de materielle kår, så enevælden kunne styrkes politisk. Udgangspunktet for dette fremstød blev det gamle private Det kgl. Landhusholdningsselskab, der var blevet stiftet i rationalismens tidsalder i 1769 for gennem præmier at belønne produktionsfremmende initiativer i det danske samfund. Ordet »land« i selskabets titel stod for det danske mo-

J. Collin.

narki i sin helhed, og selskabets virkekreds var derfor alt indenfor handel, håndværk, industri og landbrug etc.¹⁷ Ved en revision af lovene i 1815 var selskabet dog blevet styret ind på først og fremmest at beskæftige sig med landbrugets forhold. Desuden blev præmiesystemet saneret, man fortsatte ganske vist stadig med at give præmier til særligt beundringsværdige tiltag, men derudover udsatte man belønninger for skriftlige besvarelser af særligt udskrevne prisopgaver, udgav praktiske vejledninger for landbrugsbedriften, sørgede for demonstrationer af nye redskaber, ydede driftstilskud til enkelte bønder, der ville forsøge sig med vekseldrift, og oprettede i årene omkring 1820 en lærlingeinstitution.¹⁸ Aktiviteterne var således mangeartede, og efter en stagnation og tilbagegang i årene fra

1800 til 1815 var selskabet i 1820 ved at komme på fode igen. Fra et medlemstal på ca. 300 var man i 1818 oppe på 454 medlemmer, men i årene efter 1820 dalede tallet atter langsomt til ca. 350, formentlig under indtryk af landbrugskrisen. Ser vi på medlemsfordelingen i 1820 var 17% af medlemmerne godsejere og yderligere 4,3% var landmænd iøvrigt, 21% var erhvervsdrivende, mens hovedparten af de øvrige medlemmer, ca. 55% var civile, militære og gejstlige embedsmænd.¹⁹ Da hovedparten af selskabets indtægter endvidere kom fra forskellige skuffer i finanskassen, må det være rimeligt at fastslå, at Det kgl. Landhusholdningsselskab i 1820 var at betragte som et ministerielt forkontor, hvor embedsmændene kunne udforme loyale forslag til statens politik efter en meningsudveksling med en række af storlandbrugets og industriens topfolk, men uden at være hæmmet af det enevældige bureaukratis indviklede og initiativhæmmende hierarki. Landhusholdningsselskabet havde sit domicil på Prinsens palæ bag slottet (Frederiksholms kanal 240). Selskabet blev ledet af tre valgte præsidenter. Det var i 1820 Anders Sandøe Ørsted,²⁰ Johan Christian Drewsen²¹ og Jonas Collin.²²

Til udførelsen af selskabets organisatoriske arbejde havde præsidiet støtte i seks udvalg med hver fem medlemmer, der blev valgt på den årlige generalforsamling, og til at sørge for det administrative apparat i forbindelse med selskabets virksomhed havde man en sekretær, Jacob Christian Hald.²³ I perioden før carbonpapirets og kopieringsmaskinens indtrængen i kontorlivet havde man kun muligheden for enten at kopiere skrivelserne i hånden eller at rundsende en indkommen sags originale og eneste eksemplar til udvalgsmedlemmerne efter tur. Proceduremæssigt valgte Landhusholdningsselskabet den sidste vej, der til gengæld medførte en langsom sagsbehandling, når man først skulle rundsende en skrivelse til en eller to udvalgs medlemmer samt dernæst de tre præsidenter efter tur, før der kunne træffes beslutning i en sag. Landhusholdningsselskabet kan derfor heller ikke siges at have været et synderligt effektivt politisk instrument, og havde det ikke været for den flittige og nidkære præsident Jonas Collin ville der formentlig aldrig være sket noget i sagen med amtsbeskrivelserne.

J. Chr. Drewsen.

Initiativet tages af Jonas Collin

Siden 1810 var de indsendte oplysninger om landbrugets forhold fra de enkelte amtmænd til rentekammeret som nævnt også blevet tilstillet Landhusholdningsselskabet til orientering. I et brev til første og anden agerdyrkningskommission af 21. december 1815, som blev sendt af Jonas Collin som styrende præsident sammen med indberetningerne over udsæden i 1815, udtrykte han ønsket om, at udvalgsmedlemmerne ville kunne nå at komme med forbedringsforslag til tabellerne allerede i løbet af vinteren 1815/16.²⁴ Blandt de indkomne svar kan det nævnes, at professor Olufsen²⁵ den 23. marts 1816 skrev om tabellerne: »I deres nærværende form og udfyld-

ningsmåde er de ikke papiret værd«. Der skete imidlertid intet, og først efter indhentelsen af kommentarer også for næste års tabeller fra 1816 tog man sig sammen til at nedsætte et udvalg, der skulle se på sagen. Udvalget kom til at bestå af etatsråd Zeuthen²⁶, J. C. Drewsen og professor Olufsen. Derpå hvilede sagen atter et års tid, indtil tabellerne for året 1817 blev fremsendt med en følgeskrielse af 20. november 1818. J. C. Drewsen havde ingen bemærkninger, men Zeuthen havde dårlig samvittighed. Udvalget var desværre endnu ikke kommet i arbejde, da professor Olufsen var blevet syg, men nu ville Zeuthen forhøre sig om, hvorvidt professoren nu var så vel, at han kunne arbejde, thi vist var det, at tabellen, som den er, »ikke er til synderlig, måske ingen nytte«. Det gik imidlertid stadig ikke. Tabellerne for årene 1818 og 1819 blev sendt til udtalelse. Denne gang reagerede J. C. Drewsen i sit respons af 4. februar 1820. Han foreslog her et nyt udvalg. Professor Olufsen var stadig syg, og den 1. marts 1820 meddelte Zeuthen, at han ikke havde tid til at deltage i et udvalgsarbejde. Igennem alle årene havde Jonas Collin været styrende præsident og modtaget alle besvarelserne, nu greb han øjeblikkeligt åbningen, og allerede 21. marts 1820 havde han fået vedtaget, at man skulle spørge tre nye personer til råds.

Det var formentlig med velberåd hu, at man i denne omgang gik uden om personkredsen i udvalgene og undlod at nedsætte et nyt underudvalg i sagen, og man må formode, at Collin har diskuteret den nye fremgangsmåde med sine to medpræsidenter, førend den blev sat i værk. Den 21. marts 1820 skrev Collin til de tre nyudpegede mænd, forelagde dem problemet og udbad sig løsningsforslag til bedre indberetninger. De tre mænd var godsejeren Niels Hofman (Bang) (1776–1855) til Hofmangave på Nordfyn,²⁷ proprietæren og landøkonomen Carl Frederik Isac Dalgas (1787–1870) til Aldebertsminde i Højen sogn, Vejle amt²⁸ samt sognepræsten Janus Balthasar Krarup (1774–1852) i Vejrum sogn ved Holstebro.²⁹ Af disse tre var kun Niels Hofman (Bang) ordinært medlem af Landhusholdningsselskabet; C. F. I. Dalgas var korresponderende medlem, mens J. B. Krarup slet ikke var medlem. Imidlertid havde de alle tre gjort sig bemærkede i den offentlige debat omkring landbrugets forhold, bl.a. gennem indlæg i Tidsskrift for Landoeconomie.³⁰

I sin skrivelse af 21. marts skrev Jonas Collin om sine egne overvejelser bl.a.:

»Da de fleste ting på de fleste steder vel er det ene år som det andet, så bliver også den bestandige repetition hvert år trættende for meddelerne og mindsker interessen for sagen. Unægteligen burde imidlertid slige efterretninger fra alle landets egne stifte nytte og deres kundgørelse bidrage meget til at kaste lys på agerbruget, gavne agerdyrkeren og levere sikre data til opdyrkningens historie i fædrelandet, men hvorledes skulle de så indrettes, hvad skulle de indeholde mere? Vel om kvægets tilstand, om sædens indhøstning, sædevarernes beskaffenhed, afsætning, om der er økonomiske selskaber i egnen, hvad disse virke? Hvilke enkelte udmærkede agerdyrkere der findes i egnen, både af de større godsejere og af de mindre gårdejere, både i og udenfor bondestanden? Hvad de virke? Bøndernes kår og tilstand, om den er god, hvormed frembragt, om den er slet, af hvilken årsag? Hvad der betaler sig bedst i den omspurgte egn, animalske eller vegetabiliske produkter? Om der merges eller kunstige gødningsmidler bruges? Hvorledes disse indberetninger skulle indhentes. Sognevis? Af præsterne som allerede er noksom belæssede med verdslige forretninger, af amtsforvalterne, de kunne ej overse det, af enkelte fortrinlige oplyste jordbrugere i distrikterne? Om hvert år af de samme mænd eller om man skulle have visse at skifte imellem for at undgå ensidighed? Når tabellerne i to eller tre år havde vist den rigtige status quo, kunne de da i de følgende år indskrænkes til at angive forandringer til det bedre eller værre med årsager og forslag – og derpå på ny repeteres«?

Jonas Collin leverede her en ganske klar kritik af de hidtidige amtsberetningers indhold og udbad sig forslag til forbedringer. For det første ville han have afklaret, hvorledes de konkrete spørgsmål skulle stilles. For det andet ville han vide, hvem der bedst kunne besvare spørgsmålene, og her mere end antydede han sin egen præference, nemlig udmærkede agerdyrkere udenfor embedsstanden. For det tredje ønskede han forslag til, hvor tit sådanne fuldstændige statusopgørelser burde foretages.

Endelig slutter brevet med følgende passus: »Skulle der i Deres nabolag leve nogen agtbar, mig muligen ubekendt mand, som De har tillid til og ønskede at konferere med om denne sag, så kan jeg intet have derimod«.

Denne sidste tilladelse til at konferere med andre blev benyttet forskelligt af de tre brevmodtagere. C. F. I. Dalgas svarede alene for sig selv den 17. juni 1820. J. B. Krarup bad sin bekendt Søren August Fjelstrup til Sindinggård ved Holstebro³¹ om at udtale sig og bilagde dennes svar af 1. april 1820 sin egen svarskrivelse af 18. april 1820. Endelig valgte N. Hofman (Bang) at rundsende Collins skrivelse til medlemmerne af det året før stiftede »Agerdyrkningssselskab i det nordlige Fyn«³², hvor han selv var formand, sammen med sit eget koncept til svar af dato 23. april 1820. Det endelige svar blev sidst i juni indsendt sammen med alle de indkomne kommentarer fra medlemmerne i agerdyrkningssselskabet.

Resultatet af høringen

I de indkomne svar udbygges kritikken af det eksisterende system samt af enevældens administration i forbavsende åbenhjertige vendinger, og ser vi nærmere på svarene, viser det sig, at den kritik af amtmændenes evne til at give kvalificerede og brugbare indberetninger, som Collin havde udtrykt, lagde op til yderligere kritik. Endvidere viser svarene, at Collins spørgsmål »om bøndernes kår og tilstand, om den er god, hvormed frembragt, om den er slet, af hvilken årsag?« også indeholdt sprængstof for systemet, da det åbnede op for muligheden til at udtale sig om politiske spørgsmål.

Kritik af systemet

C. F. I. Dalgas gik ikke nærmere ind i en kritik af systemet, men tilsluttede sig af saglige grunde Collins tanke om at lade indberetningerne ske ved kyndige landmænd. J. B. Krarup mente, at man skulle fortsætte med de årlige indberetninger om høstens udfald og om beholdningerne for det kommende år med amtmændene som indberettere, men for de mere specielle og uddybende spørgsmåls vedkommende måtte det ske ved

kyndige landmænd ad frivillighedens vej og ikke af embedsmænd som en embedspligt. J. B. Krarup mente, at enhver brav og forstandig mand indenfor og udenfor landhusholdningsselskabets regi ville være stolte over at deltage frivilligt og gratis i besvarelsen af disse spørgsmål. Hans ven S. A. Fjelstrup på Sindinggård var af samme mening, især hvis Landhusholdningsselskabet gratis ville gøre dem til korresponderende medlemmer, og benyttede iøvrigt lejligheden til at propagandere for kraftig hjælp og vejledning til det jyske landbrug, som regeringen hidtil så sørgeligt havde forsømt. Helt anderledes åbenhjertigt går det til i svaret fra det fynske. Først tilsluttede Niels Hofman (Bang) sig som C. F. I. Dalgas kritikken af amtmændene og deres underordnede hjælpere herredsfogederne. Dernæst fremførte han i sit svar, hvorledes sagen ville kunne løses meget bedre, hvis rentekammeret satte sig i brevveksling direkte med et par af de dueligste og mest dannede landmænd i hvert amt, og ved disses hjælp ikke alene indhentede underretning om agerbrugets fremskridt, men også om de hindringer, som kunne ligge det i vejen. Havde centraladministrationen gjort dette noget før, ville en lang række fatale fejlgreb kunne have været undgået. Herpå følger så en opremsning af fejlgreb, der var legio:

Man kunne have undgået at indføre otte procentsafgiften ved pengenedskrivningen i 1813, som havde givet anledning til »uordener og billige misfornøjelser«.

Man kunne have undgået de mange forskellige principper og uretfærdigheder, som jordernes værdi blev ansat efter ifølge tiendeafløsningsloven af 1810, ved at lægge forarbejderne til 1844 matriklen til grund for tiende-kommissærernes vurdering.

Man kunne i tide have sat ind mod den alt for store udstyknings i alt for små lodder.

Man kunne have sikret skovene mod ødelæggelse ved at sørge for bedre og nødvendigt tilsyn.

Alt dette og mere kunne være sikret, hvis man havde spurgt de rette kyndige folk i stedet for embedsmændene, og det burde en ansvarlig regering have gjort, »da nu en velhavende landalmue er nationens sande styrke«. Nogle af svarene fra de øvrige medlemmer af agerdyrknings-selskabet gned yderligere salt i såret. Præsten H. Wandall i Uggerslev sogn³³ skrev således:

»Slige indberetninger forfattede med frimodighed og upar-tiskhed ville stifte særdeles, megen nytte, og derfor ønskede jeg disse indberetninger givet direkte til regeringen af ud-mærkede, men fra alle andre embeder befriede og uafhæn-gige landmænd«.

Forpagter Lund på Jerstrup hovedgård tilføjede:

»Da der i intimationen er talt om misgreb, som af mangel på lokal kundskab er gjort, så turde måske, ifald de højsamme medlemmer finder det passende at indsende noget sligt, synes, som skatteansættelsen efter forordningen af 1. oktober 1802 med grund burde nævnes med, thi intet forhold i skatteydelsen har nok været urigtigere end det, som denne forordning i første afdeling fastsætter, og intet skadeligere i sine følger, især for hovedgårdsejere i Jylland«.

Endelig udvidede pastor Zeuthen i Skamby sogn³⁴ angrebet til at gælde politimesteren for Skam herred, der ikke evnede at sikre befolkningen mod tyverier og uordener eller mod det overhånd tagende drikkeri i ulovlige smugkroer, da han blev boende i Odense.

»Politimesteren bor nu i sit palads i byen og med et cirku-lære, eller med sine tjenere, sognefogderne tror han nu ful-delig at kunne sørge for ret og orden i sine herreder«.

Med hensyn til spørgsmålet om bøndernes kår og tilstand, der blev nævnt af Collin, blev dette spørgsmål medtaget som det femte i Hofman (Bangs) forslag, og i sit eget prøvesvar herpå for Lunde herred, anførte han, at

»bondestandens kår forringes, og at dette først og fremmest sker, fordi bondens afgifter er for høje i forhold til kornpri-serne«.

Han anførte, at specielt tiendeafgiften efter overenskomsterne var for dyr, da kapitelstaksten blev ansat langt over den mulige salgspris på kornet. I et svar på spørgsmålet om kornets afsætning (spørgsmål 2) foreslog Hofman (Bang) endvidere, at regeringen skulle modtage skatterne i naturalier igen i stedet

for i penge på grund af afsætningskrisen. Provst P. V. Lütken i Lumby sogn³⁵ mente hertil, at sætningen burde ændres til:

»Denne mangel på afsætning vækker ønsket hos flere kyn-
dige landmænd, i hvor meget det endog her modsiges af
enkelte, at regeringen kunne og ville etc.«,

da han trods bøndernes manglende afsætningsmuligheder ikke kunne være enig i, at en tilbagevenden til skattebetaling i naturalier var et fornuftigt skridt. Forpagter Strøbech på Dal-
lund hovedgård kunne tilslutte sig, at statsskatterne var tyn-
gende, men tilføjede dertil yderligere,

»at den tunge byrde af kommunalskatterne, der stiftedes med rund hånd i velstandens tid, nu med tunge tryk forøger vægten af landmandens byrder, såsom fattigforsørgelse, nye skoleudgifter og lønninger, jordemoderafgifter etc. etc., der i et velhavende land kunne være såre priselige, men under nutidens beklagelige tilstand forøger kuns det onde end mere«.

I de sidste indlæg ser vi således allerede med denne forsigtige åbning fra Collins side et spædt tilløb til en offentlig diskussion og meningsdannelse om politiske forhold, ligesom hovedparten af indlæggene, specielt fra det nordfynske område, ikke alene tilsluttede sig Collins kritik af lokalembedsmændenes administration af de hidtidige indberetninger, men også gik videre og angreb regeringens tidligere politik på en lang række punkter samtidig med, at de foreslog politisk kontroversielle løsninger på de aktuelle problemer. Det turde hermed være påvist, at selv et så fredeligt initiativ som en indsamling af tekniske oplysninger om agerbrugets tilstand rummede adskillige politiske farer, og denne demonstration af mulighederne for kritik af systemets administration og regeringens politik ud fra spørgsmålet om bøndernes tilstand og årsagerne hertil er formentlig grunden til, at dette spørgsmål senere, som det eneste af de af Jonas Collin først foreslåede, helt gled ud af den endelige indstilling til kongen.

Hvor tit

N. Hofman (Bang) tog sit udgangspunkt i de fremsendte tabeller og foreslog, at de af ham forslåede spørgsmål blev indsendt såvel i maj som december måned, men måske kunne man nøjes med en årlig indberetning i slutning af året. C. F. I. Dalgas mente, at når først grundlaget var lagt med en omfattende beskrivelse af landbrugets tilstand, så kunne man nøjes med hvert femte år at indhente oplysninger om de i mellemtiden skete forandringer, og med hvert tyvende år at udarbejde en ny samlet beskrivelse. Hvad J. B. Krarup angår, mente han, at man kunne nøjes med årlige indberetninger om høstens omfang som hidtil, mens man for de øvrige spørgsmåls vedkommende, der alle vedrørte den bedre landøkonomis udbredelse, kunne tage udgangspunktet i G. Begtrup's beskrivelse og blot nøjes med at få disse ajourført en gang for alle.

Hvilke spørgsmål?

I sit svar til Jonas Collin foreslog J. B. Krarup, at spørgsmålene blev delt i to dele. For det første skulle man, som hidtil have årlige indberetninger fra amtmændene om høsten. Amtmændene skulle efter at have indhentet oplysninger fra deres underordnede embedsmænd indberette, hvorledes årets avl havde været beskaffen, om den kunne anses for bedre end almindelig, for jævn god eller mådelig. I sidste fald endvidere om den pågældende egn kunne have nok af egen avl til det kommende års behov, eller om man kunne importere fra naboegnene eller fra det fremmede. Iøvrigt mente han, at de mere omfattende spørgsmål til besvarelse af kyndige mænd kunne tages efter G. Begtrup's beskrivelse eller to af dr. Garlieb udgivne vejledninger,³⁶ som Krarup dog endnu kun kendte fra rosende omtale.

S. A. Fjelstrup kunne tilslutte sig Collins forslag, som så med årene kunne udbygges, men han måtte fraråde tabelformen, der ville tage for meget plads og papir. En række af simple, systematiske spørgsmål i bogstavorden ville være det bedste, og han viste ved et eksempel, hvorledes han forestillede sig hovedspørgsmål og underspørgsmål stillet op:

F. Bruges mergel i Deres egn? og i så fald –

1. Hvilken slags mergel er den almindeligste? Lerkalk eller sandmergel? Hvad er ler- og sandmergelens fremherskende farve?
2. Hvor dybt ligger mergelen, og hvilke er overlagene?
3. Haves mergelgrave anlagte til op- og nedkørsel eller kastes mergelen af graven? Og i sidste tilfælde – haves da nogle mærkværdige indretninger ved gravene? Eller bruges særegne vandafledningsinstrumenter eller håndredskaber?
4. Påkøres mergelen lige af graven eller ligger den nogen tid i dynger og da hvorlænge?
5. Påføres den pløjet jord eller grønmark?
6. Hvor mange pløjninger gives jorden efter mergling, inden sæden sås deri.
7. Hvilke sædarter dyrkes fornemmelig efter mergel? Og på hvilke viser den sig virksom?
8. Viser græsarterne, især kløver, såede efter mergel kendelige fortrin fremfor den, som sås på umerglet jord?
9. Hvor mange kjærv tages efter mergel?
10. Bruges gjødske i forening med mergel? Og i så fald – bruges den da lige så stærk som på umerglet jord? Og bruges den straks, når jorden er merglet, eller når den samme har ydet nogle kjærve?
11. Bruges mergel mest til opdyrkning af en jordlod eller på den gamle agermark?
12. Hvor stort kvantum mergel påføres sædvanlig på en tønde land til 14000 kvadratalen? Kvantummet ønskes beregnet efter kubikfod.
13. Bruges harvning og tromling til mergelens hensigtsmæssige smuldren på ageren?
14. Findes i mergelgravene en eller anden naturmærkværdighed o.s.v.?
15. Er mere mærkværdigt ved mergelkastningen, udførelsen, spredningen, nedpløjningen, brugen o.s.v. at iagttage hos Deres egns jordbrugere, og da hvilket?
16. Hvilke kunne anses for de væsentligste mangler ved mergling? Og hvorledes kunne disse bedst hæves?

Som man kan se af ovennævnte eksempel kunne spørgsmå-

lene hos Collin efter S. A. Fjelstrups model blive til et ganske omfattende arbejdsprogram, som det ville kræve endog meget arbejde at få udført af fagkyndige personer.

Niels Hofman (Bang) stillede i sit svar otte spørgsmål op, samtidig med at han lavede en prøveudfyldning af de foreslåede spørgsmål for Lunde herred for året 1819. Spørgsmålene lød som følger:

1. Om kornafgrøden i 1819 og hvorledes vintersæden er blevet lagt i dette efterår.
2. Om kornets afsætning og hvad der for tiden enten fremmer samme eller er der til hinder i n.n. egn.
3. Hvad fremme vekseldriften, staldfodringen og færefoldningen har haft.
4. Om ualmindelige sædarters og handelsplanters dyrkning.
5. Bondestandens kår, om samme forbedrer sig eller tager af, og årsagerne hertil.
6. Husflidens fremme og hvad der muligen kunne tjene til opmuntring for samme.
7. Om gavnlige forsøg, såsom med mergling, spanske fårs indførsel o.s.v. har fundet sted.
8. Hvad som endvidere kan fortjene at anmærkes.

Agerdyrkningssselskabets øvrige medlemmer forholdt sig i hovedsagen til at kommentere og udbygge svarene i Hofman (Bang)s prøvebesvarelse for Lunde herred, således at kun få ændringsforslag til selve spørgsmålene blev foreslået af dem.

H. C. Hansen i Skeby ønskede, at det første spørgsmål blev udvidet med følgende ordlyd: »Når vårsæden er blevet lagt« og han ønskede desuden et nyt spørgsmål: »Hvilken drift var brugelig i n.n. egn«. Hans Wandall i Uggerslev ønskede også indberetning om f.eks. tilsidesættelse af vejpoliti, hegn og fred, forfaldne eller inpassable broer på offentlige veje etc., der kunne indføres som et nyt spørgsmål. P. V. Lütken i Lumby sogn ønskede, at det andet spørgsmål blev udvidet til at begynde: »Om kornets afsætning og forædling«. Ligesom han foreslog en ændring af det femte spørgsmål til: »Bondestandens kår, sæder, forlystelser, hvorved forbedres eller forringes og om de sidstnævnte passende eller fordømmelige«. Endelig kunne han tilslutte sig Hans Wandalls forslag.

Sammenfattende kan man altså om svaret fra det nord-

fynske område sige, at det efter en høring og debat holdt sig til en revision og udbygning af spørgsmålene i de fremsendte amtmandsindberetninger, med et samlet forslag til ti spørgsmål.

Fra C. F. I. Dalgas kom der ligeledes bud på, at man burde opgive den tabellariske form og alene fastholde en systematisk orden i spørgsmålene. Han indsendte derpå en liste med ialt 15 spørgsmål, inclusive de af Jonas Collin foreslåede. De var følgende:

1. En kort beskrivelse over jordbundens kemiske og fysiske tilstand, samt klimaets beskaffenhed.
2. En skildring af den almindelige og mest gængse dyrkningsmåde, såvel på landet som i købstæderne, med bemærkning over de afvigelser der her eller der måske finder sted, og de heles mere eller mindre hensigtsmæssige.
3. Kvægavlens tilstand, og de fordele denne del af landøkonomien for øjeblikket indbringer.
4. Sædevarens beskaffenhed og dens afsætning.
5. Om der mergles eller kunstige gødningsmidler bruges, og hvad nytte deraf spores.
6. Om rå jorder optages til dyrkning, på hvad måde og med hvad held?
7. Agerdykningsredskabernes tilstand og mere eller mindre hensigtsmæssighed.
8. Hvorvidt dyrkningen af de mindre almindelige sædearter, foder- og handelsplanter udbreder sig, såvel i købstæderne som på landet.
9. Om sommerstaldfodring og vekselbrug gør fremgang, om erfaring stadfæster dens nytte, og hvad indvendinger gøres mod samme.
10. Om havedyrkningen tager til.
11. Om der er økonomiske selskaber og hvad disse virke.
12. Hvilke udmærkede agerdykere, der findes i egnen, både af de større godsejere og mindre gårdejere i og udenfor bondestanden, og hvad de virke.
13. Bøndernes kår og tilstand, om den er god og hvorved frembragt, om den er slet og af hvilke årsager.
14. Men fornemmeligen måtte vises og med grund understøttes, hvad for grene eller enkelte dele af landbruget efter land- og tidsomstændighederne især fortjene anbe-

faling og med størst fordel kunne drives. Om den animaliske eller vegetabiliske produktion fortjener fortrinnet eller om middelvejen er den fordelagtigste; Om fåreavlen eller kvæg- og hesteopdræt må gives fortrinnet. Hvad for vækster enten til sæd, foder eller handel med fordel kan dyrkes og hvad for dyrkningsmåde ifølge heraf fortjener anbefaling enten koppelbrug eller vekselbrug med græsgang, hel eller halv staldfodring, med forslag til passende sædskifter. Endvidere måtte bemærkes, hvilke nye redskaber ville være passende for egnen. Om have dyrkningen og især frugthaver fortjener opmærksomhed. Om skov anlæg på de rå jordstrøg eller magre og udliggende jorder bør finde sted, eller om opdyrkningen af et eller andet hidtil ubenyttet, men af naturen til agerdyrkning særdeles velstillet strøg kunne bringe staten og dens dyrkere fordel. Om mergling, eller hvor mergel ikke findes, jordskorpens forbrænding som et middel til rå jorders opdyrkning fortjener at opmuntres. Om jordbundens udtørring ved åbne eller bedækkede grøfter, og anlæg af vandingsege, var til nytte for egnen. Hvad for industrigrene som brændevinsbrænderier, eddikebryggerier og stivelsefabrikker m.m., hvis indflydelse på landbruget er erkendt, fortjener at tillades. Og til slutning med hvad midler disse forandringer i den almindelige dyrkningsmåde bedst og hastigst kunne fremmes.

15. Endelig måtte anføres de foranstaltninger, ved hvilke regeringen eller det almindelige med fordel kunne fremme agerdyrkningen, foranstalte udtørringen af sumpede egne, befordre produkternes afsætning og lette deres transport m.m.

Efter at svarene med bilag fra de tre rådspurgte mænd var indkommet til Landhusholdningsselskabet sidst i juni 1820 forelagde Jonas Collin dem for A. S. Ørsted og Vilhelm Ferdinand Johnsen (1788–1879).

V. F. Johnsen havde siden 1811 været fuldmægtig i rentekammerets danske og norske kancelli, og han havde i 1819 overtaget afviklingen af tabelkontorets forretninger, samtidig hermed var han endvidere i 1820 menigt medlem af Landhusholdningsselskabet. Det synes herudfra sandsynligt, at

A. S. Ørsted.

Collin rådførte sig med ham i hans egenskab af embedsmand for at få et indtryk af rentekammerets reaktion på de indkomne forslag.

V. F. Johnsens udaterede svar er indlagt umiddelbart efter de indkomne besvarelser og stammer derfor formodentlig fra sommeren 1820. I Johnsens udtalelse hedder det bl.a.:

»Hvor skøn end ideen er, at optage en almindelig og raisonneret status af agerbrugets nærværende forfatning i alle dets grene, er dens udførelse vist en såre vanskelig opgave. At de mænd, der skulle forfatte de specielle topografier, må være sagkyndige og dygtige landmænd, og at arbejdet aldrig vil lykkes, når det pålægges hvilken som helst klasse af em-

bedsmænd som pligtarbejde er åbenbart. Alene Landhusholdningsselskabet, men vist aldrig rentekammeret ville kunne bringe et sådant arbejde til udførelse«.

Johnsen anfører derpå, at hvis man kaster sig ud i arbejdet, vil det kun behøve at gentages med ti eller tyve års mellemrum. For en sikkerheds skyld anfører han dernæst, at det vil være rimeligt at fortsætte med de årlige indberetninger fra amtmændene i lettere tilrettet form, og han foreslår selv en formulering af ialt seks tabelspørgsmål.

A. S. Ørsted synes i sit responsum af 19. august 1820 at være enig med Johnsen. Man skal bibeholde de tabellariske indberetninger fra amtmændene og derudover

»henvende sig til en eller flere bekendte, indsigtfulde og nidkære landmænd... for af disse at erholde oplysning om agerdyrkningens nærværende tilstand og de årsager, som derpå have influeret, samt de midler, hvorved en bedre tilstand lod sig tilvejebringe«.

Ørsted var altså indforstået med en kritisk skildring af forholdene, men det forudsatte atter, at det var »bekendte« altså politisk pålidelige mænd, der blev sat til at give denne skildring. Endelig foreslog A. S. Ørsted også, at der blev nedsat et udvalg i Landhusholdningsselskabet til at gennemgå og vurdere de enkelte indberetninger for derpå at sammenskrive dem til en samlet oversigt, der kunne blive trykt sammen med enkelte egnede indberetninger. Med andre ord foreslog Ørsted et ekstra led til at udøve censur, inden der skete nogen offentliggørelse af de påtænkte indberetninger.

Resultaterne af hele denne høringsproces, hvis indlæg i enhver henseende bærer præg af problemerne med at undgå ethvert oplæg til offentlig debat og kritik af enevældens administration, samtidig med at en kritisk oversigt over landbrugets stilling var nødvendig for at komme videre, resulterede i, at Jonas Collin 30. september 1820 sendte en indstilling ind til kongen (læs centraladministrationen), hvori Landhusholdningsselskabet udbad sig tilladelse til at indsamle svar på ialt

23 specificerede spørgsmål fra dygtige civile landmænd i Danmark med henblik på at tilvejebringe »et almindeligt og fuldstændigt oversyn over landvæsenets og agerdyrkningens tilstand i Danmark«.

Indstillingen blev godkendt ved kgl. resolution af 28. juli 1821; så man har også set grundigt på ansøgningen i administrationen, før man ekspederede sagen. I mellemtiden synes den af Collin udfærdigede ansøgning at have været oppe til debat i et eller flere af Landhusholdningsselskabets udvalg, thi den 9. oktober 1821 var præsidenterne i den pinlige situation, at de var nødt til at ansøge om at få godkendt yderligere 14 specificerede spørgsmål udover de spørgsmål, der var godkendt den 28. juli 1821. Denne gang havde man dog på forhånd fået de nye spørgsmål godkendt af rentekammerets leder, statsminister Møsting,³⁷ således at de blev godkendt allerede 16. oktober 1821. Hurtigheden i ekspeditionen hindrede dog ikke, at nogle problematiske formuleringer måtte stryges også i de nye forslag til spørgsmål. Af følgende oversigt fremgår, hvorledes de første 23 spørgsmål, som Jonas Collin indsendte 30. september 1820, sammen med de 14 tillægsspørgsmål lød. De 14 tillægsspørgsmål blev indpasset i de enkelte af de allerede fremsendte spørgsmål og er her angivet i parentes på deres første indplacering:

1. Hvorledes er jorderne beskafne? Såvel jordsmon som underlag? Høje eller side? jævne eller bakkede? Lide jorderne af skadeligt vand? Kunne vandingsenge anlægges? (Er der uopdyrkede jorder? Findes der kilder, indsøer? Har vandmassen deri i de senere år betydeligen aftaget? Hvad menes årsagerne dertil at være? Har man udtørret søer eller moser?).
2. Hvorledes er klimaet? tørt, fugtigt, koldt, lunt, o.s.v.? (hvorledes er udskiftningen? Er jorderne meget udparcellerede? Hvilke følger har det haft? I henseende til folkemængde, dyrkning, tillæg af kreaturer, o.s.v.)?
3. Hvilken er den almindelige og mest gængse dyrkningsmåde? Hvilke afvigelser gives derfra? Bruger man kobeldrift med ren brak eller vekseldrift med brakfrugtavl? Hvad dømmes derom? (Er nogen betydelig del af jorder varigt udlagt til græsland)?
4. Anvendes mergel eller kunstige gødningsmidler? Har man

- brændt grønsværen? (Hvorledes var det jordsmon, hvorpå brændingen fandt sted, leret, mergelagtigt, sandet eller tørveagtigt)?
5. Optages rå jorder til dyrkning, på hvad måde? under hvilken sædfølge? og med hvad held? (Har man, for så vidt opdyrkningsarbejde have været foretagne, uden at stå i forbindelse med allerede organiserede avlsbrug, brugt heste eller stude som arbejdsdyr? og har man til besætning fornemmelig valgt hornkvæg eller får? Bruges også stude til markarbejde)?
  6. Hvorledes er agerdyrkningsredskaberne? Erkendes svingplovens, de såkaldte engelske ploves, fortrinlighed? Er ekstirpatoren bekendt og benyttet?
  7. Sørge agerdyrkerne for at skaffe sig god såsæd?
  8. Dyrkes mindre almindelige sædearter, foder og handelsplanter?
  9. Spores sygdomme hos kornet? rust, brand? Har man pålidelige efterretninger om årsagerne dertil?
  10. Har man nogen bestemt regel om den grad af modenhed, sæden bør have, når den skal høstes, for at blive bedst handelsvare?
  11. Hvorledes er *sæde* (korn)varerne beskaffne? Sørger der for deres rensning? Er der påtænkt nogen foranstaltning til deres tørring? (Er produkternes afsætning forbundet med vanskelighed, såsom af mangel på gode torve eller udskibningssteder)?
  12. Opgive bønderne endnu ævret. Eller holdes der over markfred? Rejses nyt hegn og vedligeholdes det gamle?
  13. Hvorledes forholder det sig med kornets afsætning og forædling? hvad fremmer eller hindrer begge dele?
  14. Gør sommerstaldfodring fremgang? hvilke indvendinger gøres derimod?
  15. I hvad tilstand er kvægavlen? såvel i henseende til kvægets beskaffenhed, som antal, efter gårdens areal? give hollænderier eller fedekvæg størst fordel?
  16. Er hesteavlen i til- eller aftagende?
  17. Udbreder den finuldede fåreavl sig? Er fårefoldning i brug? staldfodres fårene nogetsteds? (Er den indenlandske fårestamme i til- eller aftagende)?
  18. Udbreder havedyrkningen sig? hvor store er de haver, bønderne i almindelighed anlægger eller have anlagt? (Gi-

ves der i egnen skov, som kan afgive brændeved? Eller ny skovanlæg? Tørveskær til eget forbrug eller til salg)? Tænkes der på plantninger af vilde træer, såvel til hegn som sluttede plantninger på 2, 3, á 4 skæpper land til gavntræ og brændsel?

19. Er husflid i god fremgang? (Er husflids frembringelser kun til eget brug eller også til salg? Hvorledes kunne husfliden opmuntres? For at varerne kunne gå mere i handelen)?
20. Findes der udmærkede agerdyrkere i egnen? både af de større godsejere og mindre gårdejere i og udenfor bondestanden? Hvad have de udrettet?
21. Er der noget økonomisk selskab i egnen? Hvad virker dette?
22. Hvorledes er landmandens karle? Er ejendommenes pris i stigen eller falden? Findes arbejdsløse mennesker? (Er de fattiges underhold meget trykkende)? Hvor stor er arbejdslønnen? Have beboerne binæringsveje udenfor agerbruget? (kunne beboerne have binæringsveje udenfor agerbruget, f.eks. ved kalkbrud, gode lersorter til brændte varer, eller deslige)?
23. Hvilke dele af landbruget fortjener efter lokal- og tidsomstændigheder især anbefaling? Fortjener den animalske eller vegetabiliske produktion fortrinnet? Af den første igen enten kvæg- eller fåreavl eller hesteopdræt? Hvilke vækster, enten til sæd, foder eller handel kunne med mest fordel dyrkes? (Har almuen nogle særdeles gode egenskaber, eller fejl og svagheder? Gives der i distriktet noget særegent, som for andre egne kunne gavne, til efterfølgelse eller advarsel? Hvad anses i almindelighed for at kunne gavne egnen, med fortrinligt hensyn til dens lokalitet)?

Ser vi nærmere på disse spørgsmål i lyset af den just gennemførte høringsprocedure er det eneste spørgsmål, som ikke er med fra de gamle indberetninger, spørgsmålet om sædens indhøstning, mens to spørgsmål fra Collins oprindelige forslag er udeladt, det er spørgsmålet om, hvorledes sæden er blevet lagt, samt spørgsmålet om bøndernes kår og tilstand, om den er god, hvormed frembragt, om den er slet, af hvilken årsag? Når de to første spørgsmål er udgået af spørgerækken er det jo

Dalgas' mindesten paa Højen kirkegaard: »Landøkonom, Kammeraad Carl F. I. Dalgas. Aldebertsminde.

Til Minde om hans Arbejde for Landbrugets Fremme og hans Virke for Højen Sogn.

Højen Sognefolk rejste dette Minde. 1935«. (Foto: Finn Stendal Pedersen).

yderst naturligt, hvis oplysningerne skal gælde flere år, mens det sidste spørgsmål formentlig udgik, fordi svarene viste, at det gav anledning til yderst politiske kommentarer og debat. Alle de øvrige spørgsmål i de gamle indberetninger samt i Collins brev af 21. marts 1820 er med i delvis udvidet skikkelse i Landhusholdningsselskabets første indstilling. Herudover var Hofman (Bang)s forslag om spørgsmål til udbredelsen af fårefoldning, af spanske får og om husfliden kommet med ligesom P. V. Lützens ønske om spørgsmål vedrørende markfred, vej- og politianstalter genfindes i spørgsmål 12. Iøvrigt bærer selskabets første indstilling et gennemgribende præg af den indstilling, som var kommet fra C. F. I. Dalgas. Spørgsmålene 1, 2, 3, 5, 6, 14, 15, 16 og 18 er i direkte overensstemmelse med dennes forslag, mens de omfattende besvarel-

ser under punkterne 14 og 15 hos Dalgas, ses at have sat deres præg på mange af de uddybede spørgsmål i Landhusholdnings-selskabets indstilling. Kun to af de 23 oprindelige spørgsmål optræder ikke i nogle af de forberedende papirer, nemlig spørgsmålene nr. 8 og 10.

Man må således konkludere, at traditionen og Jonas Collin fastlagde hovedlinjen i spørgsmålene fra begyndelsen, men at C. F. I. Dalgas havde stor indflydelse på udvidelsen af spørgsmålene samt på deres formulering med mulighed for fagligt kritiske kommentarer. Med hensyn til de uddybende spørgsmål der blev sendt ind i anden omgang, synes disse at være kommet til under indflydelse af mere generelle fagvidenskabelige og embedsmandsmæssige ønsker om oplysninger. Det gælder såvel spørgsmålene om kornsygdomme og om de fattiges vilkår etc.

Bortset fra enkelte redaktionsmæssige og stilistiske ændringer i spørgsmålsformuleringen måtte en række af forslagene ændres eller fjernes ifølge centraladministrationens mening. Inden godkendelsen den 28. juli 1821 måtte formuleringen i spørgsmål 22: »Hvorledes er landmandens karle?« udgå, mens formuleringen sammesteds: »Have beboerne binæringsveje udenfor agerbruget?« måtte ændres til »Kunne beboerne have binæringsveje udenfor agerbruget, f.eks. ved kalkbrud, gode lersorter til brændte varer?«

I spørgsmål seks måtte formuleringen om ekstirpatoren udgå til fordel for formuleringen: »Er de nyere arbejdsbesparende redskaber bekendte?« Denne formulering må jo også indrømmes at være betydelig mere åben.

Det kan jo undre, at man indsatte nogle meget ømtålelige spørgsmål i næste omgang i spørgsmålene 22 og 23, men de fik heller ikke lov til at blive stillet. Formuleringerne her »Er de fattiges underhold meget trykkende?« og »Har almuen nogle særdeles gode egenskaber, eller fejl og svagheder?« måtte udgå af spørgsmålene. Når man går spørgsmålene og ændringerne i formuleringerne igennem er det mest karakteristiske iøvrigt, at man i formuleringerne søgte at begrænse svarernes muligheder til en besvarelse af rent tekniske oplysninger, mens de ønskede forslag til forbedringer blev efterlyst med positivt ladede vendinger, alene ordene »til advarsel« i spørgsmål 23 er negativt ladet. Men efter denne omhyggelige gennemgang og godkendelse blev spørgsmålene uden ændringer i

Collin-medaljen.

„Til minde om gehejmeråd Collins fortjeneste af det danske landvæsen og særlig af Landhusholdningsselskabet i den lange periode fra 1809 til 1855“ lod selskabet i 1859 en af det 19. årh.s dygtigste danske medaljører, Harald Conradsen, fremstille en medalje. Den blev selskabets femte og sidste medalje. Collin selv fik den overrakt i guld, sølv og bronze, mens selskabets medlemmer hver fik et eksemplar i bronze, idet de havde afholdt udgifterne ved fremstillingen, ca. 1500 daler. Fot. Lennart Larsen. (Her gengivet efter Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 168).

formuleringen redaktionelt opstillet i en række på 29 spørgsmål, som Landhusholdningsselskabet nu skulle have svar på.

Fuldendelse

I december 1821 bad Landhusholdningsselskabet amtmændene om at foreslå, hvor store indberetningsdistrikterne skulle være, samt, hvem der skulle udpeges til at indberette til Landhusholdningsselskabet. Efter denne høring besluttede man sig for at få fem til seks indberettere fra hvert amt og 20. august 1822 skrev Landhusholdningsselskabet derpå til 142 mænd rundt om i landet og opfordrede dem til at besvare de stillede 29 spørgsmål. Desuden blev spørgsmålene og opfordringen til at besvare dem trykt i de offentlige tidender, så enhver interesseret selv kunne melde sig.

Det samlede resultat af alle anstrengelserne var pauvert. I årsberetningen fra 1844 hedder det: »Adskillige af besvarelsenerne var fyldestgørende, men en del svarede ikke til hensigten. Nogle indkom sent efter rykkere, andre aldeles ikke«. Det endelige resultat blev følgelig, at man i de kommende år måtte opfordre en række enkeltpersoner til at redigere og supplere de indkomne besvarelser amtsvis, for derpå at lade de enkelte amtsbeskrivelser trykke i årene 1826–1844. Disse beskrivelser blev alle opbygget i kapitler efter de oprindelige 29 spørgsmål, selvom grundlaget for beskrivelserne selvsagt blev yderst forskelligt. Når de alligevel udkom, skyldes det atter Jonas Collin's indsats, mens midlerne til forfatterhonorar og trykning måtte skaffes ved tilskud fra statskassen. Jonas Collin var formentlig skuffet over sagens forløb og udfald. Han nævner den ikke med et ord i sin levnedbeskrivelse³⁸ og årsberetningens ordlyd i 1844 er negativ: »(Amtsbeskrivelserne), der hverken blev tidsmæssigt sammenfaldende eller fuldført med et afsluttende samlet oversigtsværk over landbrugets stade i Danmark«. Om det var spørgsmålenes endelige ufarlige og ukritiske karakter, eller om det var deres teknisk krævende indhold, der fik hovedparten af de udvalgte spillere til at undlade at besvare spørgsmålene eller til at sjeske med besvarelsenerne, får vel stå hen, men trods alt besværet fik statsmagten ikke en fyldestgørende beskrivelse anno 1823 at handle ud fra. Den måtte afvente oprettelsen af det nye statistiske kontor i 1834, før dens behov blev dækket. At Jonas Collin trods alt fik amtsbeskrivelserne udgivet, er noget eftertiden alene har haft gavn af, og som den bør huske ham for.

Noter

1. Hans Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie. Bd. 1. Selskabets historie i tiden fra 1769–1868. Kbh. 1920, s. 260–264.
Amtsbeskrivelserne er således flittigt udnyttet i f.eks. K. Hansen: Dansk Landbrugshistorie. bd. 1–5. Kbh. 1925 til 1945, og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11. Roar Skovmand: Folkestyrets Fødsel, 1830–1870.
2. Aarsberetning om det Kongelige Landhusholdningsselskabs Forhandlinger fra August 1843 til August 1844. Trykt som Tillæg til det københavnske Adresse-Comptoires Efterretninger hos J. G.

Salomon. Kbh. 1844. årsberetningen blev givet af præsidenten Jonas Collin.

Den første offentlige skildring af amtsbeskrivelsernes tilblivelse udkom allerede i 1826 i forordet til amtsbeskrivelsernes første bind: C. Dalgas: Vejle amt, beskrevet efter opfordring fra Det kgl. Landhusholdningsselskab. 1. stykke. Kbh. 1826. Forordet er underskrevet af alle tre præsidenter, men det fremgår tydeligt, at det er skrevet af Jonas Collin, der ofte glider over i »jeg«-form. Skildringen her er mindre detaljeret, men iøvrigt i overensstemmelse med beretningen i 1844.

3. Om statens stigende rolle under senmerkantilismen kan for Danmarks vedkommende læses i Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1. Reformår 1784–88. Århus 1968, specielt s. 216ff. og 330f., Jens Holmgaard: Landboreformerne. Drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid bd. 27. 1979, og Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Kbh. 1983.
4. Vedrørende den europæiske statistiks opbygning og ideologi kan der med stort udbytte læses hos Karin Johannisson: Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa. Arlóv 1988, specielt s. 7ff., s. 62–76 og s. 98–108.
5. Om befolkningsstatistikken kan læses hos Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975.
6. Kapitelstaksterne er offentliggjort i Statistiske Meddelelser 4. rk. XV. Kapitelstakster. Statens statistiske Bureau. Kbh. 1904.
7. Indberetninger om høsten ifølge cirkulærer af 23. oktober 1770, 29. juni 1771, 15. oktober 1782 og 15. november 1783. Disse indberetninger blev først taget op igen i cirkulære af 31. maj 1834. Fra diverse år mellem 1771 og 1846 findes ialt 25 pakker med disse indberetninger i rtk, nr. 352. 156–80. RA.
Indberetninger om forholdet mellem udsæd af rug, byg og havre i henhold til cirkulærer af 23. november og 14. december 1782. En pakke nr. 352. 154 findes med disse indberetninger i rtk. RA.
8. Indberetninger om høsten 1774–75. Designation over indkomne indberetninger fra proprietærene i Nyborg og Tranekær amter om kornavl for 1774. Rtk. 352. 157. RA.
9. Indberetninger om forholdet mellem udsæd af rug, byg og havre i henhold til cirkulærer af 23. november og 14. december 1782. Rtk. 352. 154. RA.
10. Ifølge cirkulærer af 1. december 1810 og 25. oktober 1817 krævedes indberetninger om vintersæden, sædarter, foderurter, handelsplanter, vekseldrift og staldfodring.
11. Herman Løvenskiold (1783–1825) var amtmand over Svendborg amt fra 24. juni 1817 til 2. februar 1822.

12. Bilag til Jonas Collins skrivelse af 21. marts 1820. Journalnr. 304/1822. Landhusholdningsselskabets arkiv. Erhvervsarkivet.
13. Se Vejledende arkivregistraturer, bd. XII. Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660–1848 ved Jens Holmgaard. Rigsarkivet. Kbh. 1964, s. 213.
14. Gregers Otto Bruun Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen. Bd. I-II. Kbh. 1803, Indledningen s. VII ff.
Disse bind fulgtes af Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster. Bd. I-II. Kbh. 1806, og af Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørre-Jylland. Bd. I-III. Kbh. 1808–12.
15. Kortlægningen var blevet udgangspunkt for en række arealberegninger udført af landmåleren Niels Morville (1743–1812). De første var blevet offentliggjort 1789: Tabelle, som forestiller stats- og land-oekonomiske Beregninger over Sielland, Fyen, Lolland, Langeland, Falster og underliggende Øer samt Ærøe, grundede paa geographisk og geometrisk Beregning af det kgl. danske Videnskabers-Selskabs geographiske Carter. Kbh. 1789.
16. De åndelige vækkelser og forfølgelsen af deres tilhængere er bl.a. beskrevet i P. G. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger. Århus 1951, mens en bidende og veloplagt skildring af tiden findes hos Jens Engberg: Dansk Guldalder eller oprørret i tugt-rasp og forbedringshuset. Kbh. 1973. Om den politiske overvågen af borgerne kan bl.a. læses i Jacob Jacobsen Dampes (1790–1867) erindringer: Fortælling om mit fængsel og min forvisning. Kbh. 1858.
17. Hans Hertel, nævnte værk, bd. I, s. 23–36.
18. Samme, s. 201–28.
19. John W. Oldam: Selskabets medlemmer. I Vagn Dybdahl (red.): For fædrelandets Flor. Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 162–191.
20. Anders Sandøe Ørsted (1778–1860) var bl.a. 1813–1848 deputeret i danske kancelli og 1819–30 præsident i Landhusholdningsselskabet. Biografi i sidste udgave af Dansk Biogr. Leksikon.
21. Johan Christian Drewsen (1777–1851) var fra 1815 medlem af første agerdyrkningskommission og præsident i perioden 1819–1830. Biografi i sidste udgave af Dansk biogr. Leksikon.
22. Edvard Collin: H. C. Andersen og det Collinske Huus. Kbh. 1882, giver en livfuld skildring af faderen Jonas Collins embedsvirke, således s. 530, 574 og 597ff. Jonas Collin er udførligt biograferet i sidste udgave af Dansk biogr. Leksikon.
23. Jacob Christian Hald (1798–1868) blev ansat under finansdeputationen i 1817, i 1830 blev han fuldmægtig og i 1860 fik han sin afsked. Han hovedvirke blev dog som assistent 1818–22, fuldmægtig 1822–26 og sekretær 1826–68 for Landhusholdningsselskabet. I 1828 overtog han redaktionen af tidskriftet »Nye land-

- økonomiske Tidender«, i 1831 omdøbt til »Tidsskrift for Landøkonomi«. Han forfattede også to af de senere amtsbeskrivelser, Randers amt i 1827 og Ringkøbing amt i 1833.
24. De forberedende forhandlinger betreffende tilvejebringelse af statistisk-økonomiske efterretninger for provinserne som materiale til amtsbeskrivelserne. Det kgl. Landhusholdningsselskabs journalsager 304/1822. Erhvervsarkivet.
Hvor intet andet er anført i det følgende hidrører kilderne til forarbejdet til amtsbeskrivelserne fra denne sagspakke, der rummer adskillige sagsfremlæggelser af tidligere journalsager.
25. Oluf Christian Olufsen (1763–1827) forfatter og statsøkonom, tilhænger af liberalisme og frihandel. Han blev i 1806 udnævnt til professor og 1815 til ordinær professor ved Københavns Universitet. Han var bestandigt medlem af Landhusholdningsselskabet.
26. Peter Christian Zeuthen (1755–1823) erhvervede i 1793 godset Tølløse med hovedgårdene Tølløse, Søgaard og Sonnerup. 1806–12 var han præsident i Landhusholdningsselskabet, 1805–20 medlem af den anden agerdyrkningskommission.
27. Niels Hofman (Bang) (1776–1855) var desuden svigersøn til en af Landhusholdningsselskabets mangeårige præsidenter, statsminister Ove Malling, der tillige i mange år havde været Jonas Collins foresatte. Udførlig biografi i sidste udg. af Dansk biogr. Leksikon.
28. Carl Frederik Isac Dalgas (1787–1870) var landøkonom af uddannelse og havde bl.a. besøgt A. Thaers berømte landbrugsskole i Tyskland. Han havde udgivet bogen: Iagttagelser til Hampens Dyrkning. Kbh. 1812. Senere skrev han for selskabet amtsbeskrivelserne for Vejle amt. Kbh. 1826, Ribe amt. Kbh. 1830 og Svendborg amt. Kbh. 1837. Han udgav: »Min Selvbiographie«. Kbh. 1860.
Se iøvrigt: Aage Davidsen: Carl Frederik Isak Dalgas. Vejle amts Aarbøger 1936, s. 63–101.
29. Janus Balthasar Krarup (1774–1852) var præst af uddannelse og ansættelse, men han hørte til den gamle rationalistiske skole, og han fik senere vidnesbyrdet, at hans landbrug interesserede ham mere end forkyndelsen. Han udgav flere landøkonomiske skrifter.
30. J. B. Krarup og C. F. I. Dalgas havde således netop gjort sig positivt bemærkede ved i foråret 1818 at indsende forslag til oprettelse af lærlingeinstitutioner under Landhusholdningsselskabet. Se herom H. Hertel, anførte værk, bd. I, s. 253f.
31. Søren August Fjelstrup (1773–1859) tidligere jurastuderende, men ved århundredskiftet kom han til landbruget og købte 1809 Sindinggård, hvor han blev en af pionererne ved hedeopdyrkingen. Han er biograferet i August Fjelstrup: Søren August Fjelstrup til Sindinggård. 1904.
32. Vedtægterne for selskabet er bevaret i en afskrift af Elias Møller

- til Østrupgård, Østrup sogn, Lunde herred. Pk. nr. 27/1 Diverse 1660–1909. Østrupgårds godsarkiv. LAO.
33. Hans Wandall (1774–1846) var født i Sletterød, Fjelsted sogn, Vends herred på Fyn og var fra 1810 til 1831 præst i Bederslev-Uggerslev præstekald.
  34. Frederik Bagger Zeuthen (1767–1851) tiltrådte i 1804 Skamby sognepastorat i Skam herred på Nordfyn. Han beskrives som en jævn, åben, jovial, retsindig og velvillig person.
  35. Peter Vilhelm Lütken (1761–1844) blev i 1791 udnævnt til præst for Lumby sognekald i Lunde herred. Fra 1807 til 1836 var han amtsprovst. Ifølge beskrivelsen af ham havde han store fortjenester af amtets skole og fattigvæsen samt af industriens og husflidens ophjælpning og var endnu i sin høje alderdom kraftig og livlig, agtet fjern og nær.
  36. Peter Johann Gottfried Garlieb (Lübeck 1787–1870), studerede teknologi og statsøkonomi i Kiel, Göttingen og Berlin, embedsmand og geologisk forfatter, naturaliseret i Danmark 1813. J. B. Krarup tænker her muligvis på flg. værker af Garlieb: Schema til Districtsbeskrivelser, efter Landhusholdn. Selskabets Opfordring forfattet 1814. Landhusholdn. selskabets skrifter bd. IV, hefte 2, s. 229–317 (Særskilt aftrykt Kbh. 1817), og Vejledning til Kjøbstædsbeskrivelser, sammesteds bd. IV, hefte 3, s. 383–452.
  37. Johan Sigismund v. Møsting (1759–1843) gehejmestatsminister 1814–1842. Hovedansvarlig for den efter pengeombytningen 1813 førte deflationspolitik. Biografi i sidste udgave af Dansk biogr. Leksikon.
  38. Manuskriptet »levnet« findes i Collinske Samlinger. 25°. Privat og offentligt. Det kgl. Bibl.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs præmiebægre fra selskabets stiftelse 1769 til 1832

Af *Marie-Louise Jørgensen*

For mange år siden arvede jeg et lille sølvbæger (fig. 5), som i 1829 var blevet tildelt en forfader, der havde gjort en indsats for biavlens herhjemme. Giveren i sin tid var Det kongelige, danske Landhusholdningsselskab, hvis historie blev skrevet ved selskabets 150-års jubilæum 1919 af dets sekretær, senere kontorchef H. Hertel.¹ I anledning af 200-års fødselsdagen 29. januar 1969 udkom Erhvervshistorisk Årbog som festskrift med titlen: »For fædrelandets bedre flor«. Årbogens artikler falder i to hovedafsnit; det første beskæftiger sig med selskabets mænd, mens det andet drejer sig om dets virke; sidstnævnte emne belyses bl.a. af Ole Degn i hans afhandling: »Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1967«.²

Landhusholdningsselskabet hører til de sammenslutninger eller foreninger med mål af faglig art, som oprettedes ved midten af 1700'erne. 1742 var Det kongelige danske Videnskaberne Selskab blevet stiftet, og tre år senere, i 1745, Det kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie. Et Almindeligt Præmieselskab for Danmark var uden held forsøgt dannet i begyndelsen af 1750'erne.³ Derefter vedtog Videnskaberne Selskab i 1767 at udskrive prisopgaver for at selskabet skulle blive kendt – også i udlandet – som en forening af lærde. Ved resolution af 25. december samme år skænkede

---

Marie-Louise Jørgensen, f. 1928, redaktør ved værket *Danmarks Kirker*, udg. af Nationalmuseet, har skrevet artikler om kirker, hovedsagelig deres indretning og inventar.

kongen en sum penge, hvis renter skulle bruges til tre præmier for de bedste afhandlinger om tre af selskabet udvalgte emner inden for historie, fysik og matematik.⁴

Angående Landhusholdningsselskabet fortæller Ole Degn, at perioden 1770–1832 var dets egentlige præmieperiode. Det fremgår således, at det fra begyndelsen var tænkt som et præmieselskab. Meningen var at opmuntre landmanden, kunstneren og handelsmanden med præmier og priser. Næsten hvert år i hele perioden udsendtes en fortegnelse over de arbejder og forsøg, selskabet ønskede udført med angivelse af de præmier, man kunne vinde. Antallet af opgaver varierede meget i årenes løb; oprindeligt var det ca. 55, omkring 1790 nåedes højdepunktet med ialt 170 opgaver for i 1832 at være reduceret til 3 teoretiske og 12 praktiske. Herefter udsendtes ikke længere prismaterielister. I selskabets allerførste år har det i enkelte tilfælde præmieret en mand for betydelig indsats, selv om det ikke drejede sig om løsningen af en i forvejen stillet opgave. Disse belønninger gaves i form af sølvpokaler; i øvrigt bestod præmierne i periodens første halvdel af medaljer eller belønninger i penge.

19. december 1804 besluttede man efter forslag af selskabets præsident, kommandør Poul Løvenørn, at gå over til en ny form for præmiering, idet man efter engelsk mønster ville tildele sølvbægre.⁵ Det var dog stadig ikke anderledes end, at den mand, der havde mere brug for pengene, kunne få bægerets værdi udbetalt. Det vides ikke, hvor mange der har benyttet sig af denne mulighed. Men navnene på alle præmiemodtagerne kendes og er opført i den bog, Landhusholdningsselskabet, ved Erling Mortensen, udsendte i anledning af 200-års jubilæet: De viste vejen. Heri anføres de personer, som fra 1804 til 1969 er blevet belønnet, tillige med begrundelsen for præmie-tildelingen.

Sølvbægrene⁶ har man hidtil ikke ofret megen opmærksomhed; de fleste skjuler sig antagelig rundt om i private hjem, men nogle stykker er dog kommet i offentlig eje. En forespørgsel til landsdels- og lokalmuseer har givet kendskab til en lille snes bægre fra den egentlige præmieperiode, samt to af de pokaler, der uddeltes i årene lige efter selskabets stiftelse. Den ene befandt sig i Møntergården i Odense, indtil dette museums sølvsamling blev stjålet 1972. Den kendes fra fotografier, hvilket muliggør en sammenligning med den anden (fig. 1), som

Fig. 1. Pokal 1771 (Norsk Folkemuseum fot.).

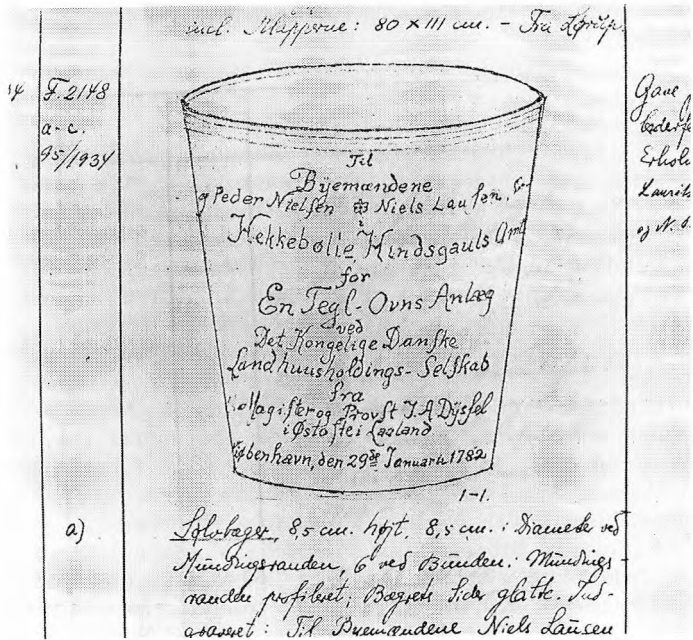

Fig. 2. Skitse i museumsprotokollen af det nu stjålne bæger fra 1782 (Møntergården, Odense fot.).

ejes af Norsk Folkemuseum i Oslo.⁷ De er næsten identiske, udført i begyndende klassicistisk stil af den højt ansete, københavnske sølvsmed Sivert Thorsteinsson. Begge står på en rund fod i to afsæt, der bliver smallere inden overgangen til den nederste skålformede del af korpus, som smykkes af drevne blomsterguirlander heftet op med et bånd, hvori hænger tom medaljon. Herover er der på den glatte del graveret en tavle med to overflødhedshorn foroven og inden for rammen versalindskriften: »Det kongelige danske Landhuusholdningsselskab oversendte dette med mere« og på modstående side: »Til den velfortiente norske Bonde Niels Ivstesen Eydet paa Hitteren i Trondhiems Amt for at ære og belønne hands ugemeene Fliid og Vindskibelighed i Agerbruget. 1771«. ⁸ På låget tre ovale, drevne laurbærkranse hvori navnene: »Cornelia«, »Sa-

racierstina« og »Jusstina«, og langs randen: »For Kongen og Fædrelandet«.

Den fynske pokal adskilte sig kun ved at have nedhængende bladværk i stedet for medaljoner fornedet på korpus og ved at mangle indskrift i lågets laurbærkranse.⁹

Indtil tyveriet af den odenseanske sølvsamling ejede museet desuden et glat bæger (fig. 2) givet som belønning 1782, altså før det besluttedes at tilkende sølvbægre som præmie. Det var overdraget: »Til Byemændene Niels Lausen, Søren Lausen, Jørgen Hansen, Gorne Hansen og Peder Nielsen i Hekkebølle, Hindsgauls Amt i Fyhn for en Tegl-Ovns Anlæg ved Det Kongelige Danske Landhuusholdnings-Selskab fra Magister og Provst J. A. Dyssel i Østofte i Laaland. Kiøbenhavn, den 29de Januarii 1782«. ¹⁰ Provsten var selv få år forinden blevet æret af Landhuusholdningsselskabet og udsatte nu en præmie som belønning for løsning af en stillet opgave. Præmien er omtalt i de af selskabet udgivne »Skrifter«, ¹¹ hvor der foruden en række medaljer blandt de uddelte præmier nævnes endnu et par sølvbægre, det ene med låg og følgende indskrift: »For Afskaffelse af Brudegave paa Landet i V. Molands Sogn i Nedenæs Lehn, skienker det Kongelige Danske Landhuusholdningsselskab dette Bæger til en ærefuld Erindring og Brug der paa Stedet. Hr. Justitsraad og Foged Niels Scythe gav Anledning, Bonden Tollef Nielsen Froholt første Exempel. Kiøbenhavn, den 29de Jan. 1782«. Oplysningen om at bægeret er forsynet med låg, kunne tyde på, at det er en af de fine pokaler, der af selskabet benævnes bæger, således som det også vides at være tilfældet med den fynske pokal.¹²

De kendte bægre fra den egentlige præmieperiode falder i to grupper; den første omfatter bægre udført af Københavner-sølvsmiden Lorentz Christophersen Linde, der 1804 var blevet oldermænd i lauget. Efter hans død 1809 fastholdtes bægrene udformning så godt som uforandret, hvorimod der synes at være flere mestre, indtil hofguldsmeden Poul Resen Eggensen, i hvert fald fra 1825 leverede præmiebægre af et ganske andet udseende.¹³

Det var ikke alene ideen med at uddele sølvbægre som præmie, der stammede fra England, men også de ældste bægres enkle cylinderform og dekorationen bestående af en spinke, graveret rankebort. En sådan empiregraving blev almindelig på europæisk sølvtøj fra o. 1800, men var særlig

Fig. 3. Bæger udført af Lorentz Christophersen Linde 1806 (Norsk Folkemuseum fot.).

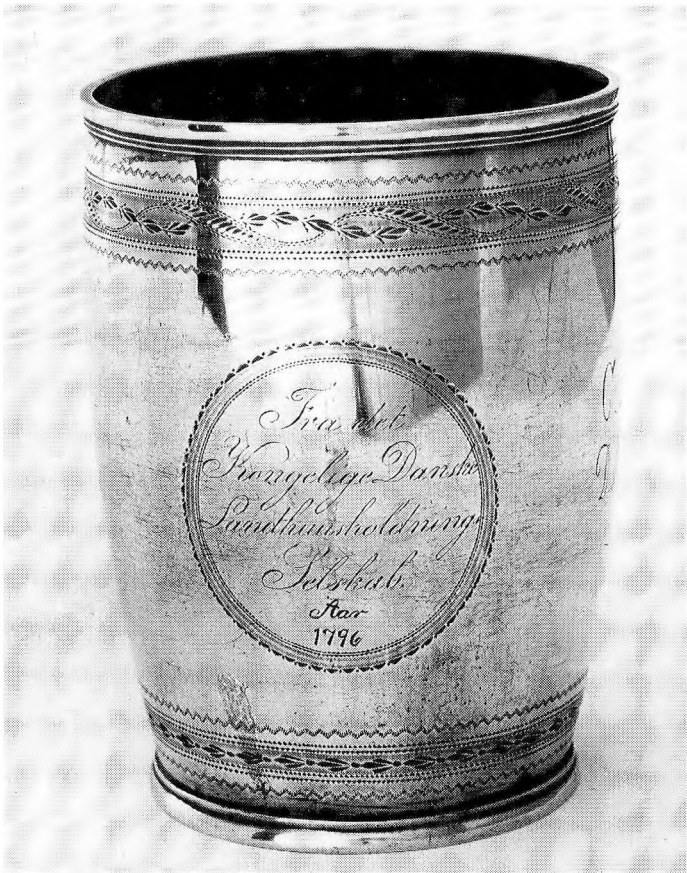

Fig. 4. Bæger antagelig udført af Nicolai Christensen 1815 (Norsk Folkemuseum fot.).

udbredt i England. Derfra kom stilen her til landet med de forholdsvis mange pletvarer, der kunne erhverves for en overkommelig pris, og navnlig med de rigt illustrerede kataloger, som fabrikanterne udsendte.¹⁴

Landhusholdningsselskabets præmiebægre følger moden, de er glatte og let koniske; de fleste har bevaret et hvælvet låg

med knop i form af en kugle. Forneden og under mundingsprofilen er graveret en empirebort; to tilsvarende, mere spinkle mønstre danner et cirkelfelt på hver side. I det ene står, ligesom på pokalerne: »Fra Det Kongelige Danske Landhuusholdnings Selskab«, i det andet navnet på den person, bægeret er givet til, samt hvornår og hvorfor. Af denne type er selskabet nu i besiddelse af et, som i sin tid tildeltes gårdmand Rasmus Nielsen Nærum i Søllerød.¹⁶

Stort set er periodens bægre ens, kun de graverede borter er lidt forskelligt udformede, og navneindskrifterne naturligvis. I øvrigt er den eneste forskel størrelsen, som i højden varierer fra 10 cm til godt 15. Denne uoverensstemmelse har sin forklaring, idet man havde besluttet, at der skulle være ialt seks bægre svarende til seks grader af belønninger, ligesom det allerede brugtes ved tildelingen af medaljer. Under bægeret graveredes dets nummer, f.eks. angives Landhuusholdnings-selskabets ovenfor nævnte bæger at være det 4. og det gengivne (fig. 3), som er i Norsk Folkemuseum, har nummer 2, hvilket svarer til den større sølvmedalje (der havde en værdi af 35 rigsdaler). De øvrige bægre gjorde det ud for 50 rigsdaler (det største) og 25, 20, 15 og 10. Det bestemtes også, at vægten skulle angives; på det norske står således: »18 lod 1 q 2 st« (ca. 270 gr.), men denne regel er ikke altid blevet efterlevet.

Fra 1809, det var det år Lorenz Christophersen Linde døde, findes et bæger i privateje, kendt fra en udstilling i Stavanger.²¹ Det ligner til forveksling de ældre, men stemplerne står for Martin Westrup, der ligesom en ældre broder var oplært hos faderen, Thomas Westrup i København. Det er imidlertid ikke ualmindeligt på denne tid, at flere sølvsmede – eller tinstøbere for den sags skyld – producerede genstande med ens udseende. Endelig kan man tænke sig samme forhold, som i Sverige er konstateret vedrørende en senere periode, at mestermærket angiver den guldsmed, der har solgt det pågældende stykke.²²

To bægre fra henholdsvis 1815 (fig. 4)²³ og 1818 adskiller sig fra de her beskrevne blot derved, at siderne er let udbugende, så at de virker tøndeformede. Ændringen skyldes sandsynligvis en ny leverandør. Det var hofguldsmeden Nicolai Christensen, der ligesom forgængerne var oldermand, men rigtig nok først fra 1821. Han leverede ikke alene bægre til Landhuusholdningsselskabet, men også til et af de lokale land-

ejer	mester- mærke	Kbh. bymærke	guardein- mærke	måneds- mærke	højde uden låg	højde med låg	num- mer	modtager
Norsk Folkemuseum, Oslo ⁷	STS	1771	F	vædderen		31		
Møntergården, Odense ⁹	STS	1771	F	vædderen	27,8			
Møntergården, Odense ¹⁰	JS?	1782	F	vædderen	8,5			
privateje ¹⁵	LCL	1805	F	tyren	14,2	x	3	Sandflugtskomissær Thorlund (Hjørring amt)
Landhusholdningsselskabet ¹⁶	LCL	1805	F	tyren	10,5		4	Bonden R. Nielsen (Københavns amt)
Det nationalhistoriske museum, Frederiksborg ¹⁷	LCL	1806	F	vand- mand?	10,5	x	4	Gårdmand Peder Pedersen (Københavns amt)
Norsk Folkemuseum ¹⁸	LCL	1806	F	tyren	11,2	x	2	Odelsbonden Ole Christophersen (Kristiania amt)
Købstadmuseet Den gamle By ¹⁹	LCL	1806?	F	?	10,1	x	4	Gårdmand Jens Johansen Bam- berg (Århus amt)
privateje ²⁰	LCL?	1807	F	?	15,2	x	?	Gårdmand Peder Poulsen
privateje, Norge ²¹	MW	1809	F	vædderen		15,8	4	Lensmand Aasmund Stuhoug på Hauge (Norge)
Norsk Folkemuseum, Oslo ²³	NC?	1815?	F	stenbuk	13,5		2	Ole Backe, Asgaards Strand (Norge)
privateje	NC	1818	F	krebsen	14		2	Andreas Kliim (Sorø amt)
Lemvig museum ³⁰	Eggersen	1825			13,5	x	1	Bonde Christen Borup (Ring- købing amt)
Museet for Holbæk og omegn ³¹	Eggersen	1825	N	løven	9,6		5	Skolelærer Petersen, Jyderup (Holbæk amt)
Kulturhistorisk museum, Randers ³²	Eggersen	1826	N	vædderen	11,9		4	Selvejer Hans Henrik Hansen (Viborg amt)
Landhusholdningsselskabet ²⁹	PRE	1829	F	krebsen	12,8	x	1	Gartner G. H. Koch (Århus amt)
Nationalmuseet, 3. afd. ²⁷	PRE	1829	F	krebsen	11,5		4	Anders Peder Nielsen (Hjørring amt)
Samsø Museum, Tranebjerg ²⁵	PRE	1829	F				4	Jens Larsen Aaling (Holbæk amt)
privateje	PRE	1829	F	krebsen	8,5		6	Thomas Ørbech (Ribe)
Møntergården, Odense ³³	PRE	1836	M	krebsen	9		6	Jørgen Andersen (Odense amt)

økonomiske selskaber, der i 1800'ernes første årtier blev oprettet i forskellige egne af landet. Her er tale om det i Holbæk amt, som stiftedes 1812, men først 1816 begyndte uddeling af præmiebægre. Museet i Holbæk ejer et bæger fra 1824, Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg et andet (fra 1819) og Nationalmuseet et tredje (fra 1817), alle identiske såvel indbyrdes som med Landhusholdningsselskabets.²⁴

Af den yngste type, som Landhusholdningsselskabet uddelte i 1820'erne, kendes syv bægre, hvoraf et er udstillet på museet i Tranebjerg på Samsø.²⁵ Det er udført 1829, altså i slutningen af den egentlige præmieperiode, af den københavnske mester og oldermand, Poul Resen Eggensen. Bægeret er glat og dekoreret med en lav stavbort eller rifling over standkanten og en dreven bladbort under den udsvajede mundingsrand. På den ene side er der indprikket en oval, hvori donatoren anføres. På den modstående side i en tilsvarende oval læses: »Til Gaardmand Jens Larsen Aaling i Langemark for almeennyttig Vindskibelighed«.

Foruden sølvbægeret ejer museet på Samsø også det diplom, der fulgte med, og som fortæller, hvori vindskibeligheden bestod. På et møde i 1807 var det nemlig blevet vedtaget, at selskabets belønninger skulle ledsages af et dokument, som begrundede tildelingen af æresbeviset, hvilket nok fremgik af bægrenes indskrift, men ikke af medaljernes. 1811 foranledigede Jonas Collin, der to år tidligere var tiltrådt som præsident, endvidere, at vinderens navn blev graveret langs medaljens rand.

I »Efterretninger fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab angående indkomne Afhandlinger, Beretninger og Præmieæskninger m.m. og om de Præmier og Understøttelser, som, i Anledning deraf, ere tilkjendte« kan man i den årgang, der dækker vinteren 1828–29 læse nærmere om gårdmanden på Samsø. Han anlagde i 1821 et teglbrænderi, som skulle være det første anlæg af den slags på øen, og havde årlig brændt 8–10.000 mursten, som køberne havde været tilfredse med. I 1826 begyndte han som et forsøg at brænde kakkelovne af ler og solgte samme år 12 af dem til folk på stedet. Da ovnene viste sig hensigtsmæssige i brug og endda var mere brændselsbesparende end de ovne af mursten, der sædvanligvis brugtes hos »den fattigere klasse«, blev han opmuntret til

Fig. 5. To bæger udført af Poul Resen Eggensen 1829. Det største, som er et 4. bæger, i Nationalmuseet, det mindste, et 6. bæger, i privateje (Lennart Larsen fot.).

at udvide fabrikationen. Han forfærdigede året efter 25 lerkakkelovne, hver bestående af syv plader, hvis udvendige side havde en sortblå glasur, så at ovnene, der tillige havde en ret god form, helt lignede dem af jern. Lerovnene solgte han for 10–12 skilling stykket. To mænd, som havde købt disse ovne, attesterede tillige med amtsprovsten og birkedommeren gårdmandens ansøgning om belønning, hvorefter Landhusholdningsselskabet tilkendte Jens Larsen Aaling selskabets fjerde sølvbæger i erkendelse af, at en del penge, som ellers gik ud af landet til køb af jernkakkelovne, kunne spares ved denne nyttige industri.²⁶

Nationalmuseets 3. afdeling har et bæger (fig. 5) magen til det på Samsø og ligeledes udført af Poul Resen Eggensen 1829. Det blev givet til Anders Peder Nielsen i Rakkeby (Vendsyssel) »som Opmuntring til fortsat Stræben«. ²⁷ A. P. Nielsen havde i 12 år forestået den hans moder overdragne fæstegård under Hæstrupgård. Han var 19 år gammel, da han efter stedfaderens død havde tiltrådt gårdens bestyrelse som den ældste af seks søskende. Foruden en forbedring, han foretog i indmar-

kens drift, opdyrkede han 24 tdr. sædeland af gårdens hede, som tidligere henlå til næsten ingen nytte. Det var et arbejde, der krævede megen anstrengelse, da mange huller og hulveje måtte fyldes, hvorfor der blev kørt 6000 læs jord fra de mange tuer, brinker og gamle, forfaldne diger, som blev sløjfede. Over 4000 læs mergel blev desuden tilført heden, og der blev gravet over 250 favne nye grøfter til vandafledning. Ved disse forbedringer blev den rå hedejord omdannet til frugtbart agerland, som foruden hvede og andre sædearter ydede frodige kløverafgrøder. Derved var det blevet muligt for ham at forøge gårdens besætning med mere end en trediedel, og desuden var kreaturerne af en bedre race end tidligere. Blandt gårdens syv-otte heste var to af stutteri-kommisionen indbrændte hopper, hvorpå han ved stutteridytige hingste havde tillagt en del føl. Desuden var 14 store høveder og 20 får af forædlet race; i det hele taget havde han bragt gården i så god stand, at moderen havde kunnet afbetale sin gæld og give sine yngre børn en god opdragelse.

Et mindre bæger af denne type tilkendtes samme år borger og lærredshandler i Ribe, Thomas Ørbech, som sjette bæger »for betydelig biavl« (fig. 5). Stiftsprovst Frost, borgmester Heilmann, stempelpapirsforhandler Warming og købmand Poulsen attesterede, at Thomas Ørbech i en lang årrække »med særdeles iver og held havde lagt vægt på biavl«, så at han i august måned det foregående år var i besiddelse af 90 gode, vinterfærdige bistader. Han havde også flere gange solgt og bortgivet af sine sværme; således solgte han 1826 ikke mindre end 26. Biavl havde en ikke ringe betydning; biernes honning var væsentlig som sødemiddel, og voks brugtes til lys endnu et stykke op i 1800'erne. Lovgivningen indeholdt ligefrem bestemmelser om bier, og der blev allerede i 1600'erne skrevet afhandlinger om deres røgt og pleje. Det var derfor kun naturligt, at Landhusholdningsselskabet straks de første år udsatte prisopgaver og præmier vedrørende dette emne. Helt ind i 1860'erne opmuntredes dygtige biavlere ved pengepræmier eller sølvbægre.²⁸

Et fjerde bæger fra 1829 ejes af Landhusholdningsselskabet og adskiller sig fra de tre andre ved at være forsynet med hank og låg.²⁹ Det blev givet til gartner G. H. Koch, Frisenborg, og er et »1. bæger«, hvilket må være årsagen til, at der er gjort mere ud af det end de andre, der var »4.« og »6. bæger«.

Fig. 6. Bæger tildelt som 1. præmie 1825, udført af Poul Resen Eggersen. I Lemvig museum (Niels Elswing fot.).

Teorien bekræftes af et andet »1. bæger« fra 1825, som findes i Lemvig museum (fig. 6).³⁰

Efter 1832 holdt Landhusholdningsselskabet helt op med at udsende lister over arbejder, det ville præmiere. Man nøjedes med at belønne særlig beundringsværdige arbejdsindsatser. Et eksempel herpå havde Møntergården i Odense i et bæger fra 1836, tildelt Jørgen Andersen fra Indslev for mønsterværdig vindskibelighed (fig. 7). Det er ligesom bægerne i den nævnte gruppe udført af P. R. Eggersen og svarer til hans andre,

Fig. 7. Bæger udført af Poul Resen Eggensen 1836, dvs. efter den egentlig præmieperiodes ophør (Møntergården, Odense fot.).

bortset fra borternes mønster.³³ Af det kendte materiale ser det ud til, at disse er blevet ændret hvert år på bægrene i den yngste gruppe.

Til slut skal det som et kuriosum anføres, at en af selskabets medaljer har fundet anvendelse i låget på et musselmalet porcelænskrus, som findes i Nationalmuseets 3. afdeling (fig. 8). I bogen om Kongelig dansk Porcellain skriver Bredo Grandjean, at den kongelige porcellainsfabrik begyndte at fremstille de cylinderformede krus i 1776 eller 1777, og da der ikke er bevaret afregninger med sølvsmede vedrørende låg, går han ud fra, at kunderne selv har sørget for at lade sådanne påmontere. Denne teori bekræftes af ovennævnte krus; dets låg

Fig. 8. Musselmalet krus med sølvlæg, hvori indfældet en af Landhusholdningsselskabets medaljer (Lennart Larsen fot.).

er lavet af sølv, og midt i det er Landhusholdningsselskabets sølvmedalje indfældet, således at man på undersiden af låget læser følgende versalindskrift: »Beviis paa en god Borgers udviiste patriotiske Fliid«; på oversiden, der var medaljens forside står langs randen: »Det Kongelige danske Landhuus-

holdnings Selskab« og under to korslagte neg omkring merkurstav, med mindre bogstaver: »Oprettet d XXIX Ian MDCCLXIX.«³⁴ Låget prydes i øvrigt af empiregraveringer med ovaler hvori: »Peder Rasmussen Anne Jensdatter, IPS, 1800, AK I S, P I S, 1845 og Dt S D«. På lågets rand mesterstempel, sammenskrevet MD over 1800 i rektangel for Mads Sørensen Drejer og Hillerøds bymærke 1799.

Det kan ikke undre, at Landhusholdningsselskabets medaljer, ligesom det var tilfældet med pokalerne og de yngre bægre, fremstilledes af betydelige kunstnere og håndværkere. Stemplerne til den store prismedalje blev således skåret af Daniel Jensen Adzer, ubetinget sin tids dygtigste medaljør, og Johan Henrik Wolff, begge medlemmer af selskabet. Wolff udførte desuden 1771 en mindre prismedalje, hvis forside billedhuggeren Johannes Wiedewelt havde givet tegning til. Det er denne medalje, der er brugt i låget på Nationalmuseets krus.

Noter

1. H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie, I, 1769–1868, 1920; II, 1869–1918, 1919.
2. Erhvervshistorisk Årbog XIX, 1968, s. 192–254. – I Aarhus Stifts Aarbøger XXII, 1929, s. 167–72, skrev Johannes Tholle om Landhusholdningsselskabets Præmieringer og øvrige Arbejde i Havesagens Tjeneste i Aarhus og Skanderborg Amter.
3. Det danske landbrugs historie, II, 1536–1810, red. Claus Bjørn, 1988, s. 295.
4. C. Molbech: Det kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Historie i dets første Aarhundrede 1742–1842, 1843, s. 144.
5. Hvo af de præmievindende, som ønskede det, kunne i stedet for de større sølvmedaljer modtage et sølvbæger af lige værd, forsynet med en indskrift hvorfor, til hvem og hvad tid det var givet, samt med selskabets navn. – Et sådant hæderstykke kan landmanden, uden just at ville bramme dermed, sætte frem på sit bord, det kan opmuntre til mangen nyttig og hæderlig dåd, og ved at gå fra hånd til hånd i familien erindre efterslægten om at ligne forfædrene (Handels- og Industrie-Tidende. No. 94. 9. November 1804). – I sin artikel: Landboreformer og malerkunst. Om billedkunst som kilde til historieoplevelse, i Bol og By, 1988:1 (s. 89, note 15) påpeger Margit Mogensen den løbende kontakt med England rent landbrugsfagligt.
6. Jeg takker dr. phil. Sigurd Schoubye, som har været så venlig at sende mig sit materiale om bægre uddelt af Landhusholdnings-

- selskabet. Ligeledes rettes en tak til de museer, jeg har ulejliget med forespørgsel om evt. bægre i deres besiddelse.
7. Mus. nr. 996. Hidtil er den odenseanske pokal blevet betragtet som enligtstående. En forespørgsel til Norsk Folkemuseum vedrørende to andre bægre, som dr.phil. Sigurd Schoubye venligst havde gjort mig opmærksom på, resulterede i oplysningen om denne sjældne pokals tilstedeværelse.
  8. En gribende beskrivelse af de vanskelige forhold, hvorunder præmiemodtageren og hans kone arbejdede, er givet af J. Støren: Om den af det Kongelige Danske Landhuusholdnings-Selskab belønnede Norske Bonde Niels Iustesen Eydet, hans ugemeene Fliid og Vindskibelighed, i *Magazin for Patriotiske Skribentere*, hvori Politiske, Moralske og Historiske Materier uden Bekostning indføres. 1771. No. 46 & 47. – Ifølge denne betænkning bestod belønningen foruden pokalen også af en guldmedalje.
  9. Gengivet i *Erhvervshistorisk Årbog* 1968, s. 205, og Erik Lassen: *Dansk Sølv*, 1964, s. 232. Udstillet 1953 i det danske Kunstindustrimuseums udstilling nr. 428: *Dansk Sølv 1550–1950*. Katalog nr. 223. – Om præmiemodtageren, se J. K. Trojel: Beretning til det Kongelige Danske Landhuusholdnings-Selskab, om Selv-Eyeren Jørgen Christensen i Kaarsebjerg i Fyen, hans berømmelige Vindskibelighed, i *Magazin for Patriotiske Skribentere* (jfr. note 8) 1771. No. 11 & 12.
  10. Mus. nr. F 2148a 95/1934. Allerede 1772 havde mag. Dyssel udsat præmien, jfr. *Skrifter, Første del*, 1776, s. LXXIV. – Kirkens embedsmænd formidlede på flere måder kontakten mellem Landhuusholdningsselskabet og befolkningen. Første gang ved selskabets oprettelse, da et cirkulære herom udsendtes til provsterne. Senere sendtes listerne over præmievindere til bisperne, der lod dem gå videre til præsterne, for at de kunne blive oplæst for almuen på kirkestævne (jfr. Ole Degn s. 201). Såkaldte kirkestævetavler er bevaret i adskillige kirker, jfr. *sagregistrene i Danmarks Kirker*, udg. af Nationalmuseet.
  11. *Sjette del*, 1800, s. XIV.
  12. *Skrifter, Første del*, 1776, s. LVIII. S. XXIII omtales en bonde, som for at hjælpe sin syge nabo, før han tænkte på sit eget, blev belønnet med »et sølvbæger med en ærefuld opskrift«.
  13. Vedrørende sølvsmedene se Chr. A. Bøje: *Danske Guld- og Sølvsmedemærker før 1870*. Bind I: København. Rev. udgave red. Bo Bramsen, 1979. Som titlen siger, gengives her de mærker, hvormed sølvsmedene stemplede deres arbejder og derudover københavnske by-, gardein- og månedsmærker. Desuden kan man læse om stempeling af sølv, og der gives korte biografier af kendte mestre samt en fortegnelse over deres arbejder.
  14. Som et eksempel kan nævnes Eric Delieb: *The great Silver Manu-*

- factory Matthew Boulton and the Birmingham silversmiths 1760–1790, London 1971. – Jfr. også Charles Oman: English Influence on Danish Silver, i Apollo, June 1949, s. 143–44. Se endvidere Gudmund Boesen s. 26 i Gudmund Boesen og Chr. A. Bøje: Gammelt dansk Sølv til Bordbrug, 1948, Erik Lassen: Engelsk sølvtøj og dansk. C. L. Davids Samling III, 1958, s. 179–227 og Bo Bramsen: Andreas Holm. En københavnsk sølvsmed 1735–1812, 1976, s. 153f.
15. Udstillet 1953 (jfr. note 9) kat. nr. 277.
  16. Afbildet Hertel I, s. 88 (jfr. note 1).
  17. Mus. nr. B 2822. Omtalt i museets katalog 1943, nr. 3662.
  18. Mus. nr. 1–23.
  19. Mus. nr. 2305.50. Gengivet i Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 211 og Købstadmuseet »Den gamle By«, årbog 168–69, s. 113.
  20. Udstillet 1953 (jfr. note 9) kat. nr. 279.
  21. Udstillet 1916, jfr. Thor Kielland og Helge Gjessing: Gammelt Sølv i Stavanger amt. Katalog over Stavanger Museums Sølvutstilling 1916 og de stavangerske Guldsmeders Historie, Stavanger 1918, nr. 390 og planche LVII.
  22. Christian Waagepetersen: Dansk sølv og plet 1850–1900. Katalog over udstillingen Kalundborg-Odense-Århus-Ålborg, 1975, s. 3.
  23. Mus. nr. 245.01. Norsk Folkemuseum, Oslo. – Københavnsstempet under bægerets bund læses som 1813 eller 1815. Imidlertid fremgår det af Skrifter. Nye Samling, 3. Bind, s. 459, at præmietildelingen fandt sted 1815. Årsagen til den graverede tilføjelse: »Aar 1796« er ikke fundet.
  24. Gengivet i Anders J. Eriksholm: Holbæk Amts økonomiske Selskab i Hundredeaaret 1812-1912, s. 64. Et andet bæger er afbildet i Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1979, s. 16 (inv. nr. 22.624). Frederiksborgmuseet inv. nr. B 648 og Nationalmuseet inv. nr. H 501.
  25. Mus. nr. 526/33.
  26. Om kakkelovne, se Ebbe Johannsen: Til den lune stues pris, i Skalk 1966, nr. 1 og Danske antikviteter af støbejern, 1982, s. 39f.
  27. Mus. nr. H 469.
  28. Jfr. Hertel I, s. 403–04.
  29. Gengivet i Hertel I, s. 87.
  30. For nærværende ikke nummereret.
  31. Afbildet i Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1984, s. 13.
  32. Mus. nr. R 4397.
  33. Mus. nr. 363/1957.
  34. Mus. nr. 7741/1958.

Godset Voergård og dets daglejere 1872–1910

Økonomi, lønninger, boliger og levevilkår på Voergård

Af *Otto Barner*

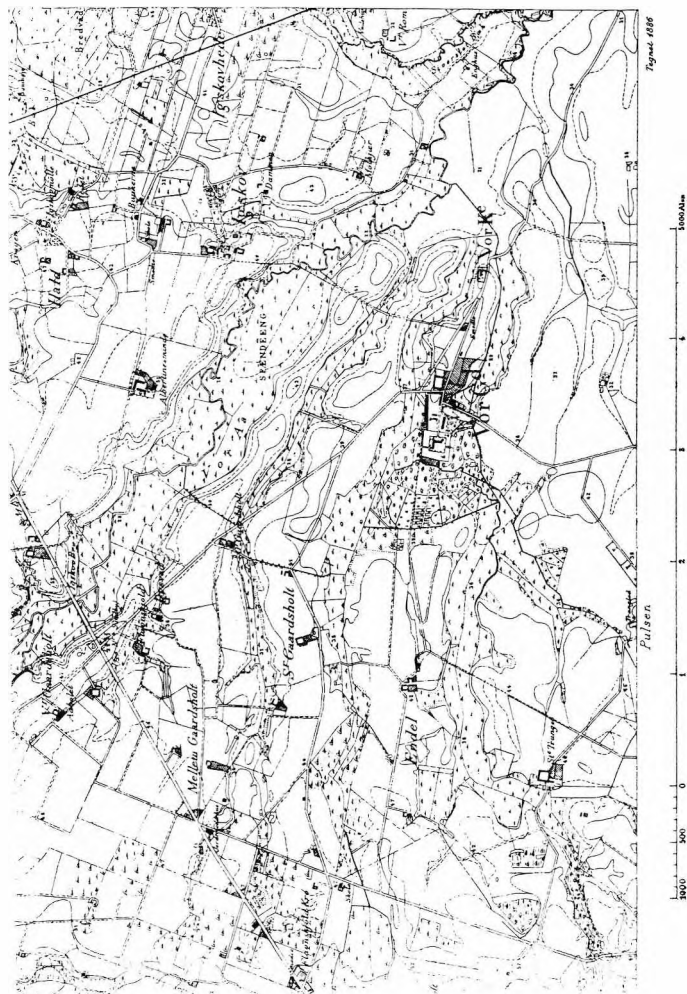
Voergård som økonomisk enhed

Voergård var i anden halvdel af det 19. årh. et af Nordjyllands største godser. Det var et af de godser, som i perioden efter 1850 oplevede økonomisk vækst, og hvor man ivrigt indførte tekniske forbedringer i driften. Det var også et af de godser, hvor økonomisk vækst og lave lønninger til landarbejderne fulgtes ad. Dette viser jeg i næste afsnit med daglejerne på Voergård som eksempel.

Kilderne til dette afsnit er især regnskabsbøgerne for de forskellige grene af godsets produktion. Det er dels en lille oversigtsregnskabsbog over hele produktionen + indtægter fra tiender m.m. for perioden 1873–1885¹, dels regnskabsbøgerne for de enkelte produktionsgrene: avlsbrug, mejeri, svineavl og skove.² Bortset fra enkelte år findes de bevaret for hele perioden fra 1884–1912. I hvert fald oversigtsregnskabsbogen er – hvis man bedømmer håndskriften – muligvis ført af Voergårds ejer fra 1872–1914, P. B. Scavenius. Det, der kaldes godsregnskaber, vedrører især den smule bøndergods, (11 tdr. htk. i 1872) der var tilbage, og tienderne. Frasalget af bøndergods kan følges gennem jordebøgerne, der er ført a jour næsten hvert år fra 1850 og frem.³ Købekontrakten for Voergård fra 1872 viser et rids af Voergårds samlede økonomiske status det år.⁴ Udviklingen i kvægbestanden kan følges gennem godsets kvægbesætningsprotokoller.⁵ Journalerne over gårdens drift

---

Otto Barner, f. 1955, cand. mag fra Århus Universitet 1988. Utrykt speciale: »Landarbejdernes levevilkår i perioden 1870–1910...« afleveret ved Århus Universitet 1988.

1:20.000 (Målebordsbl.)

er ført af forvalterne i perioden, og giver indtryk af vejrlig og arbejdsgang året igennem. Alle disse kilder findes i godsarkivet. (G 31, Landsarkivet for Nørrejylland).

Voergård er ikke nogen udpræget slægtsgård. Den har gang på gang skiftet ejer ved salg. P. B. Scavenius købte i 1872 gården af kammerherre Rosenørn. Denne havde sammen med to andre medlemmer af et konsortium købt gården i 1841.⁷ I konsortiets og Rosenørns egen ejertid var langt størsteparten af bøndergodset blevet solgt fra. Så sent som i 1850 havde bøndergodset omfattet 174 gårde, 127 huse med jord, og 27 jordløse huse. I 1872 var der kun et par gårde og 11 huse tilbage.⁸

Voergård var kun en af de mange herregårde landet over, som solgte det meste bøndergods i årtierne op til 1870. I kornsalgsperioden fra 1830–75 kunne det langt bedre betale sig for godsejerne at intensivere driften på hovedgårdsjorden frem for at inkassere fæsteafgifter og hoveriydelser fra bøndergodset. Det meste af herregårdenes tilbageværende bøndergods var solgt i 1870. I 1850 ejede godserne 22.435 fæstegårde. I 1873 ejede de kun 8.831 gårde.⁹ Denne udvikling fremmedes yderligere af, at majoraterne i 1850 fik ret til at sælge deres bøndergods. Det havde indtil da været bunden ejendom. Desuden gav Rigsdagen i 1861 godsejerne ret til at inddrage jord svarende til 1/9 af det solgte bøndergods under hovedgårdens egen drift.

I følge jordebøgerne ejede Voergård i 1872 86 tdr., 6 skp., 2 fdk, 1 alb. hartkorn fri hovedgårdsjord direkte under avlsgården, samt 11 tdr. htk. bøndergods. Voergård havde desuden tiender fra 1032 tdr. 3 skp. hartkorn land i Voer og Albæk sogne. Hovedgårdsjorden var i 1872 udnyttet således:¹⁰

845 tdr. land agerjord

361 tdr. land eng

180 tdr. land uudnyttet eng og mose

399 tdr. land skov i Albæk og Voer sogne

Med det tilbageværende bøndergods omfattede Voergård i 1872 i alt 2041, 43 tdr. land.¹¹ Endnu i 1908 blev den sat til den højeste ejendomsskyld i Hjørring Amt. (La Cour, Danske Gaarde). P. B. Scavenius er nok især blevet kendt for sin restaurering af Ingeborg Skeels hovedbygning fra 1500-tallet i perioden 1875–78. Men vigtigere for godsets økonomi var det, at han fra 1874 satte store nybygningsarbejder i gang på avlsgården og intensiverede driften af dens jorder. Mange andre godsejere førte en lignende politik i tiden efter 1850.

Mange herregårde blev restaureret eller ombygget (af og til ret så hårdhændet). Der må have ligget et solidt kapitaloverskud til grund for disse ombygninger. Desuden har man på 63 større herregårde i perioden 1850–80 registreret dræninger af i alt 7300 tdr. land.¹² På Voergård blev så godt som hele mose- og engarealet drænet fra 1874–78. Mange herregårde anskaffede landbrugsmaskiner og nye redskaber såsom kornsåmaskiner og mejemaskiner. I 1872 var der kun optegnet en tærskemaskine på Voergård. I 1882 omfattede »maskinparken« følgende:¹⁴

- 1 lokomobil med damptærskværk
- 1 gødningssåmaskine
- 3 kornsåmaskiner
- 2 kløverfrøsaåmaskiner
- 3 hesteriver
- 2 roesaåmaskiner

Det ser desuden ud til at mejeriet fik centrifuge et af de første år i 80'erne. Mejeriet blev i øvrigt nyinstalleret i en splinterny mejeribygning i 1878. Endelig skal det nævnes, at Scavenius i 1881 købte Dronninglund Storskov på ca. 1500 tdr. land. Alle disse investeringer satte gårdens værdi betragteligt i vejret. I 1885 vurderedes hele Voergårds samlede værdi til 1.184.615 kr. Ved købet i 1872 havde Scavenius givet 610.000 kr. (305.000 rdl.) for gården. Imidlertid måtte Scavenius betale ret byrdefulde prioritetsydelse til de tidligere ejere. Han skulle hvert år svare 15.000 – 16.500 kr. ialt på den konto. Indtægterne fra hele gårdens produktion lå i 1870'erne fra 100.000 – 120.000 kr. årligt. Derfor gav hele godsets regnskab underskud frem til 1878, selv om produktionen i sig selv balancerede.¹⁵

Fra 1878 blev der så overskud på regnskabet. Det svingede en del fra år til år. Men der kom ikke flere år med underskud. Først i 80'erne steg overskuddet. I 1885 beløb det sig endda til 14.213 kr.¹⁶ Derefter kom en mere rolig periode, hvor indtægter og udgifter holdt et nogenlunde konstant niveau. Naturligvis hjalp det på regnskabet, at de store udgiftskrævende arbejder: restaurering af hovedbygningen, det ny mejeri, dræningen etc. stort set afsluttedes omkring 1878. I tiåret 1883–92 lå produktionens samlede overskud på mellem 14 og

21%.¹⁷ Men selv om gården løb godt rundt, var der et problem: Klimaet. Selv da dræningerne var fuldført, samlede der sig i regnfulde perioder ofte store søer på de lavt liggende arealer. Flere gange midt i 1880'erne kom høsten for sent i gang p.g.a. skybrud, eller kornet blev slået ned og rådne, inden det kunne komme i hus. (Journalerne over gården drift). Så kornavl har ofte været problematisk på Voergård, og man forstår, at Scavenius satsede på mælk og smør.

Voergårds produktion var fordelt på 4 områder: Avlsbrug, mejeri, svineavl og skove. Selv om landbruget fra 1875 og til begyndelsen af 1890'erne var ramt af et stort prisfald på korn efter åbningen af de nye kornområder i USA og andre oversøiske lande, så blev Voergård ikke ramt nævneværdigt af krisen. En del herregårde – især de korndyrkende på øerne – fik svært ved at løbe rundt, mens de kreaturavlende klarede sig bedre.¹⁸ Voergård klarede skærene, fordi hovedparten af indtægterne kom fra den animalske produktion. Næsten halvdelen af indtægterne stammede fra mælk og smør. I årene 1884–92 kom i gennemsnit kun godt 25% af dem fra den vegetabiliske produktion. I 1840'erne havde Voergård endnu opdrættet stude, som mange andre jyske gårde – nu var det malkekøer, der gav penge. Desuden ejede Scavenius også en stor svinebestand, som i 1880'erne og 1890'erne leverede 10–15% af indtægterne. Vi kan se på nogle tal for den animalske og vegetabiliske produktion for året 1888–89. De væsentlige indtægtsposter fordeler sig således:

TABEL 1. Voergårds indtægter, 1888–89 i kr. (produktionen)

Animalske produkter		Vegetabiliske produkter	
Mælk:	25.235,85 kr.	Korn:	17.675,13 kr.
Smør:	23.575,68 kr.	Træ:	5.523,06 kr.
Kreaturer:	6.936,41 kr.	Andet:	1.886,47 kr.
Svin:	10.472,17 kr.		
Andet:	9.137,03 kr.		
Ialt:	75.457,17 kr.	Ialt:	25.084,53 kr.
Samlet produktion: 100.541,17 kr.			

Man ser altså, at lige ved 3/4 af indtægterne det år kom fra den animalske produktion.¹⁹

Landbrugskrisen fra 1875 satte yderligere gang i omstillingen til animalsk produktion, som allerede var begyndt i årene efter 1860. Omstillingen var så meget mere nødvendig, som eksporten udgjorde en stadigt stigende del af landbrugsproduktionen. Fra 1830 til 1881 syvdobledes landbrugseksporten.²⁰ Desuden 3–4 dobles landbrugets maskinkapital i samme periode. I 1879 eksporteredes 39% af den samlede produktion.²¹ Mejerier og svineavl leverede hovedparten af eksporten. Scavenius udvidede da også kvægbesætningen på Voergård. I 1872 var der i alt 307 kreaturer. I 1907 var tallet vokset til 548.²² Heri fulgte han altså med udviklingen. Herregårdene havde før krisen haft et forspring, når det gjaldt forskning og forædling inden for landbruget, lige som de også havde foretaget de største nyinvesteringer. Nu svandt dette forspring ind. Andelsbevægelsens start i 1880'erne og 90'erne betød nemlig, at de mindre landbrug kunne samordne deres investeringer i en mægtig kapitaliseringsbølge. Dermed fik herregårdene påført en hård konkurrence. Et indicium for dette kan være, at salgspriserne faldt lige meget for alle brug under krisen – også for de store over 12 tdr. hartkorn.²³ Andelsbevægelsen befæstede det mindre landbrugs stilling i forhold til godsejerne, samtidig med at den indgik i bøndernes kamp mod godsejerklassens greb om den udøvende magt til 1901. De godsejere, der ville hamle op med denne nye konkurrence, måtte derfor hænge i. Af godsarkivets breve kan jeg se, at Scavenius førte en livlig korrespondance med landbrugs-konsulenter og frøfirmaer om nye afgrøder m.m., og at han kæmpede en stadig kamp for at få sit smørs kvalitet forbedret. I regnskaberne kan man ofte se i 1880'erne, at Thomas Riise Segelcke kom på besøg på Voergård. Han var konsulent fra Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og en af foregangs-mændene indenfor mejeribruget. Dette viser, at Scavenius var interesseret i at følge med den nyeste udvikling.

Går vi nu fra produktionens indtægter til dens udgifter, så lå de i 1880'erne og 1890'erne på 80.000–90.000 kr. årligt. Omkring 1910 var de steget til et niveau på 90–95.000 kr. årligt.²⁴ Da indtægterne i denne periode også steg, beholdt gården dog sit overskud. Når udgifterne steg noget efter 1900, så er det et træk, som Voergård havde tilfælles med det øvrige landbrug.

Sv. Aage Hansen mener, at landbrugets udgifter steg fra ca. 1900–1914 p.g.a. større investeringer i maskiner og nybygninger, forøgelse af besætningerne og øgede udgifter til foderstoffer, sæd og levende dyr.²⁵ Forsåvidt angår maskiner og bygninger, så holdt investeringerne i disse poster sig dog nede på ca. 6–9% årligt på Voergård, efter at nybygningsfasen i 1870'erne var overstået. Derimod forøgede Scavenius stadig gårdens besætning af svin og kreaturer. Også på Voergård steg udgifterne desuden til foderstoffer, sæd og levende dyr. I 1891–92 gik 16,8% af udgifterne til denne post. I 1906–07 var dens andel steget til 33,9%.²⁶ Her mærkede Voergård altså udgiftsstigningerne inden for landbruget i årene op til 1914.

Den største enkelte udgift var dog folkelønningerne. I 1891–92 udgjorde de 36,4% af samtlige udgifter. I 1906–07 var deres andel på 33,9%.²⁷ Folkelønningerne var altså ikke steget relativt. Som vi skal se i næste afsnit, var ihvertfald daglejerens lønninger på gården lave, selv med tidens målestok. Man kan spørge, om ikke de lave lønninger til landarbejderne var med til at frigøre kapital til nyinvesteringer på herregårdene. Fridlev Skrubbeltrang mener f.eks., at de lave lønninger i perioden 1850–80 var med til at frigøre kapital til de store grundforbedringsarbejder.²⁸ Netop i denne periode, hvor landbrugets nyinvesteringer var så store, lå landarbejdernes lønninger på et eksistensminimum (se næste afsnit). Indkøbene af nye maskiner m.m. var måske ovenikøbet med til at forværre situationen, fordi de mindskede behovet for menneskelig arbejdskraft. Først efter 1880 blev afvandringen fra landdistrikterne til byerne og USA så stor, at efterspørgslen efter arbejdskraft igen steg.

Trods alt klarede de fleste herregårde skærene under landbrugs-krisen. Hans Jensen mener, at det især var proprietærgårdene, der mærkede krisen, mens de store herregårde havde tilstrækkeligt med kapital til at stå krisen igennem. I følge ham var antallet af herregårde og deres hartkorn næsten uændret fra 1855 til 1905. Først med lensafløsningsloven i 1919 fik godsejerklassen et definitivt økonomisk knæk.²⁹ Voergård var i Scavenius's tid en sund bedrift, som klarede sig ved at lægge hovedvægten på den animalske produktion, følge med i tekniske forbedringer og holde lønnen nede.

Daglejerne på Voergård

Der var et stort antal daglejere på Voergård. I 1880 var der i følge godsets daglejerjournaler 101 mænd og kvinder på arbejde på avlsgården. Det er ganske vist kun muligt at sammensætte en statistik, som vedrører daglejernes løn og ansættelse for årene 1877–1889, hvorfra der findes daglejerjournaler bevaret. Her har jeg til gengæld valgt at gå i dybden med de tre år 1877, 1880, og 1887.³⁰ Undersøgelsen omfatter daglejernes dagløn, deres årsløn og tilknytning til Voergård. Desuden har jeg udvidet undersøgelsen til at omfatte daglejernes levevilkår i lidt bredere forstand, hvor kildematerialet gør det muligt. Det gælder især deres familieforhold og boliger og deres placering i det klare hierarki, som fandtes på Voergård i perioden.

Godsarkivets daglejerjournaler er to journaler, en fra 1877–1881, og en fra 1881–1889. Heri står daglejernes navne, dagløn med og uden kost, og deres antal arbejdsdage på gården opført. Fra 1879 kommer der desuden akkorder med i opgørelserne – i starten dog ikke altid med akkordlønnen specificeret. Daglejerjournalerne er en central kilde til dette afsnit. Godsarkivets arbejdsjournaler er meget detaljerede og løber ubrudt fra 1886 til 1912.³¹ De opfører dag for dag, hvilke arbejder, der blev udført, og hvor mange daglejere, karle, polakker, daglejekoner m.m., der var igang hver enkelt dag. På den anden side kan man ikke følge enkelte daglejere, fordi de ikke nævnes ved navn. Desuden medtager arbejdsjournalerne sjældent arbejdet med dyrene – kun det egentlige markarbejde. De er især blevet brugt til afsnittet om daglejernes arbejdsmæssige rolle på gården. Folketællingslisterne for Voer, Albæk, og Skæve sogne samt for Dronninglund og Helleum sogne er benyttet for 1880, fordi man her kan samkøre dem med daglejerjournalerne. Desuden har jeg benyttet folketællingslisterne for selve Voergård for 1870, 1880, 1890 og 1901.³² Voergårds købekontrakt fra 1872 indeholder en vurdering af gården som helhed og en redegørelse for dens bygninger, daglejerhuse og inventar. Den er både blevet brugt til dette afsnit og til afsnittet om Voergårds økonomi. En vurderingserklæring fra 1882 indeholder oplysninger om gårdens og dens bygningers værdi, samt en ret detaljeret fortegnelse over de forskellige bygningers og boligers inventar.³³ Desuden er benyttet erindringerne fra godsinspektørens datter, Ester

Bentzen, udlånt fra Nationalmuseets etnologiske afdeling i Brede.³⁴ Der er desuden bevaret tegninger af tre huse på Voergård i godsarkivet.³⁵

Desuden har jeg benyttet en del samtidige mere eller mindre landsdækkende undersøgelser af landarbejdernes kår. Med Socialdemokratiets stiftelse i 1871 og den begyndende sociale uro, f.eks. Slaget på Fælleden i 1872, blev der sat fokus på by- og landarbejderklassens kår i Danmark. De besiddende klasser mente ikke længere at kunne ignorere arbejdernes sociale problemer. I de følgende år blev der derfor foretaget nogle store undersøgelser af arbejdernes levevilkår. Allerede i 1874 publicerede Inderigsministeriet således sin »Oplysninger om Arbejdernes Oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark«, (som dog led af den skønhedsfejl, at det fortrinsvis var arbejds-givere og sogneråd, der indgav oplysningerne – altså især den ene part). I 1875 nedsatte man en kommission til undersøgelse af arbejderforholdene i Danmark, som afgav betænkning i 1878. I 1871 og 1888 undersøgte økonomen V. Falbe Hansen grundigt landarbejdernes kår i forskellige egne af Danmark,³⁶ og konkluderede, at store dele af dem levede på eksistensminimum. I 1880 offentliggjorde læge Theodor Sørensen sin meget alsidige »Markarbejdernes Kaar i Jydske Hedeamter« – en samlet levevilkårsundersøgelse af daglejerfamilier i egnen omkring Hobro i 1879.³⁷ Desuden lod Socialdemokratiet selv sin forretningsfører, P. Knudsen foranstalte en undersøgelse af lønninger og levevilkår hos landarbejdere i forskellige egne af Danmark.³⁸ Landarbejderklassen havde fra starten Socialdemokratiets bevågenhed, og man lagde et stort arbejde i at få landarbejderne organiserede, selv om det gik langsomt. Undersøgelsen indgik altså i Socialdemokratiets arbejde på landet, hvilket man selvfølgelig må tage højde for. Desuden foretog Statistisk Bureau i 1892 og i 1901 undersøgelser af lønninger, jordejendom og levestandard hos daglejere og husmænd. Alle disse undersøgelser har stadig en central plads, også i nyere fremstillinger af emnet, som f.eks. i Hans Norbert Lahmes og Henning Grelles bøger.

Derfor mener jeg stadig, de er aktuelle, især eftersom relativt få har undersøgt daglejernes lønninger siden. Jeg benytter derfor nogle af dem til at perspektivere min lokalundersøgelse i dette afsnit.

Daglejerne i landbosamfundet

For at sætte lokalundersøgelsen ind i en sammenhæng, vil jeg give et kort rids af daglejernes placering i det 19. århundredes landbosamfund. Endnu i 1870 arbejdede langt de fleste lønarbejdere i Danmark i landbruget. En opgørelse angiver, at der da fandtes ca. 360.000 landarbejdere mod kun 90.000 arbejdere i industri, håndværk og byggefag.³⁹ Af landarbejderne skønnes henimod 175.000 at have været daglejere. Resten af landarbejderne var stort set tyende, karle og piger, som var underkastet tyendelovens bestemmelser. De blev juridisk betragtet som umyndige og var underkastet deres arbejdsgivers »hustugt«. Desværre har Voergårds godsarkiv meget få oplysninger om tyendet.

Daglejerne skulle derimod i princippet være frie lønarbejdere. Men en stor del af dem havde et hus med nogen jord til. De var på en gang daglejere hos andre og husmænd, som dyrkede et brug på under 1 td. hartkorn. Samtidig måtte langt de fleste husmænd gå på dagleje. 67% af husmandsbrugene var endnu i 1905 på under 2 skp. hartkorn.⁴⁰ Man skønner, at ihvertfald langt de fleste med så små brug har måttet gå på dagleje. Et andet skøn anslår, at husmandsbrugene udgjorde ca. 69% af samtlige brug i Danmark. Disse brug besad kun ca. 10% af landbrugsjorden.⁴¹

Med udskiftningen og landboreformerne i 1700-tallets slutning var i tusindvis af huse blevet oprettet på landsbyernes tidligere fællesarealer. Det var direkte lovgivernes mening, at husmændene/daglejerne skulle være arbejdskraftreserve for det større landbrug. Husene blev sjældent udstykket med mere end 2–4 ha jord, og var derfor oftest for små til, at en familie kunne leve af dem. Dermed var husmændene tvunget til at være daglejere for gårdmænd og godsejere.

Samtidig steg folketallet på landet. Holger Gad opgør, at det 1801 var på 733.000 mennesker og 1870 på 1.341.000 mennesker.⁴² Landarbejderne overlevede, men heller ikke stort mere. I følge præsteindberetninger fra nogle lollandske sogne led ca. 1/4 af husmændene direkte nød.⁴³

Med enevældens ophør i 1848 skete der nogle juridiske forbedringer for husmands/daglejergruppen. Det blev ulovligt at forlange pligtarbejde som del af huslejen eller fæsteafgiften for et hus. Men alligevel levede store dele af daglejerne under

kummerlige vilkår frem til efter 1900. I 1880 fandt læge Th. Sørensen, at kosten alene slugte over 2/3 af budgettet i daglejerfamilierne.⁴⁴ Længe blev en stor del af husene ved med at være leje – eller – fæstehuse. Men i 1893 opgjorde Statens Landbokommision dog, at 81% af dem var blevet selvejerhuse. En del husmænd må altså have haft et minimum af kapital – hvor meget ved vi ikke.

Helt til slutningen af det 19. årh. udgjorde daglejerne langt størsteparten af husmændene. Tilmed gjorde befolkningspresset på landet, at antallet af helt små husmandsbrug steg. Fra 1850–1905 skete der en fordobling af antallet huse med under 2 skp. hartkorn.⁴⁵ Men fra 1880 stoppede befolkningstilvæksten på landet omsider. Udvandringen til USA og til byerne var begyndt. Den kulminerede faktisk i perioden 1880–90. 140.000 personer forlod landdistrikterne. Efterspørgslen efter arbejdskraft på landet begyndte derfor så småt at gå i vejret. Ganske vist er der nok gået nogen tid, før daglejerne mærkede denne udvikling. Kristian Hvidt påviser nemlig, at en meget stor del af udvandrerne fra landet i denne fase var tyende.⁴⁶

Men udviklingen måtte i længden lette presset på jorden og styrke daglejer/husmændenes position noget. Samtidig gjorde omlægningen til animalsk produktion inden for landbruget, at de mindre brug kunne gøres mere lønnende end hidtil, så flere husmænd slap for at gå på dagleje. Med andelsbevægelsens opståen i 1880'erne og 90'erne fik de adgang til et fælles forarbejdnings- og distributionsnet i andelsmejerier og andelslagterier m.m. Samtidig voksede husmandsbevægelsen frem i de sidste år af 1800-tallet – måske som følge af den økonomiske fremgang for husmandsbrugene – og den gav husmændene et organisatorisk løft af betydning. Blot måtte mange husmænd ernære sig som daglejere, også efter 1900, fordi der op gennem 1800 – tallet var oprettet så mange af de helt små husmandssteder med ingen eller næsten ingen jord. Lahme opgør, at der i 1905 var 29. 310 huse helt uden jord.⁴⁷ Der blev stadig flere huse under et par fjerdingkar hartkorn d.v.s. af de, der næppe gav mere udbytte end en stor have.

Følgelig udgjorde daglejergruppen i hele periode 1870–1910 en stor del af husmændene og af landbefolkningen i det hele taget. Et skøn går ud på, at godt 40.000 landarbejdere arbejdede på herregårdene sidst i det 19. årh. Heraf var en stor del

daglejere. Voergårds daglejere er altså repræsentanter for en anselig befolkningsgruppe.

Daglejernes antal og beskæftigelse på Voergård

Relativt få godser har bevaret deres daglejerjournaler til nutiden. Det kan være svært at få et indtryk af, hvor mange landarbejdere, der var ansatte på de forskellige godser. Hvis man på Voergård tæller alle daglejere med, som på et eller andet tidspunkt i løbet af de tre år var ansatte på gården, ser fordelingen sådan ud:⁴⁸

TABEL 2. Alle daglejere fra 1877, 1880 og 1887 fordelt på det antal dage, de var ansatte på Voergård i hvert af de tre år. (begge køn).

Antal daglejere:			
Antal arbejdsdage pr. år:	1877	1880	1887
over 300 dage:	3	3	9
250–300 dage:	0	8	7
200–250 dage:	12	7	5
100–200 dage:	9	9	17
50–100 dage:	15	22	20
under 50 dage:	18	52	39
Antal daglejere i alt:	57	101	97

Meget få daglejere var på Voergård i over 300 dage. I flere ældre undersøgelser, som f.eks. Jørgen Pedersens »Arbejdslønnen i Danmark...« fra 1930, anså man en fast ansat daglejer for at have et arbejdsår på 300–330 dage. Det vil imidlertid være for firkantet at rubricere alle på Voergård med under 300 dage som løst ansatte. Der fandtes trods alt en ikke helt lille gruppe, som havde en del enkelte arbejdsløshedsdage, men var på gården i alle årets måneder. Denne gruppe har jeg valgt at kalde »fastere ansatte«. Min definition på en fastere ansat daglejer på Voergård er, at han skal have haft et arbejdsår på mindst 200 dage og have været på gården i alle årets måneder. Til gengæld er der en stor gruppe, som kun har arbejdet fra nogle få dage og op til sammenlagt et par måneder på gården.

De er defineret som »løst ansatte«. Endelig er der en mellemgruppe, som har arbejdet i op til 6–9 måneder, men er kommet eller forsvundet i løbet af året. Hvad angår kvinderne, er de stort set løs arbejdskraft på gården. Jeg vil i et senere afsnit behandle deres vilkår.

Af tabellen kan man se, at antallet af både daglejere i det hele taget og antallet af fastere ansatte daglejere er steget kraftigt fra 1877 til 1880. Desuden steg beskæftigelsen yderligere fra 1880 til 1887. Af daglejere, som var på Voergård i over 100 dage i årets løb, var der i 1880 27 og i 1887 39 (se tallene i tabel 2). Andelen af daglejere, som mindst befinder sig på Voergård i nogle sammenhængende måneder, stiger altså i 1880'erne. Af journalerne kan man også se, at daglejerne fra 1880 til 1887 fik i alt 21, 2% flere arbejdsdage på gården.⁴⁹

Beskæftigelsen stiger med andre ord kraftigt på Voergård fra 1877 til 1887. Det skal nok ses i sammenhæng med den økonomiske ekspansion, som gården oplevede i samme periode, og som er beskrevet i første afsnit. Efter de store ombygninger af hovedbygning og avlsgård var fuldent, kunne der ansættes flere daglejere. Muligvis har daglejerne overtaget en del af karlenes arbejde (se afsnittet om deres arbejdsmæssige rolle). Så selv om daglejergruppen stadig er meget ustabil, når man følger den over flere år (se næste afsnit), er der trods alt en større del, som nu bliver på gården i mindst nogle måneder. Det ser da også ud til, at fra 1877 til 1887 er der flere fastere ansatte, som nærmer sig egentlig fuldtidsansættelse. I 1880 er der 3 med over 250 arbejdsdage året rundt. I 1887 er der 17. Gruppen af fastere ansatte udgjorde i 1877 11 mænd, i 1880 16 og i 1887 17.⁵⁰

Derimod ser det ikke ud til, at daglejerne gennemgående blev på Voergård i mange år. Af 57 mænd og kvinder fra 1877 genfinder man kun de 19 i daglejerjournalen for 1880. Af de i alt 101 daglejere fra 1880 genfinder man kun 9 i 1887. Hvis man benytter folketællingerne for 1880 og 1890, kan man se, at ud af de 13 daglejerfamilier i gårdens huse i 1880 var der kun en familie tilbage i 1890.⁵¹ Så selv om beskæftigelsen steg, var daglejergruppen som helhed meget ustabil på Voergård. Man kan også se, at det er ret få af de løse sommerfolk, der kommer flere år i træk, og selv en stor del af de fastere ansatte forsvinder efter et par år. Om det så er på grund af de lave lønninger, som vi nu skal undersøge, vides ikke. En anden

årsag til at daglejergruppen var ustabil, var antagelig arbejdsløsheden på landet i 1870'erne og 80'erne. Vi så før, at selv de fastere ansatte på Voergård måtte regne med nogle arbejdsløshedsdage. P. Knudsen skønnede i 1888, at arbejdsløsheden i løbet af et år i landdistrikterne beløb sig til gennemsnitligt 2–8 måneder. Han mente, at landbrugets vidtstrakte anskaffelse af nye maskiner havde forstærket landarbejdernes ledighed.⁵²

Dette virker sandsynligt, når man ved, hvor meget landbruget, ikke mindst herregården, gjorde ud af at anskaffe arbejdskraftbesparende maskineri (se første afsnit). En faktor, der virkede i modsat retning, var afvandringen fra landet efter ca. 1880. Blot var det, som bl.a. Kristian Hvidt viser, tyendet, der var de første til at forlade landbruget.⁵³ Antallet af daglejere på landet faldt endnu ikke i 1880'erne, men først efter århundredeskiftet.

Daglejernes lønninger

Daglejernes lønninger på Voergård var lave, også sammenlignet med lønninger på andre undersøgte herregårde i perioden. Næsten alle mænd fik om sommeren 100 øre pr. dag på egen kost, og 80–83 øre på gårdens kost. Vinterlønsatserne var mere spredte, men lå i de fleste år fra 1877–1889 fra 25–50 øre pr. dag, på gårdens kost. Fra 1880 og frem fik de fleste på gårdens kost 40 øre pr. dag. På egen kost fik man 66 øre om dagen i vintermånederne. I april-maj og september-oktober lå daglønnen et sted imellem sommer- og vinterlønsatserne.⁵⁴

Vi kan prøve at sammenligne daglønnen på Voergård med nogle andre herregårdes daglejerlønninger. Mens den højeste løn for mænd på Voergård var 100 øre på egen kost pr. dag om sommeren, fandt Jørgen Pedersen for 1880'erne en gennemsnitlig dagløn om sommeren på 130–140 øre pr. dag i landets amter.⁵⁵ Dette gennemsnit omfatter både løn på egen og på gårdens kost. Det tilsvarende gennemsnit om sommeren på Voergård lå på 90 øre om dagen. P. Knudsen undersøgte i 1888 lønsatser på 46 herregårde. Flertallet gav fra 130–150 øre pr. dag. Kun en herregård betalte lige så lav løn som Voergård.

De jyske herregårde er klart underrepræsenteret i de to undersøgelser. I perioden kunne der være stor forskel på lønnen i de forskellige egne af landet. Årslønnen svingede i 1871

fra 454 kr. på egen kost i Københavns Amt til 302 kr. i Hjørring Amt.⁵⁶ Hjørring Amt var altså et område, hvor lønnen muligvis har været relativt lav – og det var det amt, Voergård befandt sig i. På Voergård lå gennemsnittet i årsløn for fastere ansatte på egen kost på 270,41 kr. i 1887. Det har også presset årslønnen ned, at selv de fastere havde arbejdsløshedsdage. Nordjylland er, når det gælder daglejerlønninger, et ikke særlig undersøgt område. Min egen undersøgelse af daglønnen på to østjyske herregårde viser på den ene, Tyrrestrup, en sommerdagløn på gennemsnitligt 125 øre i 1887. På Clausholm en sommerdagløn på 150 øre i 1881. Begge steder har det antagelig været på egen kost.⁵⁷ Selv om et lønniveau som på Voergård kan have været almindeligt i Nordjylland, har det formodentligt været lavt sammenlignet med andre steder i landet.

De fastere ansatte daglejere og deres årsløn

Hvad betød dette lønniveau for daglejernes levestandard? Vi kan se på årslønnen og derud fra søge at danne os et skøn over deres realindtægt. Man kan ikke uden videre slutte direkte fra pengelønnen til levestandarden, fordi der ofte blev givet naturalier, dels som fast del af lønnen og dels – ikke mindst – som lejlighedsvis gaver. Falbe-Hansen m.fl. nævner, at disse gaver var meget udbredte sidst i 19. årh., og at mange arbejdsgivere hellere gav gaver i nødsituationer end de hævdede pengelønnen. Man må ikke undervurdere de patriarkalske relationer, der vel endnu i denne periode var udbredte – måske især på bøndergårdene, hvor flertallet var ansatte. I nogle ældre undersøgelser anslog man – uvist på hvilket grundlag – naturalierne til at udgøre gennemsnitligt 10% af lønnen.⁵⁸ De har antagelig været vidt forskellige i omfang og art fra gård til gård. Falbe-Hansen fandt i 1871, at det kun i Københavns amt var muligt for en daglejerfamilie med to børn at opretholde et eksistensminimum for de pengelønninger, han fandt i de forskellige amter i landet.⁵⁹ I Københavns amt var lønnen på egen kost på 454 kr. om året i snit. I 1871 var daglejernes lønninger med andre ord meget lave. Frem til århundredeskiftet ser de ud til at være steget en smule. Jørgen Pedersen fandt, at den gennemsnitlige årsløn på egen kost steg fra 409

kr. i 1877 til 512 kr. i 1902. Først hen imod 1910 begyndte lønnen at stige i et noget stærkere tempo.⁶⁰

I 1877 havde selv de fastere ansatte daglejere på Voergård mange arbejdsløshedsdage. Årslønnen blev derfor ekstremt lav. 9 ud af 11 fastere ansatte tjente under 200 kr. i årsløn! 5 af dem gik på gårdens kost. Det gav en lavere pengeløn. De tjente gennemsnitligt 173,15 kr. i 1877. Daglejerne på egen kost fik 208,57 kr. i snit. 10 år senere tjente de 9 fastere ansatte på gårdens kost i snit 180,06 kr. i årsløn. De 8 fastere ansatte på egen kost fik i snit 270,41 kr. det år. Man ser altså, at forskellen mellem gruppen på egen og gruppen på gårdens kost bliver større.⁶¹

Det skyldes i første række, at der fra 1879 indførtes akkordarbejde på Voergård, og at de fastere ansatte på egen kost fik en stor del af akkorderne. De fastere ansatte på egen kost fik ca. 80% af det samlede antal arbejdsdage på akkord. Af regnskabsbøgerne kan det ses, at man efter 1895 udbetalte 30–40% af lønsummen til daglejerne som akkorder. I 1880 havde den tilsvarende andel været 3,3%.⁶² I flere artikler i bl.a. Ugeskrift for Landmænd fra perioden anbefalede man indførelse af akkorder på godserne. Derved håbede man at øge forskellene i lønninger, så de ekstra produktive arbejdere blev belønnet.⁶³ Med sin interesse for en effektiv drift af Voergård kan Scavenius have haft en lignende tanke. Når det var de fastere ansatte, der fik akkorderne, tyder det på, at man ville knytte de mere rutinerede daglejere til Voergård.

Men selv med akkorder var lønningerne på Voergård meget lave. P. Knudsen fandt i 1888 en gennemsnitsdagløn på herregårde på ca. 400 kr. på egen kost, og 238 kr. på gårdens kost.⁶⁴ Læge Th. Sørensen, der i 1880 undersøgte løn og levestandard hos husmænd og daglejere (de fleste var jo begge dele) fandt, at de fleste af dem tjente mellem 300 og 400 kr. om året.⁶⁵ Og på Voergård var det højeste gennemsnit som sagt 273 kr. årligt på egen kost i 1887.

Skøn over daglejernes levestandard

Hvad var konsekvenserne af sådan en løn? Hvad betød den for daglejernes og deres familiers levestandard? Vi har ikke bevaret husholdningsregnskaber eller lign. Vi ved ikke, hvad

Voergårds daglejere fik at spise i deres hjem, eller hvordan de f.eks. gik klædt. Men vi kan prøve at slutte os løseligt til en mulig levestandard ud fra de samtidige undersøgelser af emnet.

I den nævnte undersøgelse fra 1880 fandt Th. Sørensen, at kosten alene slugte fra 69–75% af budgettet hos de jyske daglejere, hvis husholdningsregnskaber han undersøgte. Der var andre udgifter som brændsel, tøj, husleje, o.l. Med andre ord havde de fleste af disse daglejere kun lige råd til det allermost nødvendige.⁶⁶ Og flertallet havde en årsløn på 300–400 kr. – Umiddelbart virker det vanskeligt at tro, at Voergårds daglejere kunne overleve på de lønninger, de fik.

Men som sagt kan man ikke slutte fra pengelønnen og til en angivelse af daglejernes levestandard i det 19. årh. Især ikke, fordi der så ofte fulgte naturalier med lønnen, og fordi så mange daglejere ved siden af var husmænd med et større eller mindre stykke jord. Med til naturalierne vil jeg regne gårdens kost.

Det har været meget vanskeligt at finde ud af, hvor mange daglejere på Voergård, der havde et hus med jord ved siden af. Folkene i gårdens huse, de såkaldte »Pulsfolk« (Pulsen var navnet på det engdrag, hvor husene lå) fik løn på egen kost. De udgjorde det store flertal af de daglejere på gården, som fik denne form for løn. I 1880 fik 17 mænd og kvinder fra Pulshusene løn på egen kost – ud af i alt 24 på Voergård. Desuden fik de gratis brændsel, græsning til en ko, foder til koen, og gratis skummetmælk fra mejeriet.⁶⁷

I følge skemaerne for Voer, Albæk og Skæve sogne i Indenrigsministeriets undersøgelse fra 1872 har en del husmænd i disse sogne omkring Voergård haft håndværk som bierhverv, f.eks. træskomageri. Vi ved ikke, om Voergårds daglejere også har haft dette – det fremgår ikke af skemaerne for Voergård.

Af andre ekstra indtægter er der ikke mindst konens indtægt ved lønnet arbejde. Her kan vi kun regne med de koner, der også havde arbejde på Voergård. I 1887 var der 11 af daglejernes koner og en datter, som arbejdede på gården. Alle undtagen en var pårørende til fastere ansatte eller til daglejere, som ihvertfald havde været der i nogle måneder. Fem af dem kunne tjene mellem 50 og 100 kr. i det år. En væsentlig biindtægt, når mandens årsløn sjældent oversteg 300 kr. på egen kost.

Fire af konerne var gifte med fastere ansatte daglejere. Derfor kan vi beregne parrets samlede årlige pengeindkomst på Voergård.

Her følger de fire pars samlede årsindtægt i 1887 med konens andel af indtægten angivet i %:⁶⁸

TABEL 3.

	tjente i alt
Ægtepar 1:	290 kr. (22%)
Ægtepar 2:	335 kr. (19%)
Ægtepar 3:	310 kr. (11,6%)
Ægtepar 4:	209 kr. (19,3%)

Vi må tage højde for, at mange af de andre daglejekoner kan have arbejdet andre steder end på Voergård, og således have skaffet familierne en vigtig ekstra indtægt, som vi ikke kender.

Flertallet af Voergårds daglejere fik løn på gårdens kost. Som sagt boede de fleste på egen kost i 1880 i gårdens huse. I 1877 arbejdede 33 ud af 97 daglejere på gårdens kost, i 1880 gik 77 ud af 101 på gårdens kost, og i 1887 gjaldt det for 68 ud af 97. I 1880 fik 10 ud af 16 fastere ansatte mænd løn på egen kost, mens kun en af de løst ansatte mænd gik på egen kost. I 1887 gik også kun en enkelt løst ansat på egen kost. De øvrige 17 fik kosten på gården. Resten af daglejerne på egen kost var enten mænd, der var på gården ihvertfald nogle måneder ad gangen, eller kvinder fra gårdens huse – i 1880 7 kvinder i alt.⁶⁹

Det var åbenbart især daglejere, som var på gården i lidt længere tid – for det meste mænd fra gårdens huse eller deres koner – der fik løn på egen kost. Næsten alle løst ansatte mænd fik løn på gårdens kost.

Hvad betød forskellen mellem de to lønsystemer for daglejerens selv og for hans familie? Som bekendt fik mændene på gårdens kost i sommertiden i reglen 80 øre om dagen, mens de på egen kost fik 100 øre. Årslønningen blev derfor også væsentlig mindre, som vi så ovenfor.

Man har ofte antaget, at løn på egen kost var mest udbredt på herregårdene i modsætning til bøndergårdene. Men også på andre herregårde har daglejerne fået løn på gårdens kost –

omend måske på et mindretal af dem. P. Knudsen fandt i 1888, at der på 9 ud af 46 undersøgte herregårde blev givet løn på gårdens kost.⁷⁰ Endnu i 1892 viste Statistisk Bureau i sin undersøgelse, at der i gennemsnit over hele landet var 50–60 øres forskel på daglønnen under de to systemer.⁷¹ Falbe-Hansen fandt både 1871 og i 1888, at årslønnen for faste daglejere på gårdens kost lå 150–200 kr. under årslønnen på egen kost.⁷² På Voergård fik de fastere ansatte på egen kost i snit 270,41 kr. i årsløn i 1887, mens de, der gik på gårdens kost, fik 180,06 kr. det år. Her gør det forskellen endnu større, at de fastere ansatte på egen kost også fik det meste akkordarbejde, som gav mere end daglønnen.

Men trods alt var forskellen mellem dagløn på egen og på gårdens kost noget mindre på Voergård, end den f.eks. var i Statistisk Bureaus undersøgelse. Man kan spørge sig selv, om ikke det kunne være hip som hap for daglejeren selv, om han indirekte betalte for maden på gården ved at få en mindre pengeløn – især når maden, som vi skal se, var rimeligt god. Men en meget stor del af daglejerne i det 19. årh. var gifte med forsørgerpligter. Man kan forsøge at regne mandens kost på gården med i familiens totalindkomst, som Statistisk Bureau f.eks. gjorde det i 1901. Her viste det sig, at mandens kost kunne sluge op til 40–50% af familiens totalindkomst.⁷³ Der blev derfor mindre til fordeling mellem familiens øvrige medlemmer. På Voergård lå årsindtægten hos familier med manden på gårdens kost i reglen på højst 200–300 kr, selv hvis konens bidrag regnedes med. Niveaulet var lavere end selv hos de jordløse daglejere, hvis levestandard Th. Sørensen undersøgte (se nedenfor). Så alt i alt var det for daglejere med kone og børn en ringere situation at arbejde på gårdens kost. Selv om forskellen mellem daglønnen under de to systemer måske var mindre på Voergård end i Th. Sørensens undersøgelse, var lønniveaulet jo i forvejen lavere end mange andre steder. Dertil kom det faktum, at akkordarbejdet stort set gik til folk på egen kost. Familiens øvrige medlemmer måtte blive sorteper i systemet. Næsten alle løst ansatte daglejere gik på gårdens kost. De havde altså en mindre indkomst at ernære familien for end daglejerne i gårdens huse. De løst ansatte daglejere skulle desuden i sommertiden konkurrere om ansættelsen med de sæsonarbejdere, som godset hentede fra udkantområderne Rå-

bjerg Sogn og Læsø – og efter 1905 fra Polen. De har derfor stået virkelig svagt i forhold til godset.

Ser vi nu på kosten i daglejerfamilierne, så fandt Th. Sørensen, at kosten hos daglejerfamilier med nogen jord var væsentlig bedre end hos de jordløse familier. Daglejerfamilierne med jord havde således i reglen adgang til ost, æg, fisk, mælk og nu og da kød. De jordløse familier, hvor manden arbejdede på egen kost, kunne have adgang til mælk, smør og ost, men derimod ikke til kød og æg. De værst stillede familier var de jordløse med manden på gårdens kost. Her bestod dagens menu i hovedsagen af brød, grød, kartofler, flæsk, fedt og skummetmælk. Maden var tilmed ofte knapt tilmålt. Ovenikøbet var den samlede indtægt hos de jordløse familier – både på egen og på gårdens kost – større end den pengeindtægt, vi lige fandt på Voergård. Den lå i snit på 438 kr hos Th. Sørensens jordløse familier.⁷⁴

Konklusionen må derfor blive, at familierne i gårdens huse blev hjulpet noget af de naturalier, de fik, selv om lønnen var ringe. Bl.a. har de muligvis fået mælk fra deres ene ko. Men for de øvrige daglejere kan levestandarden have været ret pauver, medmindre de havde væsentlige ekstraintægter ved siden af pengelønnen.

Kvindernes vilkår på Voergård

Med det leveniveau, som vi lige har set i daglejerfamilierne i det 19. århundredes sidste årtier, var det ofte nødvendigt, at alle familiemedlemmer arbejdede, når de overhovedet kunne. Således anfører Fridlev Skrubbeltrang, at mindst 33.000 børn måtte arbejde for andre i landdistrikterne i 1872. Der findes næsten ingen oplysninger om børnearbejde på Voergård.⁷⁵ Kvinderne måtte ofte gå på dagleje. Man kan følge kvindernes tilstedeværelse på Voergård gennem de almindelige daglejerjournaler, og deres andel af arbejdet i arbejdsjournalerne. Man kan formode, at konen hos de daglejere, der havde et hus med rimeligt meget jord til, ofte er blevet hjemme for at passe familiens husdyr og jord. Men hos de helt eller næsten jordløse daglejere har konen meget ofte selv måttet gå på dagleje. Det gjaldt ofte, hvis familien havde lejet eller fæstet huset af arbejdsgiveren. Det var tit en betingelse, at hun skulle arbejde

på gården. Desuden strammede en del godser deres betingelser på dette punkt henimod 1900. Da pigerne begyndte at bortvandre fra landbruget i denne periode, forlangte mange godser, at daglejekonerne fra godsets huse skulle malke køerne dagligt. Fra 1899 til 1912 var der dagligt fra 4 til 8 koner i gang med at malke Voergårds køer.⁷⁶

Disse malkekoner arbejdede året rundt på gården. Men ellers var kvinderne næsten udelukkende løs arbejdskraft. Fra de tre år 1877, 1880 og 1887 har jeg i alt fundet 63 kvinder på Voergård. Heraf har kun seks arbejdet i over 100 dage i et år. Over halvdelen af kvindernes arbejdstid gik med høstarbejde. De var ikke en helt lille gruppe blandt daglejerne på gården. For de tre år fordeler antallet af kvinder sig således:⁷⁷

1877: 14

1880: 20

1887: 27

Mellem en femtedel og en fjerdedel af arbejdsstyrken var kvinder. Deres andel af arbejdsdagene var i følge daglejerjournalerne i 1870'erne og 80'erne omkring 10–11% i snit. Men i følge arbejdsjournalerne gik kvinderne i perioden derefter ud af det egentlige markarbejde. I 1907 udførte de kun 2,6% af arbejdsdagene i dette.⁷⁸ Det tyder på, at kvinderne efter århundredeskiftet fortrinsvis har været ansatte som malkekoner.

Godt halvdelen af kvinderne fik løn på egen kost. De blev i daglejerjournalen udtrykkeligt kaldt »pulskoner«. Det har sandsynligvis været koner fra gårdens huse, Pulshusene. Der var stort set ingen kvinder om vinteren før 1899 på gården. Derimod fik kvinderne på egen kost i forsommeren i reglen 100 øre om dagen, og i juli-august endda 105 øre om dagen. – Lidt mere end mændene. Jeg har ikke kunnet finde nogen forklaring på dette. Derimod fik kvinderne på gårdens kost ofte mindre end mændene – 60–70 øre om dagen. De 8 kvinder fra Læsø, der arbejdede på Voergård i sommeren 1887 fik fra 60–80 øre på gårdens kost i de 4–6 uger, de var på Voergård.⁷⁹

Kvinderne på Voergård var – med undtagelse af malkekonerne fra 1899–1912 – stort set løs arbejdskraft. Kvinderne kunne i perioden kun indtjene et supplement til mandens løn. Til gengæld kunne deres bidrag til familiens samlede indkomst være ret afgørende, som vi før så det. Især gjaldt dette for malkekonerne. De, der blev på gården et helt år igennem, tjente

fra 100–180 kr i årets løb. Men alligevel var kvindernes rolle i perioden klart den at være reservearbejdskraft og at supplere mandens indtægt.

Daglejernes arbejdsmæssige rolle på Voergård

Daglejernes arbejdsmæssige rolle i forhold til de øvrige landarbejdere på Voergård kan gøres op ved at tælle de forskellige gruppers arbejdsdage i arbejdsjournalerne. Da der ikke findes bevarede lønningsbøger for tyendet på Voergård, kan det være vanskeligt at se, hvor stor en del det udgjorde af den totale arbejdsstyrke. Dog kan man af folketællingerne se, hvor mange karle og piger, der boede på gården på optællings-tidspunktet. Tallene ser således ud:⁸⁰

TABEL 4. Antal karle og piger på Voergård.

År	Karle	Piger
1880	24	14
1890	2	—
1907	7	3

Disse tal er meget usikre, fordi folketællingerne kan være foretaget på tidspunkter om vinteren, hvor der har været en død periode i arbejdet, og altså relativt få folk. Men i 1890 har der utvivlsomt været ret få karle på Voergård. Det fremgår nemlig af gårdens arbejdsjournaler, at daglejerne i det år udførte ca. 70% af markarbejdet målt i dage. Der synes også på det tidspunkt at have været generel mangel på tyende. Afvandringen fra landet satte for alvor ind fra ca. 1880, og i følge Kristian Hvidts disputats var Nordjylland og ikke mindst sognene omkring Voergård områder med en relativt stor udvandring til USA. I daglejerjournalen for 1881 nævnes der da også et enkelt tilfælde, hvor en daglejer er taget til Amerika. Det skønnes, at antallet af tyende på landet gik ned med ca. 22.000 personer fra 1870 til 1900.⁸¹ Og tyendet udgjorde en stor del af udvandrerne. Bl.a. har dets ufrie juridiske stiling vel motiveret tyendet ret kraftigt til at forlade landbruget.

Antallet af daglejere må efter århundredeskiftet igen være faldet ret drastisk. Hvor de i 1890 udførte 70% af markarbej-

det, udførte de i 1907 kun 33%.⁸² Karlenes andel var til gengæld igen steget – fra 6 til 40%. Man kan jo ikke udelukke, at flere af Voergårds daglejere lige efter 1900 har fået mulighed for at etablere sig som selvstændige husmænd. Der blev faktisk stiftet en del husmandsforeninger i den østlige del af Vendsyssel lige efter 1900. Men de kan også være blevet trængt bort gennem rationaliseringer i arbejdet på gården. Det samlede antal arbejdsdage om året faldt fra 9998,25 i 1887 til 7831 i 1907.⁸³ Det antal dage, hvor man tærskede korn, blev næsten halveret i samme periode. Og daglejerne havde haft næsten 75% af arbejdsdagene med tærskning. Der blev på mange større gårde anskaffet damptærskværker eller tærskværker med hesteomgang i 1800-tallets sidste årtier. Det betød antagelig bortrationalisering af en del landarbejdere.

To andre landarbejdergrupper på Voergård var »råbjergene« og »læsøpigerne«. Råbjergene var fiskere fra Råbjerg sogn, som i 4–6 uger om sommeren arbejdede på Voergård. De var i reglen omkring 20–25 mænd og kvinder, som kom og tog afsted i samlet trop. De boede i et særligt hus, kaldet »råbjerg-huset« i 1870'erne. De fik lidt mere i løn end de øvrige daglejere – i følge de få bevarede lønregnskaber omkring 120 øre pr. dag, muligvis fordi de var deciderede høstarbejdere. De kan have været en hård konkurrent om arbejdet i forhold til de øvrige løse daglejere – hvilket måske har været godset kærkomment. »Læsøpigerne« var piger og koner fra Læsø, som også kom i 4–6 uger om sommeren på gården. De fik fra 60–80 øre om dagen på gårdens kost (kun et enkelt lønregnskab indlagt i daglejerjournalen fra 1887 er bevaret). Fra 1904 fortæller arbejdsjournalerne, at råbjergere og læsøpiger næsten forsvinder fra Voergård. De er muligvis blevet erstattet af polakkerne, som fra 1905 og frem i følge arbejdsjournalerne hvert år arbejdede på gården fra april til oktober. De var hvert år rundt regnet 20–25 mænd og kvinder. Desværre ved vi meget lidt om dem. Netop omkring århundredeskiftet begyndte mange godser at importere polsk arbejdskraft, ikke mindst på Lolland-Falster. I følge arbejdsjournalerne udførte polakkerne i 1907 25,5% af de samlede arbejdsdage på gården det år. De har altså muligvis erstattet en hel del løse daglejere.

Bosted og boliger

Det er kun for året 1880, at man kan samkøre daglejerjournaler med en folketælling for Voergårds vedkommende. Folketællingen 1880 blev udført 1. febr. dette år. Det betyder bl.a., at en del løst ansatte daglejere fra sommerperioden ikke kan findes i folketællingslisterne. Jeg har afsøgt samtlige sogne op til en afstand af 13–14 km fra Voergård. Alligevel har jeg kun fundet 55 ud af 101 daglejere fra dette år. En af grundene er, at over 20 af dem ikke går under fuldt navn i journalerne. En anden forklaring kan være, at mange af de løst ansatte og af de daglejere, der kom i løbet af året, ikke har boet i nærheden af Voergård, før de blev ansatte. Mange daglejere har vandret fra gods til gods. Det gjaldt f.eks. for mange af de, der i halvtredserne indsendte deres erindringer fra århundredeskiftet til Nationalmuseets etnologiske afdeling.⁸⁴

Af de 55 af begge køn, som kan identificeres, boede 17 i Pulshusene, 17 boede rundt om i Voer sogn, heraf mange i Agersted by, 8 i Albæk sogn, 2 i Skæve sogn og en enkelt i Hellum sogn, ca. 12 km. vest for Voergård. Af de fastere ansatte boede langt de fleste i Voer sogn. Desuden boede der 10 daglejere i selve gårdens bygninger – nogle dog kun i kort tid. Af dem er de to røgttere og to andre staldkarle. Måske har de daglejere, der skulle passe dyrene, måttet bo på gården.⁸⁶

I hele perioden 1870–1910 var der daglejerhuse tilknyttet Voergård. I 1880 boede i alt 17 familier i »Pulshusene«. I følge Ester Bentzen, inspektørdatteren, hørte der noget jord til.⁸⁶ Hvor meget ved vi ikke. Hun nævner, at daglejerne lånte hest og plov af Voergård. Denne praksis var almindelig blandt husmænd og daglejere i det 19. årh. Kun 16% af husmændene på Sjælland havde i 1872 egen trækraft. Ofte måtte de låne trækraften af en gårdmand eller en godsejer mod at arbejde nogle dage gratis for ham.⁸⁷

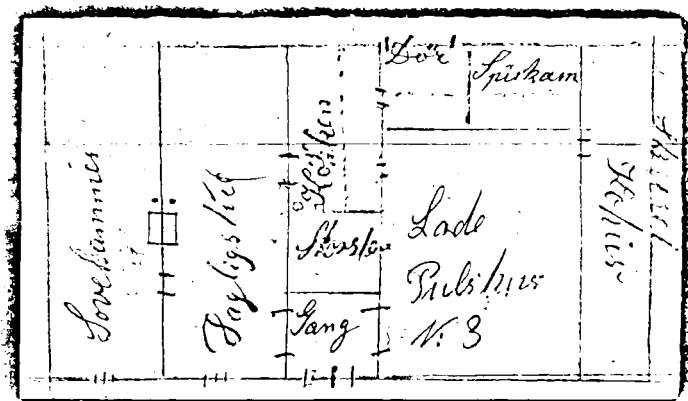
De 17 familier boede fordelt på 10 huse. 13 af dem var daglejerfamilier. I de fleste af husene var der to familier. Der er bevaret tegninger fra 1870'erne af tre huse. Et er et enfamilieshus, Pulshus 3.⁸⁸ Det andet er et unavngivet tofamilieshus, og det tredje er et forslag til at ombygge gårdens karetmagerhus til bolig for to familier. Tager vi det unavngivne tofamilieshus først, så er det indrettet således: Hver familie har egen stue og sovekammer, men de deler køkken med

bageovn og gang. I gavlene har hver familie lo og lade. Til beboelsesrum har familierne hver i sær til rådighed:

En stue på ca. 21 kvadratmeter
Et sovekammer på ca. 13,5 kvadratmeter
Fælles køkken på ca. 7,5 kvadratmeter
og så en lille forgang (se tegning)

Hvis man nu »deler« køkkenarealet mellem familierne, så har hver af dem i alt haft ca. 39 kvadratmeter til egentlig beboelse.⁸⁹ Pulshus 3, hvor der boede én familie, havde i alt et areal på 85 m². Heraf var næsten halvdelen dog kostald og lade. Bag forgangen lå en stor skorsten, antagelig med bageovn, og et lille køkken på 5–6 m². Så var der en dagligstue og et sovekammer på hver ca. 14 m² i forlængelse af hinanden, og en lille forgang. Hele beboelsesarealet fylder med køkken ca. 35 m².⁹⁰ I karetmagerhuset ville hver familie få ca. 55 km² beboelsesareal iflg. tegningen – bedre end de andre eksempler. Blot ved vi ikke, om det faktisk blev bygget om efter tegningen.

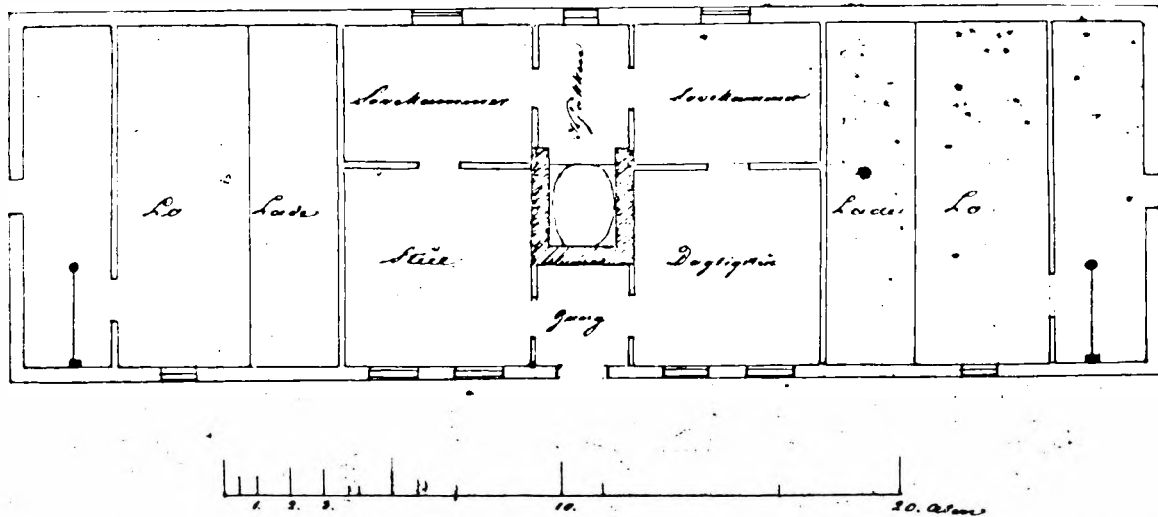
Da daglejerfamilierne på Voergård gennemsnitligt bestod af 6 hjemmeboende personer, har hver familiemedlem haft ca. 6,5 m² til rådighed. En- og toværelsesboliger til arbejderklassen, selv til familier med mange børn, var almindeligt udbredte i perioden såvel i by som på landet. Dog har landarbejderfamilierne muligvis haft lidt bedre plads end de dårligst stillede i byerne, især København. Her var 20% af samtlige boliger i 1870 etværelseslejligheder.⁹¹ Landarbejderhusene har sandsynligvis været forskellige fra egn til egn. Tager vi Frilandsmuseets landarbejderhus fra Englerup ved Roskilde, så havde det lo, kostald og et lille kammer, men kun ét kombineret sove- og opholdsrum til familien. Huset var et fæstehus under Ryegård. Til beboelse var der: En stue, der som sagt også tjente som soverum, på 17,3 m², et kammer på 3,6 m², og en forstue på 7,7 m². Tilsammen 28,6 m² – altså et mindre beboelsesareal end Pulshus 3. Huset tjente o. 1900 som bolig for en familie med børn. Hele huset var på 72,4 m². Alder angives ikke, men det var åbenbart et »ældre hus« i 1900.⁹² Kun få landarbejderhuse havde i flg. P. Yde Andersen to stuer.⁹³ I et husmandshus fra Store Lyngby ved Arresø var der

Længden	23	Alen
Bredten	9	—
Høiden	3 ½	—

Tegning af Pulshus 3 på Voergård, som det har set ud i 1870'erne. Tegningen er sandsynligvis en skitse, men de rigtige mål står bagpå og vises i original nedenunder. Fundet i pakke med tegninger fra 1870'erne (G 31,103 i Voergårds godsarkiv). Huset må være bygget om inden 1880, da det angives i folketællingen 1880, at der bor to familier.

kun en stue til beboelse. Huset er dog ældre end vor periode – antagelig fra udskiftningstiden o. 1780–1800.⁹⁴ Men på den anden side har mange af disse udskiftningshuse været i brug helt op mod vor egen tid. Bortset fra at rummene var små, har Pulshusene måske endda ikke været blandt de værste, fordi der dog var to omtrent lige store beboelsesrum plus køkken. Men der var stadig ikke megen plads til hver enkelt beboer med de familiestørrelser, som fandtes blandt daglejerne på

Tegning af unavngivet landarbejderhus fra 1870'erne i godsarkivet på Voergård (G 31,103) fundet sammen med tegningen af karetmagerhuset og tegningen af Pulshus 3.

Voergård. Iøvrigt havde såvel Pulshusene som de andre nævnte eksempler bevaret den ældgamle danske inddeling af stuehuset med beboelse i den ene ende og stald i den anden ende af huset – en inddeling med rødder helt tilbage i jernalderen.

Familiestørrelse

I perioden 1870–1910 var der langt klarere skel mellem de sociale klasser, når det gjaldt forhold som f.eks. fødselstal og familiestørrelse end i dag. F. eks. havde embedsmandsfamilier i København i 1905 gennemsnitligt 2,7 børn, mens gårdmændene havde 4,0 børn i snit og landarbejderne 4,3 børn i snit.⁹⁵

De 13 familier i Voergårds daglejerhuse havde 4,15 børn i gennemsnit. Vi må huske, at det er de hjemmeboende børn, som folketællingen medtager – der kan have været en del ude at tjene hos andre, som det jo var almindeligt udbredt. Antallet af børn fordeler sig således på familierne:⁹⁶

TABEL 5. Familiestørrelse, Antal børn

---

1 familie med 7 børn
3 familier med 6 børn
2 familier med 5 børn
2 familier med 4 børn
2 familier med 3 børn
2 familier med 2 børn
1 familie med 1 barn

I alt 13 familier med 54 børn

I 6 af familierne har fra 7–9 personer skullet dele et beboelsesareal, der som nævnt må have ligget på måske 35–40 m² – ihvertfald i få tilfælde over 50. Da totalindtægten i familierne højst har ligget på 300–400 måske en smule mere om året, har der i de mest børnerige familier ikke været mere end 40–50 kr. i indtægt pr. person – et niveau, der kendetegner de dårligst stillede familier i Th. Sørensens undersøgelse fra samme år.

Familiestruktur

Den engelske familiehistoriker Edward Shorter har vist, at strukturen med mange personer i et eller et par rum var almindelig i det førindustrielle Europa.⁹⁷ Og industrialiseringen var kun lige begyndt i Danmark ca. 1880. Shorter hævder også, at kernefamilien var den grundlæggende enhed i det europæiske familiemønster. I de ejendomsbesiddende klasser, som større bønder, købmænd m.m. blev ægteskaber indgået langt mere af fornuftsgrunde end ud fra følelser. Konsekvensen var bl.a., at aldersforskellen mellem ægtefællerne kunne være stor, og at ægteskaberne blev indgået sent. I de besiddelsesløse klasser, giftede man sig i følge ham allerede fra 1800-tallets begyndelse ud fra følelser. Det skulle medføre yngre giftealder og mindre forskel mellem ægtefællernes alder.⁹⁸

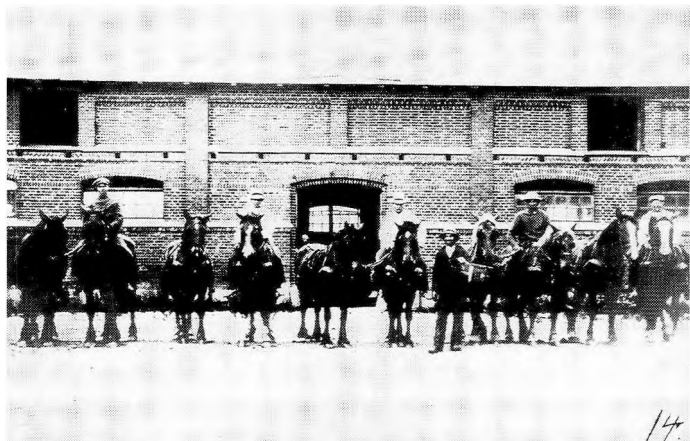
Folketællingen 1880 angiver ikke, hvornår ægtefællerne i daglejerfamilierne på Voergård blev gift. Men jeg har søgt at slutte mig til ægteskabets begyndelse ud fra det ældste barns fødsel. (Naturligvis kan ægtefællerne have undfanget dette uden for ægteskab). Hos 11 af de 13 familier kan vi finde dette tidspunkt. I 9 tilfælde var en af ægtefælderne under 25 ved det ældste barns sandsynlige undfangelsestidspunkt. I 6 af disse 9 tilfælde var manden under 26. Endelig var aldersforskellen mellem de to i 8 ud af 13 tilfælde under 5 år.⁹⁹

Den lillebitte population af daglejerfamilier passer således fint ind i hypotesen om, at arbejderklassen giftede sig i en ung alder og med en relativt jævnaldrende partner. Vi ved ikke, hvad Voergårds daglejerpar har følt for hinanden – men chancen for at de har giftet sig ud fra følelser er i hvertfald til stede. Kernefamilier var daglejerfamilierne på Voergård ihvertfald. Kun i et enkelt tilfælde boede mandens mor hos familien – ellers bestod husstandene af forældre og børn.

Hierarki, omgangsformer og mad på Voergård

En større herregård var endnu på den tid ofte en verden for sig med måske op til 100–150 mennesker boende på selve gården og i dens landarbejderhuse. Det fremgår bl.a. af gamle landarbejderes og forvalteres erindringer, at der var et klart mar-

keret socialt hierarki på herregårdene. Typisk kunne der på en herregård være følgende »led«: Først godsejeren selv og hans familie, hvis de boede på gården. Så var der på større herregårde ofte en inspektør, det øverste administrative led. Ester Bentzens far var som omtalt inspektør på Voergård. Så fulgte forvalterne. På Voergård var der både en forvalter og en underforvalter.¹⁰⁰ Dernæst kom forskellige »funktionærer« med selvstændige arbejdsopgaver: Fodermesteren, mejeristen, husjomfruen, der bl.a. stod for bespisning af folkene på gården. Godserne havde endnu sine egne håndværkere, meget typisk smed og tømrer foruden evt. bødkere, hjulmænd, sadelmagere m.fl. På Voergård var der i 1880 både en smed, en smedesvend, en karetmager og en møllersvend. Desuden var der omkring århundredeskiftet adskillige landvæsenselever. De fandtes i perioden på mange herregårde. En del endte som forvaltere eller inspektører på godserne.

Forvalteren var i reglen landarbejdernes direkte overordnede. I erindringerne fra »Herregårdsliv« er han en central figur. Ofte satte han folkene i gang om morgenen og var med i marken. Hans rolle er ikke helt entydig. Der er eksempler på forvaltere, der kunne støtte landarbejderne overfor herskabet, f.eks. i klager over maden. – Noget der ofte forekom. De gamle landarbejdere kan også fortælle om afholdte forvaltere. Men

de måtte ofte finde sig i en grov tone. Prygl hørte måske ikke til dagens orden. De forekom dog – ikke mindst hvis forvalteren følte sin autoritet truet.

Hierarkiets rangorden kunne bl.a. markeres i tiltaleformerne. På Voergård blev inspektørparret tiltalt »Inspektøren« og »Fruen« af de andre ansatte. Forvalteren, fodermesteren, gartneren og landvæsenseleverne blev tiltalt med efternavn og »De«, mens karle, piger og daglejere blev tiltalt ved fornavn.¹⁰¹

Ved måltiderne spiste man fire forskellige steder på gården. I inspektørens stue spiste inspektørfamilien, husjomfruen, husholdningseleverne og forvalteren/forvalterne. I elevstuen spiste kusken, gartneren og landvæsenseleverne. I folkestuen spiste karlene ved et bord, og røgttere og svinepassere ved et andet bord, formodentlig sammen med de andre daglejere på gårdens kost. Der må have været et skel mellem karle og daglejere på gården, når de spiste hver for sig. Pigerne spiste også for sig selv i køkkenet.

I 1880 boede der i alt 153 mennesker på selve Voergård og i gårdens huse. Lad os tage en oversigt:¹⁰²

Af funktionærer var der: Forpagteren, godsforvalteren, forvalteren, underforvalteren, mejeristen og mejersken.

Af håndværkere: Smeden, møllersvenden, gartneren, karetmageren, og smedesvenden – alle gifte undtagen smedesvenden.

Derudover: Tre smedelærlinge og en landvæsenselev.

Af hustyende var der seks hos godsforvalteren, forvalteren, smeden og i mejeriet.

Af andet tyende var der: 24 karle, 11 mejeripiger og 3 andre piger.

Af daglejere: 10 boende på gården, 13 mænd og 12 kvinder i Pulshusene med deres i alt 54 børn. Af kvinderne arbejdede nogle stykker på gården på egen kost.

Man kan ud af en vurderingserklæring fra 1882 få et indtryk af de forskellige trin i hierarkiet.

I følge denne havde underforvalteren på sit kontor (der muligvis samtidig har været beboelse): Bogskab, bord, klædeskab, servante, sengested, lampe, lygte, spejl, to spytbakker, nøglebræt, gardiner og tæppe.

En af håndværkerne, nemlig mølleren, havde på sit værelse kun et bord, en stol, et sengested og en lygte. Af karlene havde kun avlskarlen eget kammer med et sengested og to lygter.

Desuden var der 4 karlekamre med hver to sengesteder og en bæk, og et karlekammer med tre senge og en bæk. Mejeripigerne sov alle ti i et kammer, de øvrige i 2- og 3-sengs kamre. Desuden spiste karle og daglejere også i 1880 hver for sig. Daglejerne havde deres egen spisestue.¹⁰³ Det tyder på, at der har været et skel af en eller anden art mellem de to grupper.

Med andre ord var hierarkiet på Voergård synligt i alle livets forhold – helt ned til den lille enkelthed, at ladefogden fik snaps og en ekstra skefuld sirup til pandekagen! Ligeledes fik gårdens håndværkere kaffe eller te to gange om dagen, og mere brød end landarbejderne.

Arbejdstid og mad på Voergård

Ester Bentzen fortæller følgende om arbejdstiden på Voergård: Fodermesteren, røgterne og staldkarlene stod op allerede ved 3–4 tiden for bl.a. at fodre heste. Kl. 6 skulle karle og elever være i gang i staldene. Kl. 6.30 var der morgenmad, og kl. 7 rykkede man i marken. Her fortsatte man – med middagshvil – til kl. 18. Disse oplysninger er svære at vurdere. På andre herregårde kunne man være i marken allerede ved 5–6-tiden i følge erindringerne fra »Herregårdsliv«.

Der findes faktisk bevaret en ugekostplan for de landarbejdere, der gik på gårdens kost – tyende og daglejere. Det er Ester Bentzens mor, inspektørfrue Emilie Christensens husholdningsbog fra 1898. Heri findes en kostplan for hver af ugens dage i maj. Man kan identificere tre daglige måltider: Morgenmad, middag og eftermiddagsmad. Da middagen antagelig har ligget midt på dagen efter landlig skik, er det ikke helt klart, hvad man har spist til aften.¹⁰⁴

Om morgenen fik folkene hver dag et stykke bart smørrebrød og et stykke med ost. Om eftermiddagen fik man en ostemellemmad. Middagsmaden var mere varieret. Vi kan stille ugens kostplan op:

Mandag: Sødgrød med pandekager.

Tirsdag: Sød vælling, derefter fisk med kartofler og sauce.

Onsdag: Suppe eller kål med kød til.

Torsdag: Kærnevælling med sukker og pandekager.

Fredag: Ærter med flæsk.

Hestgilde på Voergård 1900. Stående fra venstre med stick: Inspektør C. Christensen forvalter Jensen - sned Jønsen. Endvidere ses "kok Lars" - Anders Jakobsen. I midten Frits Arp - Christoffer Christensen - I midten Boja Peter Kristian.

Lørdag: Grød og koldt kogt flæsk m. kartofler og sovs.
Søndag: Risengrød el. risvælling m. stegt flæsk og kartofler.

Nogle af landarbejderne fra »Herregårdsliv« fortæller om maden som et hyppigt irritationsmoment – som noget, der kunne bringe sindene i kog, selv om man ellers ikke protesterede. Voergårds landarbejdere ser ud til at have været mere heldige – ihvertfald i Emilie Christensens tid. De mange grøddage var et alment træk i kosten på landet, og trods alt stod der også kød og fisk på menuen en gang om ugen. Men blot ved vi ikke, hvor store rationer hver enkelt fik. Selv om det har betydet en mindre indtægt for familien, at en daglejer var på gårdens kost, har han ihvertfald en gang om dagen fået et rimeligt godt måltid – og mad tre gange dagligt.

Konklusion

Voergård var i hele perioden en veldrevet herregård, som klarede sig gennem landbrugskrisen efter 1875 og var renta-

bel, bl.a. fordi den lagde hovedvægten på den animalske produktion. Dens ejer, P. B. Scavenius, lod gårdens bygninger modernisere og udvidede driften. Dette førte til, at flere daglejere blev ansatte på gården. Men deres lønninger blev holdt på et selv for 1870'erne og 80'erne lavt niveau. Det lave lønniveau har utvivlsomt forøget gårdens rentabilitet. Voergårds daglejere stod – som landarbejderne i perioden generelt – svagt overfor deres arbejdsgiver. Befolkningstilvæksten på landet havde indtil ca. 1880 øget udbuddet af arbejdskraft og presset på jorden. Dette var medvirkende til at holde arbejdslønnen nede. Først efter at afvandringen fra landet var slået igennem efter 1880, og landbrugets ændrede produktionsforhold gjorde småbrugene rentable, vendte denne udvikling. De relativt bedst stillede daglejere på Voergård har nok været de fastere ansatte i gårdens huse. De fik nogle naturalier i tilgift og en større pengeindkomst til fordeling på familiens medlemmer. For de øvrige daglejere kan livsvilkårene have været yderst usikre, med mindre de fik indtægter andetsteds fra, som f.eks så mange daglejere i perioden fik det fra et hus med nogen jord til. Men selv de, der havde et hus med jord, måtte ofte gå på dagleje i sidste halvdel af 19. årh.

Noter

1. Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund, s. 17.
2. G 31, 165. (G 31 betegner Voergårds godsarkiv).
3. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
4. G 31, 8.
5. G 31, 4.
6. G 31, 69–75.
7. P. Christensen: Voergaard, s. 153–54.
8. G 31, 8, 1850–91.
9. Stig G. Rasmussen: Fæstegodssalg på østjyske majorater, i: Bol og By, 2 rk. 1, s. 10–35, 1977.
10. G 31, 4.
11. *ibid.*
12. Inger Jensen: En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850–85, i: Bol og By, 2. rk. 1, s. 81–91, 1977.
13. G 31, 165.
14. G 31, 103.
15. G 31, 165.
16. *ibid.*

17. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110. Resultatet er opnået ved at sammentælle indtægter og udgifter i de fire regnskabsbøger. Indbyrdes overførsler mellem avlsbrug, mejeri, svineavl og skove er trukket fra på såvel indtægts- som udgiftssiden. Det er disse regnskabsbøger, der viser konkrete indtægter og udgifter i driften af Voergård.
18. Sv. Åge Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1.
19. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
20. Martin Zerlang: Bøndernes klassekamp i Danmark, s. 81.
21. Sv. Aa. Hansen, s. 137 og 139.
22. G 31; 69–75.
23. Sv. Aa. Hansen, s. 214.
24. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
25. Sv. Aa. Hansen, s. 282.
26. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
27. ibid.
28. Fridlev Skrubbeltrang: s. 322, I: Skrubbeltrang: Danske Landboforhold, i: K. Hansen: Det Danske Landbrugs Historie s. 300–602.
29. Hans Jensen, s. 60–62 i: Th. Mathiassen (red.) Herregaardene og Samfundet.
30. G 31, 97–98.
31. G 31, 30–49.
32. Folketællingslisterne 1870–1901 for Voer, Albæk og Skæve sogne. Mikrofilm i Rigsarkivet.
33. Vurderingsmændenes erklæring, 1882, (G 31, 102).
34. NEU 23865. (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser).
35. Pakke med tegninger af Voergårds bygninger (G 31, 103).
36. V. Falbe-Hansen: Til Belysning af Arbejderspørgsmaalet paa Landet. I: Ugeskrift for Landmænd, 1872.
37. Th. Sørensen: Markarbejdernes Vilkaar i jydsk Hedeamter. Kbh. 1880.
38. P. Knudsen: Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse. Kbh. 1888.
39. Hans-Norbert Lahme: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark, s. 20 og 30.
40. Grelle, s. 17.
41. ibid.
42. Holger Gad: Befolknings- og arbejdskraftproblemer i dansk landbrug, I, s. 14–15. Århus 1956.
43. Asger Simonsen: Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne, s. 132.
44. Th. Sørensen, s. 106.
45. Gunnar Solvang: Husmandsbevægelsen i Danmark 1880–1920, s. 62, i: Bol og By 1985: 1.
46. Kristian Hvidt: Flugten til Amerika, s. 215.

47. Lahme, s. 28.
48. G 31, 97–98. Statistisk beregning ud fra begge journaler.
49. *ibid.*
50. *ibid.*
51. Folketællingslister for Voergård m. daglejerhuse, 1880, 1890.
52. P. Knudsen, s. 183.
53. Hvidt, s. 215.
54. G 31, 97–98.
55. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer..., Særtryk af Nationaløk. Tidsskrift 1930, s. 58–59.
56. V. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne, Kbh. 1888, s. 126.
57. G 357, 28–29, G 263, 58.
58. Det gør f.eks. Knud Dalgaard i sin: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark i de sidste 100 Aar, Kbh. 1926.
59. Falbe-Hansen: Til belysning af... Ugeskrift for Landmænd 1872.
60. Jørgen Pedersen, s. 114.
61. G 31, 97–98.
62. G 31, 62–65, 87–90, 93–95, 105–110.
63. Sehested, i: Ugeskrift for Landmænd, 1893.
64. Knudsen, s. 181.
65. Th. Sørensen, s. 70.
66. *ibid.* s. 71.
67. G 31, 4, og NEU 23865.
68. G 31, 98.
69. G 31, 97.
70. Knudsen.
71. Statistiske Meddelelser, 3. rk. 12, 1892.
72. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen... s. 128.
73. Statistiske Medd., 4. rk. 11, 1901–02.
74. Th. Sørensen, s. 72.
75. Fridlev Skrubbeltang: Den danske Husmand, s. 163.
76. G 31, 90.
77. G 31, 97–98.
78. G 31, 30–49.
79. G 31, 98.
80. Folketællingslisterne 1880, 1890 og 1901.
81. Lahme, s. 11.
82. G 31, 30–49.
83. *ibid.*
84. Herregårdsliv, bd. 2.
85. Folketællingslisterne, 1880.
86. NEU 23865.
87. Den Danske Husmand, bd. 1, s. 236–37.

88. G 31, 103.
89. *ibid.*
90. *ibid.*
91. Politikens Danmarkshistorie bd. 12 s. 301 (Vagn Dybdahl).
92. Tegningen af landarbejderhuset ved Englerup er kopieret fra Frilandsmuseet, og opmålt af mig. Den er i 1:100.
93. Yde Andersen: Arbejderne – første slægtled, i: *Dagligliv i Danmark i 19. og 20. årh.* bd. 2, s. 572.
94. Axel Steensberg: *Gamle danske bøndergårde*, s. 41. Kbh. 1978.
95. Vagn Dybdahl: *Dansk Socialhistorie*, bd. 5.
96. *Folketællingslisterne for Voergård med daglejerhuse, 1880.*
97. Edward Shorter: *The Making of the Modern Family*, s. 13.
98. *ibid.* s. 122.
99. *Folketællingslisterne, 1880.*
100. *ibid.*
101. NEU 23865.
102. *Folketællingslisterne 1880.*
103. G 31, 103.
104. Emilie Christensens husholdningsbog, 1898. Udlånt af Henry Jensen, Flauenskjold lokalhistoriske arkiv.

Fra hushold til kernefamilie i dansk landbrug ca. 1880–1980

En undersøgelse af ændringerne i landbrugets arbejdskraft med særligt henblik på det mellemstore gårdbrug og tjenestefolkenes placering heri¹

Af *Lene Floris*

Indledning

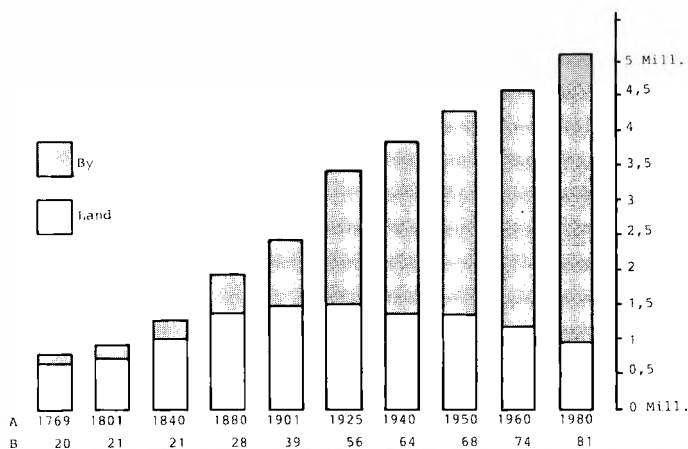
Der er sket meget på landet i de sidste ca. 100 år. Et af de markante træk er, at færre og færre mennesker yder en stadig stigende produktion. Denne omvæltning skal naturligvis ses i sammenhæng med mekaniseringen af landbruget, men også andre faktorer har spillet ind, såsom øget anvendelse af sprøjtemidler og kunstgødning, specialisering af produktionen og egentlig stordrift (sammenlægninger af brug).

Perioden ca. 1880–1980 er først og fremmest kendetegnet ved et enormt fald i antallet af beskæftigede inden for landbruget. I slutningen af forrige århundrede havde størstedelen af Danmarks befolkning endnu tilknytning til landbrugserhvervet, mens der i dag er ca. 6%, der har direkte beskæftigelse i erhvervet. De tidligere beskæftigede i landbruget flyttede overvejende til byerne, hvor industrien gav nye arbejdspladser, og siden 1925 har over halvdelen af Danmarks befolkning været bosat i byerne. I dag bor omtrent 4/5 af Danmarks befolkning i byer.

I det følgende behandles denne forskydning i arbejdskraft fra land til by set fra landbefolkningens synspunkt. Der tages

---

Lene Floris f. 1957. Mag. art. i Europæisk Etnologi. Museumsinspektør ved Frilandsmuseet ved Sorgenfri.

Danmarks befolkning på land og i by, 1769–1980.

Tegning: Børge H. Nielsen, efter »Copenhagen – a short description«. Kbh. 1981.

udgangspunkt i et sydsjællandsk sogn, Allerslev, og dele af udviklingen skildres på nogle udvalgte gårde.

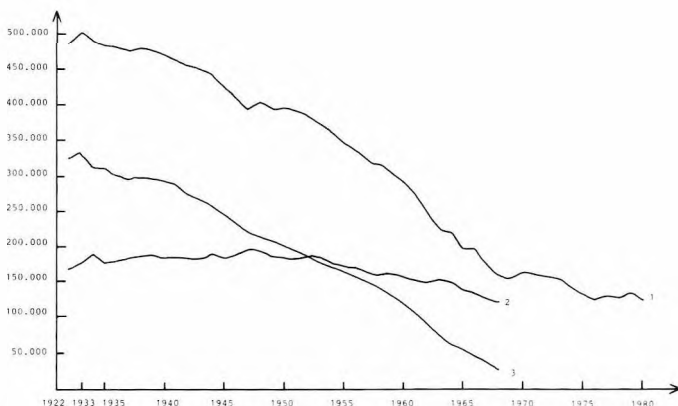
Hovedvægten lægges på det mellemstore gårdbrug med tjenestefolk, eftersom det er i denne brugstype, man særligt kan følge afvandringens afspejling i husholdsstrukturen².

Landbrugets arbejdskraft ca. 1900 til 1980. En oversigt

Afvandringen fra landet startede allerede i slutningen af 1800-tallet. Alene i 1880'erne afvandrede 155.000 personer, der for en stor del tog arbejde i den voksende industri i byerne, men også mange udvandrede til USA eller andre oversøiske lande. I perioden fra 1850 til 1914 udvandrede således ca. 30.000 mennesker fra Danmark.

Den samlede arbejdskraft i landbruget

Den samlede landbrugsbefolkning er gået ned fra over 500.000 helårsarbejdere³ omkring 1930 til godt 100.000 i dag. Fra

Helårsarbejdere i landbruget 1922–1980

1) *Helårsarbejdere ialt*

2) *Familiens arbejdskraft omregnet i helårsarbejdere*

3) *Medhjælpen omregnet i helårsarbejdere*

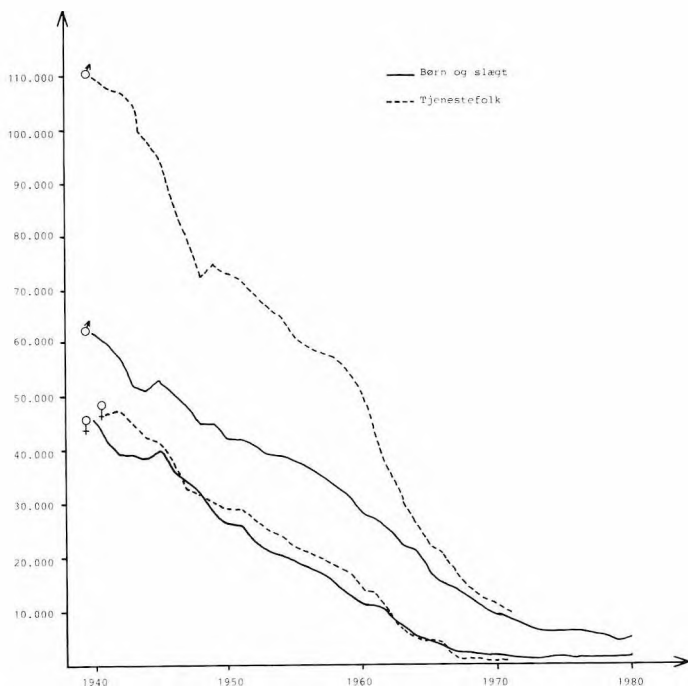
Kilde: Landbrugsstatistik 1969, 1972, 1976 og 1980. Danmarks Statistik. I perioden 1922–33 eksisterer ingen opgørelser over landbrugets arbejdskraft omregnet til helårsarbejdere.

slutningen af 2. verdenskrig, men især fra midten af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne, skete et voldsomt fald i antallet af beskæftigede. Denne nedgang må ses i relation til den øgede brug af landbrugsmaskiner fra 1950'erne, men også nedlæggelser og sammenlægninger af mindre brug gjorde, at der blev færre arbejdspladser i landbruget. Det er markant, at indtil ca. 1950 var det næsten udelukkende landbrugsmedhjælperne, der forsvandt ud af landbruget, mens afvandringen i 1960'erne også fandt sted blandt selvstændige landbrugere (ca. 40.000 incl. familie i årene fra 1960–70).

Afvandring af forskellige grupper af medhjælpere

Ser man på afvandringen af medhjælperens grupper viser der sig et forskelligartet billede.

For tjenestepigerne vedkommende skete et drastisk fald fra begyndelsen af 1940'erne, hvor der var godt 45.000, indtil

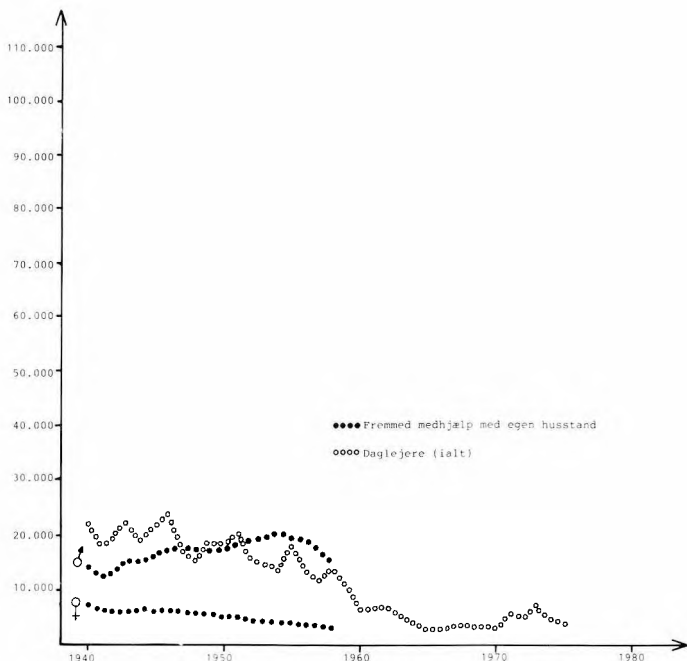

Forskellige grupper af landbrugsmedhjælp, 1940–80. Børn og slægt samt tjenestefolk.

Kilde: Landbrugsstatistik div. årgange. Rentegning: Børge H. Nielsen.

1960'erne, hvor der var nogle få tusinde tilbage. Ligeledes skete et stort fald i antallet af tjenestekarle, der i 1940 var 110.000 mod ca. 15.000 i begyndelsen af 1970'erne.

Tilsvarende er der sket et stort fald i antallet af hjemmearbejdende børn og slægtninge m/k. Man skal bemærke, at antallet af mandlig arbejdskraft, både familie og fremmed arbejdskraft, har været langt større end den kvindelige arbejdskraft gennem hele perioden. En udvikling, der i og for sig er fortsat til i dag. Der findes dog et stigende antal kvinder, der går ind i en landbrugsuddannelse, og som derfor også skal ud og arbejde i praktik på forskellige brugstyper (i 1988 var 9,4% af eleverne på landbrugets grundkurser kvinder).⁴

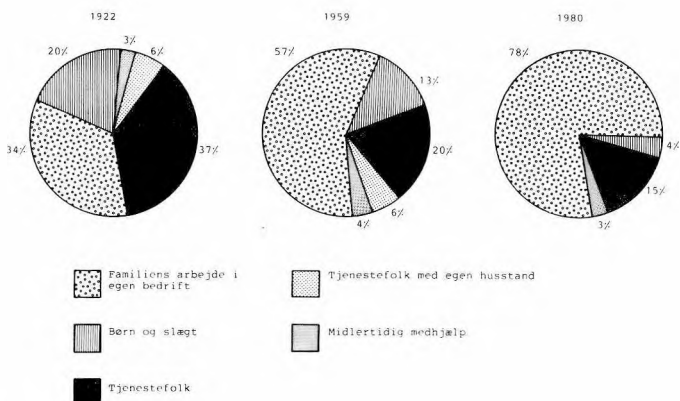

Forskellige grupper af landbrugsmedhjælp, 1940–80. Fremmed medhjælp med egen husstand og daglejere.

Kilde: Landbrugsstatistik div. årgange. Rentegning: Børge H. Nielsen.

Den øvrige fremmede arbejdskraft er ikke i samme grad mindsket. Antallet af medhjælpere med egen husstand steg således i 1950'erne, men også her gælder det, at det fortrinsvis drejede sig om den mandlige medhjælp, den kvindelige medhjælp var derimod faldende. Daglejerne eller den løse medhjælp har vist en meget svingende kurve, hvilket bl.a. hænger sammen med vejret og årstiden for optællingstidspunktet. Daglejerne kunne tilkaldes, når man havde brug for dem og kunne sendes hjem, hvis vejret ikke var godt.

At antallet af faste medhjælpere med egen husstand (fodermestre, traktorførere m.m.) samt daglejere ikke faldt i så høj grad i 1950'erne hænger sandsynligvis sammen med, at man

Arbejdskraftens sammensætning i landbruget 1922, 1959 og 1980.

Kilde: Landbrugsstatistik div. årgange. Kategorierne tjenestefolk og tjenestefolk med egen husstand er ikke adskilt i 1980. Rentegning: Børge H. Nielsen.

var på vej til en større mekanisering, men endnu ikke helt kunne klare arbejdet alene.

Forskydninger i den tilbageværende landbrugsbefolkning

Imidlertid er der ikke blot forsvundet en stor gruppe fra landbruget. Nedgangen i antallet af beskæftigede inden for erhvervet har medført en række forskydninger internt i den tilbageværende gruppe.

På figur 5 ses, at den fremmede medhjælp + børn/slægt i 1922 udgjorde 66% af den samlede arbejdskraft, og alene tjenestefolkene svarede til 37%, hvilket var 3% mere end familiens arbejde i egen bedrift. Omkring 1960 var antallet af fremmede medhjælper + børn/slægt nede på 43% heraf 20% tjenestefolk, mens vi i dag er nede på 22% heraf 15% medhjælper. På figuren ses, at familien har overtaget det meste arbejde selv, og hvis der hertil lægges børn/slægt, viser det sig, at disse to grupper i dag udgør 82% af landbrugets arbejdskraft. I stedet for at udtrykke udviklingen i tal kunne man også sige, at der er sket en udvikling fra et *hushold* til en *kernefamilie*.

TABEL 1. Gennemsnitligt antal helårsarbejdere på forskellige brugsstørrelser 1934, 1945 og 1953.

10-15 ha	1934	1945	1953
Fast fremmed mandlig medhjælp	0,42	0,22	0,16
Børn og slægt, mænd	0,31	0,26	0,18
Mænd ialt	0,73	0,48	0,34
Fast fremmed kvindelig medhjælp	0,22	0,11	0,05
Børn og slægt, kvinder	0,24	0,19	0,10
Kvinder ialt	0,46	0,30	0,15
15-30 ha			
Fast og fremmed mandlig medhjælp	0,90	0,63	0,48
Børn og slægt, mænd	0,43	0,35	0,28
Mænd ialt	1,33	0,98	0,76
Fast fremmed kvindelig medhjælp	0,46	0,26	0,16
Børn og slægt, kvinder	0,32	0,24	0,16
Kvinder ialt	0,78	0,50	0,32
30-60 ha			
Fast fremmed mandlig medhjælp	1,76	1,31	1,01
Børn og slægt, mænd	0,48	0,40	0,35
Mænd ialt	2,24	1,71	1,36
Fast fremmed kvindelig medhjælp	0,74	0,51	0,36
Børn og slægt, kvinder	0,35	0,28	0,17
Kvinder ialt	1,09	0,79	0,53

Denne nedgang i husholdsstørrelse har været generel for alle brugsstørrelser, men faldet i antal tjenestefolk har været størst på gårde mellem 10 og 30 ha.

Den kvindelige medhjælp

I 1934 var der på de mindre brug (10-15 ha) en pige på hver femte gård, mens der på de lidt større gårde (15-30 ha) var en

pige på næsten halvdelen af gårdene. I 1945 var der en pige på hver tiende gård (10–15 ha) og på de lidt større gårde var der en pige på hver fjerde gård. I 1953 var antallet næsten halveret i forhold til 1945, idet der var en pige på hver tyvende gård (10–15 ha), mens der på de lidt større gårde (15–30 ha) var pige på hver sjette gård. Desværre findes der ikke tilsvarende opgørelser for den senere periode, men fra 1960 finder man så godt som ingen tjenestepiger på brug med mellem 10 og 30 ha. Det kan endvidere ses af tabellen, at hjemmearbejdende døtre har haft stor betydning for begge brugstyper (10–15 og 15–30 ha) og især på de mindre gårde, hvor der gennem hele perioden har været flere døtre end tjenestepiger i arbejde. Ganske vist er der også sket en stor reduktion af hjemmearbejdende døtre, men slet ikke i samme omfang som af tjenestepiger.

Den mandlige medhjælp

Tilsvarende var udviklingen m.h.t. den mandlige medhjælp. I 1934 var der i gennemsnit en karl på hver anden gård (10–15 ha) og en karl på hver gård mellem 15 og 30 ha (godt og vel). I 1953 var der på de mindre gårde en karl på hver syvende gård og på de lidt større gårde næsten en karl på hver anden gård. Også her var børn og slægt (dvs. fortrinsvis sønner) af overordentlig stor betydning, og ligesom for den kvindelige arbejdskrafts vedkommende forsvandt karlene hurtigere ud af husholdet end sønnerne. Dette hænger i de fleste tilfælde sammen med, at gårdmandsbørnene ikke skulle have så høj løn som en fremmed, hvis de overhovedet fik løn direkte.

Det skal iøvrigt understreges, at alle de ovenstående tal er gennemsnitstal, hvilket vil sige, at der kunne være to eller flere karle på én gård, uden at det her er nævnt.

Gårdhushold og tjenestefolk omkring 1900–1920

Forskellige landbrugstyper omkring år 1900

Man kan definere et landbrug ved, at det altid består af jord, dyr og bolig til menneskene, og at ingen af disse bestanddele kan stå alene⁵. Det er i den forbindelse også blevet fremhævet,

at det særlige ved landbrug er, at produktionen og familiens hjem er uløseligt knyttet sammen, og at manden, konen eller de begge deltager i arbejdet.

Imidlertid kan det ofte være svært at sondre mellem egentlig konsumtion og produktion, da der dels produceres bytteværdier til et marked og dels brugsværdier til familien. Det vil sige, at familien på en og samme tid udgør en produktions- og konsumtionsenhed.

Da jorden især tidligere blev anset for den vigtigste ressource, skal der i det følgende ses nærmere på, hvorledes man kan opdele landbrug i forskellige typer ud fra dette kriterium i relation til husholdets sammensætning.

Man kan groft opdele danske landbrug omkring 1900 i fire hovedtyper med forskelligt jordtiliggende:

1. Bruget har så megen jord, at ejeren med familie kan leve af den. Børnene indgår som arbejdskraft som små, men er ikke mere nødvendige, end at de må ud at tjene, så snart det er muligt. Med andre ord er der ikke økonomisk basis for, at de kan blive hjemme. Produktionen er ikke stor nok til at kunne bære en ekstra voksen person.
2. Bruget har ikke jord nok til, at en familie kan leve udelukkende af den. Mand, kone eller begge må supplere indtægterne med lønarbejde eller håndværk for at kunne holde liv i produktionsenheden. Hvis familien har de fleste indtægter fra håndværk, må man regne med, at børnene kan gå til hånd eller arbejde direkte med i produktionen. Anderledes er det, hvis familien er afhængig af lønarbejde og kun har et meget lille stykke jord til havebrug. Her er ingen mulighed for, at børnene kan gøre sig nyttige, så det kan forslå noget rent økonomisk, og de skal derfor hjemmefra tidligt⁶.
3. Bruget er kendetegnet ved så megen jord, at børnene er absolut nødvendige som arbejdskraft, og ved at familien endda må supplere permanent med fremmed arbejdskraft. De faste medhjælpere, der er tilknyttet bruget, rekrutteres fortrinsvis fra brug af type et og to. Børnene fra brugstype tre kommer imidlertid også væk fra hjemmet, men ikke fordi det er en økonomisk nødvendighed. Hvis de kommer ud at tjene på andre gårde, er det mere som led i en »uddannelse«, som senere kan udbygges ved ophold på højskole

eller lignende. Selv om der egentlig er behov for deres arbejdskraft, er de altså væk fra hjemmet, i hvert fald i kortere perioder og ikke permanent som børn fra brugstype et og to. Denne tredje type af brug (gårdbruget) er ikke en homogen gruppe. Alt efter deres størrelse kan man finde forskellige husholdsstrukturer.

4. Bruget har ikke blot mere jord end familien selv kan klare, men ejer så store arealer og har så mange husdyr, at det er nødvendigt med mange ansatte. Bruget drives næsten som en kapitalistisk virksomhed med lønarbejdere, og sigtet er at opnå en stadig større profit. Kun yderst sjældent er familien impliceret i det daglige arbejde med jord og dyr. Dette medfører, at familien har et helt andet »verdensbillede« end i de øvrige brugstyper⁷. En sådan families dagligdag, uddannelsesmæssige baggrund og hele økonomiske situation har haft en helt anden karakter end de ovenfor nævnte brugstyper.

Disse fire brugstyper kan mere eller mindre genfindes i hele perioden 1880–1980, men det er vigtigt at slå fast, at jordarealet ikke udelukkende kan bruges som kriterium for opdeling i brugstyper set over et længere tidsrum. Tidligere var eksempelvis 10–15 tdr.land tilstrækkeligt til at leve af, hvilket må siges at være utænkeligt i dag, med mindre der er tale om en helt speciel produktion. Mange brug har i dag karakter af type to, hvor det er nødvendigt med udearbejde for at få økonomien til at løbe rundt.

Man kan i dag finde brug, der næsten ingen jord har, men som alligevel har en meget stor produktion (og indtægt) af f.eks. burhøns eller malkekvæg på stald. Og måske må man sige, at ovenstående definition af et landbrug (jord, dyr, bolig til menneskene) må revideres. Det er ikke kun disse ydre karakteristika, der kan ligge til grund for en definition. Generelt er det ikke hensigtsmæssigt at bruge jordarealet, dyreholdet eller spørgsmålet om bolig som kriterium, mere korrekt er det at tage udgangspunkt i den *samlede produktion*.

Vi skal nu se nærmere på brugstype tre, det mellemstore gårdbrug 1900–20, eftersom man her kan få indtryk af de vilkår og den hverdag, en del af de afvandrende forlod.

De to vigtigste bestanddele i gårdhusholdet var familien og tjenestefolkene.

*Sjællandsk gårdhushold med tjenestefolk omkring år 1900.
Fot.: Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.*

Familien udgjorde selv en stor del af arbejdskraften. De var knyttet til hinanden gennem følelsesmæssige og økonomiske bånd og var på den måde meget afhængige af hinanden. Manden, konen eller et af børnene kunne ikke blot sælge »sin« andel af gården, ligesom det var meget vigtigt, at alle gjorde deres arbejde så godt som muligt, for at produktionsenheden kunne bestå, også ud fra en økonomisk betragtning. Det daglige arbejde var delt ud på flere personer, og husbond og madmoder ledede og fordelte arbejdet. De bestemte hvilket arbejde, der skulle udføres på hvilket tidspunkt og af hvem. Det var altså i familien, at beslutningsprocesserne lå.

Nogle steder havde man et aftægtspar boende. Hvis begge de gamle levede og havde økonomisk mulighed for det, var det dog ikke helt ualmindeligt at bygge en rentierbolig i nærheden af gården eller i en nærliggende stationsby.⁸ Først langt senere i dette århundrede kom plejehjemmene til at spille en større rolle.

Medhjælpen bestod af de faste tjenestefolk (karl, dreng, storpige, lillepige samt vogterdreng om sommeren). De almindelige faste tjenestefolk blev fæstet for et halvt eller et helt år. For dem var en plads dels en »uddannelse« og dels et arbejde af økonomisk nødvendighed. Ved større gårde kunne en landarbejderfamilie eller husmand, der boede i et til gården hø-

rende hus også høre til den faste stab. Disse landarbejderhuse kunne være tidligere aftægtshuse eller nye huse bygget af de billigste materialer. Både mand, kone og børn i en sådan landarbejderfamilie deltog i arbejdet på gården især i roerne, ved tærskning, storvask o.l. Familien stod i et særligt afhængighedsforhold til gårdmandsfamilien, eftersom de ikke kunne protestere mod for lav løn eller urimelige arbejdsforhold uden at være i fare for at miste deres bolig.

I spidsbelastningsperioderne var der desuden tilknyttet løs medhjælp til gården. Det kunne være naboer, børn, der var hjemme på besøg eller håndværkere i landsbyen, som til gengæld fik ydet kørsel ved barsel o.lign. Sæsonarbejdskraften kunne i visse egne (især Lolland-Falster og Sydsjælland) være »importerede« svenske og polske roearbejdere⁹.

Der var altså stadig god brug for arbejdskraft på landet i begyndelsen af dette århundrede, og det er på denne baggrund, man skal se følgende uddrag af »Tidsskrift for Landøkonomie« fra 1909.

Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab nedsatte i 1908 et udvalg, der skulle behandle manglen på arbejdskraft. Udvalget ønskede ikke at komme med en udredning af de forskellige årsager, der lå til grund for afvandringen af den danske arbejdskraft fra land til by, men følte sig foranlediget til at påpege, at afvandringen ikke udelukkende skyldtes ydre årsager »saasom Løn, Adspredelse og friere Liv«.

»Naar Landarbejdere ikke længere føler sig tilfreds med de Kaar, der bydes ham paa Landet, skyldes det ikke blot hans Utilfredshed med Lønnen eller det ensformige Liv, men ogsaa fordi der i vore Dage ved Presse, Post og Kommunikationsmidlernes Udvikling er skabt en levende og let Forbindelse mellem Byerne og selv de fjerneste Egne. Dette har medført en Forandring af Tankesæt, af Følelser og Stemninger, hvad der atter har fremkaldt ny Fornødenheder af forskellig Art, saavel materielle som intellektuelle« .

Udvalget lægger her vægt på, at der er sket nogle ideologiske ændringer, der mere eller mindre direkte har medført landarbejdernes afvandring. Man må dog være opmærksom på, at det er arbejdsgivernes synspunkt, vi får fremlagt. Set ud fra

*Møgspredning 1903. Her er det polske piger, der er i arbejde.
Fot.: Nationalmuseets 3. afdeling.*

landarbejdernes og tyendets synspunkt drejede sagen sig netop om, hvorvidt gårdejerne og godsejerne ville give dem en løn, der kunne konkurrere med lønnen i byerne. Hvis lønnen havde været højere på landet og arbejdstiden fast afgrænset, kunne de unge langt lettere have opnået »de ny Fornødenheder«. Desuden var det kun en brøkdel af de mange unge på landet, der kunne gøre sig forhåbning om at blive selvstændige. Fremtidsperspektivet i byerne kunne derfor forekomme mere lovende for børn af mindre husmænd og landarbejdere.

Arbejdsfordeling på en gård omkring 1900–1920

Ser man nærmere på de forhold, som tjenestefolkene havde på de mellemstore gårdbrug, kan det måske være med til give noget af forklaringen. Inden for husholdet kan man tale om et arbejds- og magtmæssigt hierarki. Hierarkiet kan opdeles efter køn, alder og efter om man var tjenestefolk eller husbondfolk, og rangordenen kom til udtryk i, at ikke alle arbejdsprocesser »kunne« udføres af hvem som helst.

Med hensyn til den kønsmæssige opdeling af arbejdet, var arbejdet med hestene og de fleste arbejder i mark og stald mandearbejde, mens arbejdet i køkken og bryggers samt børnepasning var kvindearbejde¹⁰.

Alder spillede også ind på, hvilket arbejde de forskellige

personer i husholdet kunne/skulle udføre. Børnene manglede fysiske kræfter og færdigheder til bestemte arbejder og blev derfor sat til at udføre arbejder, der var mindre krævende på disse områder. Også et aftægtspar kunne mangle fysiske kræfter, og man kender eksempler på, at en ældre mand i så fald hjalp med arbejder, som han måske bare ti år tidligere havde anset for »rent« kvindeligt. Eftersom husbond og madmoder var arbejdsledere, havde de mulighed for at tildele tjenestefolkene det arbejde, der blev regnet for det mindst behagelige og spændende. På nogle gårde var der nemlig i høj grad tale om et slags herre/tjenerforhold.

Årets arbejdsprocesser på en gård kan opstilles efter, hvad gårdfolkene og tjenestefolkene anså for det bedste/værste arbejde. Her er blot ét eksempel medtaget, nemlig markarbejdet.

Såning (med hånd, senere maskine) blev fortrinsvis udført af manden på gården eller evt. den ældste karl eller søn. Arbejdet var vanskeligt og krævede megen øvelse, da det var af stor økonomisk betydning, at sæden kom ordentlig i jorden. Hvis en yngre søn eller karl var med til at så, var det i begyndelsen kun et mindre jordstykke for at indlære det nye arbejde.

Ved *pløjningen* deltog flere personer, både sønner og karle. Manden eller evt. sønnen fik det bedste spand heste og karlen de mindre gode heste. Ganske vist var pløjningen et meget vigtigt arbejde, som nøje blev bedømt af naboerne, men det

Arbejdshierarki på en gård i forbindelse med markarbejde. Det daglige arbejde var fordelt mellem de forskellige personer, der var tilknyttet husholdet. Pyramiden er ikke inddelt således, at de forskellige arbejder fremstår i den rækkefølge, hvori de blev udført, men derimod er det arbejde, der ifølge meddelelserne var det vanskeligste og højst estimerede placeret øverst. Muligvis har man andre steder i landet set anderledes på det.

Rentegning: Børge H. Nielsen.

medførte ikke alle steder, at manden var med til arbejdet. På de større gårde trak han sig tilbage efter at have sat arbejdet i gang.

Harvningen kunne flere personer udføre, men tjenestedrengen og de to yngste karle blev fast inddraget i dette arbejde – også her var en fordeling af hestene således, at de yngste, mest uerfarne eller den med lavest status, f.eks. daglejeren fik de dårligste heste.

Det samme mønster går igen ved *møgspredningen*. Her kunne endnu en fra husholdets faste arbejdskraft tilknyttes, nemlig tjenestepigen. Selve læsningen og udkørslen blev som regel udført af karlen og drengen eller en daglejer, mens pigens spredte gødning ud på marken. Tjenestepigen havde således ikke noget med hestene at gøre – arbejde med disse og deres pasning var udelukkende mandearbejde¹¹.

Man ser altså en tydelig kønsspecifik og social arbejdsdeling, som også kommer til udtryk i, hvem der bruger de bedste heste. Med hensyn til tjenestepigens indplacering kunne man spørge, om også en evt. datter på gården kunne sprede møg og i det hele taget udføre det samme arbejde som pigens. Man kan ikke afvise, at det på nogle gårde var sådan, at pigens og datterens på gården skulle lave nøjagtig det samme arbejde, men mest almindeligt var det nok, at datteren blev holdt mere inde og i højere grad blev oplært i de kvindelige arbejdsområder, der senere skulle vise, at hun ville blive en »god« gårdmandskone.

Til de fleste arbejder i marken kunne der iøvrigt ansættes en daglejer eller husmand. Hvis denne var fast tilknyttet gården, kunne han i nogle tilfælde indgå på lige fod med den ældste karl, men det var langt fra altid tilfældet.

Generelt må man sige, at manden eller konen på gården var øverst i hierarkiet – de reelle arbejdsledere. Især på de mindre gårde var husbond og madmoder dog med i næsten alt arbejde – det der udgjorde forskellen, var det arbejde, tjenestefolkene ikke fik *lov* til eller *skulle* udføre alene.

Karl, dreng og piges arbejde og indbyrdes forhold

Som nævnt er arbejdet med jorden blot ét eksempel på arbejdsfordeling på en gård (se også skemaet s. 114). I mange tilfælde

oplevede tjenestefolkene, især de yngre, at de skulle udføre et arbejde, ingen andre havde lyst til.

CL født 1891 fortæller om sit arbejde som *tjenestedreng*:

»I høsten skulle de (høstfolkene) have noget mad kl. fire. Den skulle jeg gå hjem og hente, for den skulle være nysmurt. Så sagde konen til mig, at den madpakke, der lå ovenpå (kurven), den skulle jeg gå og spise med det samme, mens jeg gik ud og flyttede køerne, sådan at jeg hurtigst muligt kunne komme hen og binde tilligemed de andre. Da jeg så gik ud, kiggede jeg under papiret. Dén mad var dejlig nysmurt og dén, der lå ovenpå, var noget, der var lavet dagen i forvejen. Den smed jeg ind på naboens mark, og så stjal jeg af det, der lå i kurven, men jeg måtte jo levne nogle af stykkerne. Så gik jeg fra den ene ko til den anden med min madpakke og stillede kurven og flyttede koen. Så kunne jeg lige være færdig tilligemed de andre var færdige med pausen. Dengang mejede de med slåmaskine og måtte gå og rive neg sammen.

Om aftenen, når de andre kunne gå hjem, så skulle jeg vande og flytte fem køer og en tyr. En af de køer var skabet, og så fik jeg tøjret om fingrene og benene, og det tog lang tid. Når jeg så kom hjem, så stod tallerkenerne tomme, og dét de andre ikke kunne lide, det kunne jeg så tage«.

CL har også fortalt, hvordan han som tjenestedreng på en anden gård skulle være med til at køre møg på marken. CL skulle læsse vognen, og karlen på gården skulle derefter køre vognen ud i marken, hvor møget blev spredt af tjenestepigen og en daglejer. Da det andet læs skulle læsses, fik CL besked om, at han ikke måtte fylde vognen helt op foran, for så kunne der ikke placeres et brædt, hvorpå karlen kunne sidde, når vognen skulle køres ud. CL rettede sig efter ordren i første omgang, men syntes ved nærmere eftertanke, at det var urimeligt, at karlen skulle sidde og hvile sig, mens de andre arbejdede uafbrudt. CL læssede derefter den næste vogn, så det var fuldstændigt umuligt at lægge et brædt henover. Dette oprørsforsøg blev fra karlens side besvaret med truslen om tørre tærsk, hvilket CL måtte tage til efterretning. Han havde dog opnået at »drille« karlen, hvilket han var vældigt tilfreds med.

Som det kan ses af ovenstående, havde tjenestedrengen i disse tilfælde en »service« funktion (bringe mad ud, flytte og vande køer, læsse vogn), som medvirkede til, at han dels ikke fik de samme muligheder for at hvile sig, dels måtte tage til takke med en ringere forplejning. I begge tilfælde gjorde tjenestedrengen oprør, mere eller mindre åbenlyst. Han tog af det frisksnurte brød i hemmelighed, og han forsøgte åbent at genere karlen, der kørte møgvognen.

Forskellen på de yngre og de ældre tjenestefolk kom også til udtryk på andre måder. Det var den *ældste karls* arbejde at strigle og fodre hestene, mens arbejdet med at muge, fodre og vande køerne blev varetaget af den yngste karl og drengen. I et enkelt tilfælde er der berettet om, hvordan den ældste karl blev liggende i sengen længere om morgenen, fordi hans arbejde ikke varede så længe som arbejdet med køerne.

Ved roeoptagningen kørte husbond med roeploven, pigerne, de yngste karle samt daglejerne tog roerne op og skar toppene af, mens den ældste karl kørte roerne bort. At køre roeploven og køre roerne væk var ikke i så høj grad anstrengende arbejde. Omkring århundredskiftet var det iøvrigt sjældent, at gårdmandsparret selv var med til at hakke roer, og mange gårdmandspar havde end ikke lært det, fordi der altid havde været arbejdskraft nok (bl.a. svenske og polske roearbejdere).

For *pigernes* vedkommende var arbejdsdagen som regel længere end karlenes, hvilket hang sammen med, at de skulle arbejde i pauserne. Om morgenen var de ofte oppe før karlene for at malke, men mens disse kunne sætte sig ind efter mugning og fodring og vente på morgenkaffen, så skulle pigen tilberede denne efter først at have vasket malkegrejet. Ligeledes fik pigerne en kortere middagspause, fordi de skulle være med til at sætte mad til side og vaske op.

IF født 1900 fortæller om arbejdet på en middelstor gård omkring år 1920:

»Fruen lavede middagen, og når der ikke var noget at lave i marken, hjalp vi ad. Vi levede godt – det var altid veltillavet. Efter middagen var der altid hvil og derefter kaffe. Jeg vaskede jo op, så jeg fik et kortere hvil. I lange tider sagde manden, at jeg også skulle fodre hestene efter opvasken, for det blev ikke til noget med karlen. Det skulle han ellers gøre, men han sov jo til middag og glemte he-

Sommerdagens gang – for tjenestefolk på en 60 tdr.land stor gård omkring 1910*

	Lille-pige	Karl + dreng
kl. 4.00:	Står op Reder sin egen seng Malker Henter vand og brænde Ordner høns	Står op Strigler, fodrer og renser under heste, køer og svin Sætter mælkespandene ud til vejkanten
kl. 7.00:	Drikker morgenkaffe Reder karlenes senge Arbejder i huset eller marken	Drikker morgenkaffe I stald eller mark
kl. 10.00:	Spiser »Klokken ti« Arbejder i marken	Spiser »Klokken ti« Arbejder i marken
kl. 12.00:	Spiser middag Vasker op Arbejder i haven eller marken	Spiser middag Holder hvil Arbejder i marken
kl. 17.00:	Malker	Malker
kl. 18.00:	Spiser aftensmad Vasker op	Spiser aftensmad Ordner redskaber og sætter dem på plads.
kl. 19.30:	Laver aftenkaffe Drikker kaffe	Drikker kaffe
kl. 21.00:	Går i seng	Går i seng

* Alle tidspunkter er omtrentlige. Skemaet bygger på et interview med en kvindelig meddeler, og derfor er der flest oplysninger om det kvindelige tyendes arbejde.

stene. Til gengæld fik jeg så lov til at ligge længere, ellers havde jeg jo ikke fået noget hvil overhovedet. Det var blevet sådan efter nogle år«.

I nogle tilfælde fandt man altså ud af en ordning, der gjorde, at pigen også fik et hvil, men i hvor høj grad dette har været almindeligt, er det svært at få rede på.

Ud fra ovenstående eksempler kan man sige, at der var indbygget en vis »hakkeorden« i gårdhusholdets struktur.

Stor-pige	Mellem-pige
kl. 4.00: Står op Reder sin egen seng Malker 2 køer Laver morgenmad til herren og fru – serveres på sengen Laver morgenmad til resten af husstanden	Står op Reder sin egen seng Malker Henter vand og brænde Ordner høns
kl. 7.00: Drikker morgenkaffe Ordner hus, reder senge Forbereder »Klokken ti«	Drikker morgenkaffe Ordner hus eller er i marken
kl. 10.00: Spiser »Klokken ti« Stryge, rulle eller med i markarbejde, ellers bagning, brygning og slagting Laver middag	Spiser »Klokken ti« I marken Laver middag
kl. 12.00: Spiser middag Sætter til side efter middagen Laver kaffe	Spiser middag Vasker op Laver kaffe
kl. 13.30: Drikker kaffe I haven for at pille frugt og tørre den eller i marken	Drikker kaffe I haven for at pille frugt og tørre den eller i marken
kl. 16.30: Malker	Malker
kl. 17.00: Laver aftensmad	
kl. 18.00: Spiser aftensmad Vasker op Sidder på værelset og syr	Spiser aftensmad Vasker op Sidder på værelset og syr
kl. 19.30: Laver aftenkaffe Drikker kaffe	Laver aftenkaffe Drikker kaffe
kl. 21.00: Går i seng	Går i seng

Nogle tjenestefolk udnyttede deres aldersmæssige position. De ældre kuede de yngre, og karlene skubbede noget af deres arbejde over på pigerne, hvis det var muligt. Men der kunne også være »solidaritet« mellem tjenestefolkene. Den kunne komme til udtryk i flere situationer, når der var tale om at holde sammen mod husbondfamilien. Hvis vejret f.eks. var for dårligt til markarbejde, kunne karlene stå sammen og nægte

at påbegynde arbejdet. Solidariteten kunne også have karakter af hjælpsomhed, hvis en af de yngre tjenestefolk ikke rigtigt kunne klare sit arbejde.

CL født 1891 beretter:

Jeg var kun en dreng på 12 år, og jeg kunne luge flere roer end karlene, men det var, fordi pigen var så enestående til at luge roer. Hun gik så foran, og når hun var færdig med sin række, drog hun ind på min og tog 3–4 stk. af mine planter. På den måde blev jeg hurtigt færdig«.

Man kan sammenfattende sige, at der kunne være et vist sammenhold mellem tjenestefolkene, men at der også herskede en »hakkeorden«, hvor kriterier som alder og køn og den dermed forbundne kompetence var udslagsgivende.

Løn

Ud over de forskellige former for konflikter og solidaritet, der kunne opstå i forbindelse med selve arbejdet), kunne der også være problemer m.h.t. løn, kost og logi samt arbejdstiden.

For det første kunne der være store udsving i tjenestefolkenes løn, efter hvilken plads de havde, og hvor i landet det var. Eksempelvis fik en forkarl højere løn end en almindelig karl, og hvis det var i Jylland, var lønnen endda endnu højere.

Den væsentligste forskel i løn fandtes mellem kvindeligt og mandligt tyende. En tjenestepige fik ca. 1/3 mindre i løn end en karl og det på trods af, at hendes arbejdsdag ofte var længere. Imidlertid indgik også kost og logi i tjenestefolkenes løn, hvilket dels gør sammenligninger vanskelige og dels kunne skabe konflikter, hvis gårdmanden pressede lønnen ved at minimere sine udgifter til kost og logi.

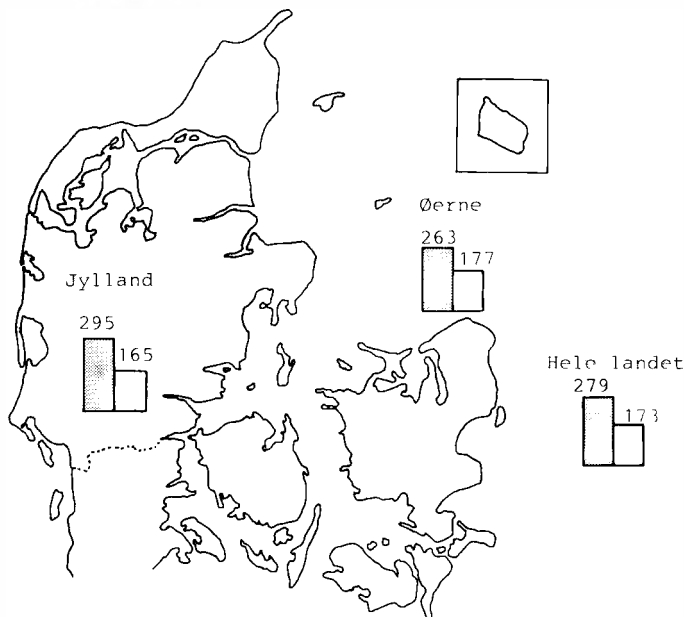
Logi

I tyendeloven fra 1921 var der indført faste regler for, hvorledes karle- og pige kamre skulle udstyres – jernvinduer blev forbudt, og hver person skulle have sin egen seng og sin egen kuvert ved måltiderne.¹²

Tyende- og Landarbejderforbundene gjorde et stort arbejde for at agitere blandt tjenestefolkene, så de kunne være klar over deres rettigheder i denne henseende. Bl.a. blev der i

□ Tjenestepiger

■ Karle

Tyendelønnen i landbruget 1905.

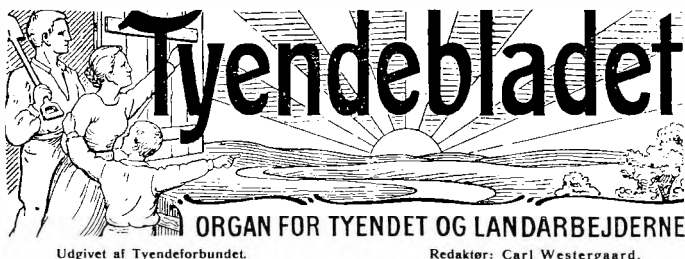
Kilde: Statistiske Meddelelser 4. række, 36. bind, 3. hæfte. Rentegning: Børge H. Nielsen.

»Tyendebladet« offentliggjort artikler, der kritiserede de dårlige forhold, mange tjenestefolk måtte leve under.¹³

Men endnu op i 1920'erne og senere endnu fandtes der karlekamre, der havde ler- eller cementgulve, jernvinduer (som i kostalde), og som var meget fugtige, fordi de ikke var forsvarligt afsøndrede fra stalden.

Før 1920 var det ikke usædvanligt, at der lå to karle eller en karl og en dreng i samme seng med halm.

CL født 1891 beretter:

Tyendebladet.

»Jeg boede sammen med en karl. Vi lå i samme seng med halm i bunden og hjemmelavede lærredslagener. Nogle af dem var ikke gode at ligge sammen med – de var væmmelige. De ville blive straffet for det, hvis det skete i dag«.

Karlekammerets udseende har CL beskrevet fra en anden gård:

»Døren lå udvendigt – der var ikke rigtig karm. Først gik der en dør ind til brændehuset og derfra en dør ind til karlekammeret. Der var cementgulv, og vi havde hver en stol, og så var der slået et brædt op til væggen, det skulle kaldes et bord. Når vi skulle vaske os, kunne vi gå over i hestestalden og tage en spand koldt vand, eller vi kunne gå under pumpen, hvis det ikke var for koldt«.

Da CL var blevet noget ældre og søgte plads som bestyrer på en gård i Jylland, havde han fået mere mod til at sige, hvilke boligforhold, han ville finde sig i.

»...Men enken sagde så til mig, at værelset var derhenne (ved stalden) og så sagde jeg straks, at så ville jeg ikke være i pladsen. »Jeg skal ikke være ved kreaturer – jeg er vant til hjemme ved min mor, at vi boede, hvor der var mennesker, og ikke hvor der var dyr«. »Nej, nej« – sagde hun så – »det skulle jeg da heller ikke«. Så fik jeg pigekammeret at bo i. Det var bedre, men kunne heller ikke varmes op. Det lå dog ved køkkenet, så der var varme alligevel. Jeg havde skab og cykel med«.

TABEL 2. Lønninger for forskellige Klasser af Landbrugstyende.

	1910		1905	1897	
	Sommer- løn kr.	Vinter- løn kr.	Aars- løn kr.	Aars- løn kr.	
Mandligt Tyende					
Fodermestere	259	221	480	422	315
Forvaltere	266	205	471	425	—
Avlskarle	262	159	421	341	318
Malkerøgttere	238	180	418	379	—
Forkarle	253	153	406	320	254
Staldkarle	229	149	378	293	239
Kuske	201	137	338	280	247
Røgttere	174	131	305	271	245
Tjenestekarle	184	110	294	217	200
Landvæsens- elever	141	104	245	185	148
Kvindeligt Tyende					
Husjomfruer	148	132	280	224	223
Husbestyrerinder	140	124	264	223	—
Mejeripiger	127	124	251	214	171
Malkepiger	127	97	224	171	159
Kokkepiger	119	95	214	173	147
Bryggerspiger	128	82	210	160	142
Tjenestepiger	111	82	193	149	122
Stuepiger	102	85	187	153	129
Indepiger	101	81	182	145	117
Husholdnings- elever	61	54	115	73	—
Barnepiger	58	56	114	105	—

Pigekamrene lå som regel i stuehuset, og kammeret var ofte placeret nær køkkenet eller på loftet, og selv om værelserne ikke kunne opvarmes, fik de lidt varme fra køkkenet og det øvrige stuehus.

Manglen på varme havde også betydning, hvis arbejdstøjet var blevet vådt. Pigerne kunne eventuelt få deres tøj tørret i

køkkenet, mens karlene på de større gårde i visse tilfælde kunne blive nødt til at lægge deres tøj på hestene, der afgav lidt varme.

Tørre og lune rum til tjenestefolkene var altså langt fra nogen selvfølgelighed.

Kost

Mad og drikke var af stor betydning for tjenestefolkene, eftersom det var en del af lønnen. Derfor var en gård kendt, hvis den var et godt madsted.

Maden skulle både være veltillavet, og der skulle være nok af den. Nogle gange kunne det dog være vanskeligt for en dreng eller pige, der hjemmefra var vant til margarinemadder, pludselig at skulle spise den mere varierede, men ofte fede mad på en gård. Hvis gården ikke levede op til forventningerne, var der forskellige måder at vise sit mishag på. Et eksempel er denne »protestsang«, der kendes i mange forskellige udgaver rundt om i landet. Det skal tilføjes, at utilfredsheden oftest var størst på de større gårde og herregårdene, hvor familien aldrig spiste sammen med tyendet.¹⁴

Den første dag på Krogstadsgården der får vi nællekål
Den første dag på Krogstadsgården der får vi nællekål
Det er af de næller som på grøften stod i fjor
Traveli og travelej – traveli og lej
Det er af de næller som på grøften stod i fjor
Traveli og travelej – traveli og lej.

Den anden dag på Krogstadsgården der får vi svinekød
Det er af den so som af sorten pest er død

Den tredje dag på Krogstadsgården der får vi oksekød
Det er af den ko som af hungersnød er død

Den fjerde dag på Krogstadsgården der får vi risengrød
Og den er så sveden at den er næsten rød

Den femte dag på Krogstadsgården der får vi hønsekød
Det er af den høne som af tuberklerne er død

Den sjette dag på Krogstadsgården der får vi øllebrød
Det er af de krummer som faldt fra Herrens bord

Den sidste dag på Krogstadsgården der får vi ingenting
Der lever vi af, ja den klare brændevin

Og hvis I nu vil vide hvem visen her har gjort
Det er de karle og de piger som på Krogstadsgården har
tjent

Arbejdstiden og den »frie« tid

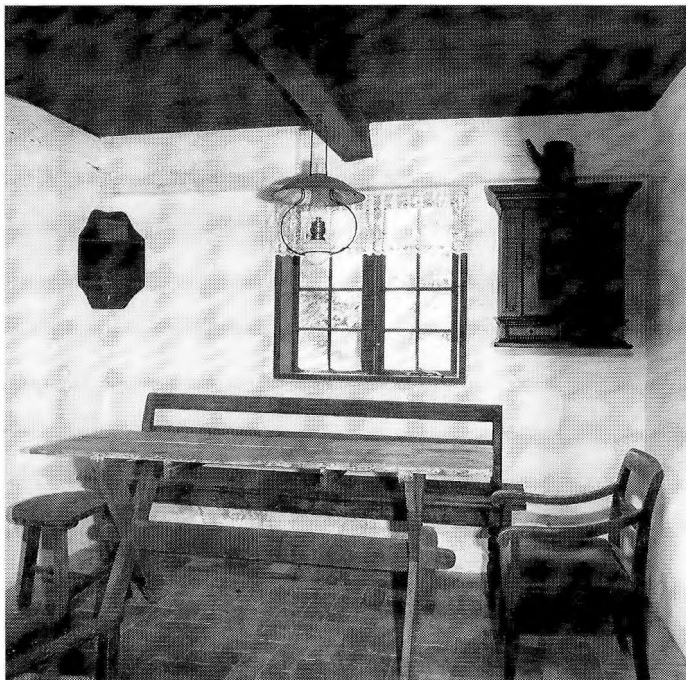
Arbejdstiden var i landbruget ikke på samme måde som i industrien fastsat til et bestemt antal timer, hvilket hang sammen med selve landbrugsarbejdet: Dyrene krævede et fast pasningsmønster, og man indrettede sig efter vejret. Den generelle tendens var, at arbejdet for ansatte i landbruget strakte sig over flere timer end det var tilfældet for byens lønarbejdere.¹⁵

Men da lønnen var fastsat for et helt eller et halvt år ad gangen kunne tjenestefolkene, hvis de var utilfredse med forholdene, sørge for at arbejde i deres eget tempo og ikke blive for hurtigt færdig med et bestemt stykke arbejde. Lønnen ville hverken blive højere eller lavere af den grund.

At arbejde på sin egen måde kunne bedst lade sig gøre, når man ikke var under opsyn (oftest på de større gårde eller godser). På en middelstor gård på Sydsjælland havde tjenestefolkene imidlertid en fast rutine i forbindelse med roelugningen. Her sendte husbonden tjenestefolkene i marken straks om morgenen, mens han selv blev hjemme for at overvåge andet arbejde. Den times tid der gik, inden manden kom i marken, blev næsten kun brugt til »tant og fjas«, men så snart manden var i syne, kom der gang i arbejdet.¹⁶

En anden måde at omgå arbejdet på, var at »hvileskide«, som Viggo Clausen fortæller om i sin beretning om tjenestefolkenes forhold på større gårde.¹⁷ Den slags usynlige hvilepauser kan det imidlertid være vanskeligt at skaffe sig oplysninger om.

Med hensyn til den »frie« tid kan man for perioden efter år 1900 konstatere, at tjenestefolk og husbond ikke var så meget sammen som tidligere. Nogle steder havde man allerede i slutningen af 1800-tallet indført særlige folkestuer, hvor tyen-

Folkestue i Frilandsmuseets gård fra Søndersejerslev – indrettet som forholdene var i sidste halvdel af 1800-årene.

Fot.: Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Hubert Guillou.

det indtog deres måltider og tilbragte en del af deres »frie«
tid.¹⁸

Også uden for gården levede tjenestefolk og husbondfolk et mere adskilt liv. Hver gruppe havde sine foreninger, hvor man samledes. De unge kunne imidlertid også være medlemmer af skytte- og gymnastik-foreningerne, hvor medlemsskaren var bredt rekrutteret. Man skal dog ikke tro, at gårdmandsbørn og husmandsbørn, skønt begge grupper var ude at tjene, nødvendigvis kom til de samme møder og fester. Arrangementer initieret af husmandsforeningen blev overvejende besøgt af husmandsbørn – landboforeningens overvejende af gårdmandsbørn.

CL født 1891 fortæller:

»Man kunne mærke forskel på husmands- og gårdmandsbørn. Gårdmandsbørnene var i landboforeningen – de holdt baller på Hotel Frederiksminde, og man skulle have kort for at komme ind. Men tjenestefolkene (underforstået husmandsbørn, LF) kunne jo ikke komme – de havde jo ikke noget medlemskort. De samledes så i forsamlingshuset, men det var noget finere at komme på Frederiksminde. Jeg var nu med på Frederiksminde et par gange, for jeg havde lånt et kort af en gårdmand, der ikke selv skulle bruge det«.

Med andre ord grupperedes tjenestefolkene indbyrdes efter deres forældres stand.

På de mindre gårde var det mange steder almindeligt, at tyendet kunne tilbringe deres aftener sammen med husbondfamilien. Oftest var det pigerne, der sad med i stuen. De reparerede deres tøj, strikkede, hæklede eller syede på deres udstyr eller lavede evt. andet husflidsarbejde.

Netop i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af dette århundrede florerede husflidsbevægelsen, som fremhævede de gamle husflidsarbejders kvaliteter. I Allerslev blev der under det lokale gods, Oremandsgård, oprettet en husflidsskole i 1872 – en af de første i landet. I »Snitteskolen«, som den blev kaldt, blev der undervist i at skære skeer og andre nyttegenstande, og senere i den såkaldte almueudskæring. Desuden var der højt læsningsaftener, diletter og sangkor.¹⁹

Ser man nærmere på en af de sangbøger, som husflidsbevægelsen brugte, finder man eksempler på, hvorledes man søgte en »vækkelse« af de unge karle. De skulle ikke blot sidde og ryge tobak eller gå rundt i landsbyen på besøg hos hinanden. I sangen »Til den unge Karl« finder man netop en opfordring til at de unge mænd kommer igang med »nyttig syssel« i de lange vinteraftener. Sangen afspejler også den herskende ideologi om »at agte Tidens dyre Guld« og ikke strække sig på bænke i »Sløvheds Trældom«. Sangen tilskynder således til en høj arbejdsmoral, men indeholder også sexualmoraliske islæt. Hvis karlen ikke »fjaser Tiden bort«, da bliver »onde Lyster ej hans Hjertes Gæst«.

Til den unge karl

Mel.: Der er et Land, dets Sted o.s.v.

Naar nu den lange Vinteraften kommer,
da døs den ikke hen i daadløs Drøm,
men lær i Tide i dit Livs Skærsommer
at styre sikkert gennem Tidens Strøm.
Søg derfor Lysets ædle Skat at vinde
i Skole som i Hjem ved nyttig Bog,
at skjulte Evner Vej til Lys maa finde,
og du paa Livets Krav maa vorde klog.

Da vil du ej – en Slave lig, hvis Lænke
ham holder fast i usle Trællekaar –
i Sløvheds Trældom strække dig paa Bænke
og døse hen din Ungdoms fagre Aar.
Da vil det slette Selskab ej dig daare,
ej Raaheds Sprog besmitte vil din Mund,
da vil du stedse vide dig at kaare
en nyttig Dont hver ledig Aftenstund.

En flittig Pige sidder tro ved Rokken
mens Karlen ofte fjaser Tiden bort.
Bør han da ikke lægge Skærv i Blokken?
Er det: at røre Haanden da en Tort?
Saa mangan nyttig Syssel han kan øve,
og vælger han blot den, han nemmer bedst,
da vil hans Tanker aldrig blive sløve,
og onde Lyster ej hans Hjertes Gæst.

Naar Efteraarets barske Storme true,
og Dagen korter af med tidlig Kvæld,
da øv din Haand ved Lampens milde Lue,
og kvæg din Aand ved Kundskabs rige Væld.
Vil du i Staten vorde nyttig Borger,
da maa du agte Tidens dyre Guld,
og vil du have Værn mod Livets Sorger,
da maa din Aand sig hæve over Muld.

J. Knudsen

Men lad os høre, hvad en tjenestekarl selv mente om sin »frie tid«.

CL beretter:

»Det første sted måtte vi gerne sidde inde hos familien om aftenen, hvis vi ville. Det gjorde vi ikke – man ville jo ikke sidde derinde og glo. Jeg gik da over til naboen for at spille kort. Nabokarlen havde et værelse op til kostalden. Dér var dejligt med kostald til begge sider. Vores værelse var bare med tynde vægge. Eller også gik man rundt og fik en pipe tobak et sted eller gik på gaden«.

De udendørs aktiviteter var naturligvis afhængige af årstiden. Om sommeren var pigerne nok også ude på gaden, og hvis der ikke lå et forsamlingshus el.lign. i nærheden, kunne de unge selv underholde med musik eller forskellige lege med pinde, sten og bolde.²⁰

Den samme person, der på en gård ikke ville sidde inde og »glo«, kunne i andre sammenhænge godt lide at være sammen med husbondfolket.

CL fortæller om et sted, der var godt at være:

»Der var et godt kammer med bræddegulve og store vinduer, og manden var så flink. Han ville have, at jeg skulle komme ind og snakke om aftenen. Hvis jeg ikke kom ind, kom han ud, og så sad vi og snakkede nede i kammeret. Han kunne ikke lide, at jeg gik ud om aftenen. Om sommeren kom han med en cigar og sagde »skal vi ikke gå ud og se, hvordan det gror?«, og så havde konen lavet kaffen eller grøden eller hvad vi nu skulle have, når vi kom ind. Der var jeg i to år og fik vist 300 kr. om året. Når de skulle bort om aftenen, skulle jeg køre dem, og når jeg så hentede dem, så kom jeg ind og var med til gildet. Det var helt andre mennesker end dem, jeg havde tjent hos tidligere. Gården var vist på ca. 30 tdr.land«.

Som citaterne viser, havde karlen begge steder mulighed for at være sammen med gårdmandsparret, men han udnyttede den kun i det sidste tilfælde, hvor »det var helt andre mennesker end dem, jeg havde tjent hos tidligere«. Karlen ville altså ikke for enhver pris sidde hjemme.

Det lader til, at der var et fast mønster m.h.t. karlenes og pigernes fritidsaktiviteter. Karlene var i langt højere grad væk fra gården, mens pigerne blev på gården og »bestilte« noget. I sangen Til den unge karl fremhæves ihvertfald, at en ung flittig pige »sitter tro bag Rokken«.

IF født 1900, der tjente som pige på en middelstor gård, fortæller:

»Jeg gik ikke meget op i foreninger. Der var for langt fra Tjørnehoved til Allerslev.

Gårdmændene havde noget for sig selv, men *vi* havde noget, der hed Husmandsforeningen – dér hørte vi til... Om aftenen kunne vi sætte os inde i stuen og lave lidt på vores eget, ellers kørte jeg en tur hjem en gang om ugen. Den første tid måtte jeg gå (ca. 4 km), men da jeg havde tjent et stykke tid, fik jeg langt om længe råd til en cykel. Det var meget familiært dér i pladsen i forhold til, hvad man hørte andre steder fra«.

Tydeligt nok har den unge pige følt sig hjemme i denne gårdmandsfamilie, hun omtaler selv det »familiære« forhold, men spørgsmålet er, om hun ikke også var blevet på gården og havde lavet håndarbejde, selv om forholdet til familien ikke havde været så godt. Det generelle kvindesyn var, at manden (som en patriark) skulle tage sig af det udadvendte og offentlige, mens kvinden blev defineret ved de til hjemmet hørende funktioner.

Selv om pigerne også har kunnet tage bort fra tjenestestedet om aftenen eller på andre tidspunkter, hvor de havde »fri« , var de i langt højere grad end karlene underlagt husbondens patriarkalske myndighed.

Tjenestefolkenes baggrund

Nogle af de mindre uoverensstemmelser mellem husbondfolk og tjenestefolk, der er skitseret i det foregående, havde sin baggrund i de sociale forskelle, der eksisterede på landet.

Mens husbondfolket overvejende selv stammede fra gårdmandsmiljø, viser der sig et andet billede, når man undersøger gruppen af tjenestefolk. De stammede dels fra husmands- og

landarbejderhjem (brugstype et og to) og dels fra gårdmandshjem (brugstype tre).

Husmandssønner

Oftest forekommende var det, at husmandssønner kom ud »at tjene bønder« straks efter deres konfirmation, 14 år gamle. Op gennem 1800-tallet og et stykke ind i dette århundrede var det dog ikke ualmindeligt, at vogterdrengene kom ud at tjene bare seks-syv år gamle. Dette arbejde foregik om sommeren, og om vinteren kunne drengene så bo hos deres forældre og måske følge skolegangen.²¹

De første år efter konfirmationen blev man regnet for en »dreng« og derefter for at være en »fuldkommen« karl, som forventedes at være bekendt med alt slags arbejde. De fleste var derefter ude at tjene, indtil de 22 år gamle skulle på session. Militærtiden var mellem seks og otte måneder, og senere blev de fleste indkaldt yderligere en måned.²²

Men hvilke fremtidsudsigter havde de unge husmandssønner?

Forløbet i den enkelte husmandssøns udvikling kunne naturligvis tegne sig meget forskelligt, men der var dog visse gennemgående træk.

For det første var der en gruppe, som sprang fra landbruget og tog arbejde i byen, hvilket bl.a. kunne ske i forbindelse med aftjening af værnepligten. Af forskellige faktorer, som medvirkede til denne afvandring, kan nævnes den højere løn i byernes industri, den faste arbejdstid/fritid, samt forlystelsesmuligheder.

For dem, der blev på landet, var målet at »få foden under eget bord«; enten som husmand, idet man overtog sine forældres ejendom, eller som gårdmand, hvis det skulle lykkes at skabe økonomisk basis derfor. På trods af forhåbningerne endte mange dog som jordløse landarbejdere.

Af mere formaliserede uddannelser var der landbrugs- og højskolerne samt muligheden for at blive landvæsenselev på en herregård. Hvis en husmandssøn agtede at tage på højskole eller landbrugsskole, måtte han først spare op til betalingen, hvorfor han formodentlig først i en senere alder end gårdmandssønnerne kunne lade sig indskrive. Størsteparten af

højskoleeleverne havde da også en baggrund i gårdmandsmiljøet.²³

Landvæsenselever var på herregårdene omkring århundredskiftet blevet en stadig større og vigtigere del af arbejdskraften. De havde gradvist overtaget noget af det arbejde, som tjenestekarlene og husmændene tidligere havde udført, overvejende fordi deres løn var lavere. Der var mange, der gerne ville arbejde som landvæsenselev, og det kunne ofte være vanskeligt at få plads på de gode læresteder, med mindre man var anbefalet. Anderledes var forholdene, hvor man straks kunne få arbejde – det var som regel hårde arbejdsgivere, der ikke lagde hovedvægten på uddannelsen af eleverne, men derimod på deres arbejdsydelser.²⁴ En uddannelse som landvæsenselev kunne bl.a. give adgang til at søge arbejde som bestyrer på mellemstore eller mindre gårde.

Men ikke alle tog udensogns for at uddanne sig. Mange fortsatte med at arbejde som karle i sognet og blev måske efterhånden forkarle. »Dem, der ville noget her i livet« tog dog udensogns, som en gårdmand fra Allerslev har udtrykt det.²⁵

Kun sjældent forblev en mand tjenestekarl hele sit liv. I alderen mellem 25 og 35 havde de allerfleste etableret sig med familie og en eller anden form for »selvstændigt« arbejde.

Gårdmandssønner

Den anden gruppe af tjenestekarle var gårdmandssønnerne, hvis »karriereforløb« var noget anderledes end husmandssønnernes.

Det var sjældent, at gårdmandssønner kom ud at tjene hos fremmede som 14-årige, dels var der arbejde nok hjemme, og dels var det ikke en økonomisk nødvendighed. De fleste arbejdede på den fædrene gård til de var ca. 18 år – efterfulgt af et højskole- eller landbrugsskoleophold eller begge dele.

Også gårdmandssønnerne skulle aftjene deres værnepligt, og forinden havde de måske været ude at tjene på en fremmed gård. Tjeneste på andre gårde havde ikke i særlig høj grad økonomisk betydning, men sigtede derimod mere mod at lære noget nyt; stifte bekendtskab med andre afgrøder, husdyr og arbejdsformer. Generelt kan man sige om den gruppe af tjenestefolk, der var gårdmandssønner, at de dels ikke var væk fra deres hjem særlig længe ad gangen (måske kun et halvt eller

et helt år ad gangen), og at de dels ikke kom ud at tjene så tidligt som deres skolekammerater fra husmandsgruppen.

Husmandsdøtre

Hvad angår den kvindelige medhjælp, må man også skelne mellem de piger, der kom fra gårdmandsmiljø og pigerne fra husmandshjem. Husmandsdøtrene kom i de fleste tilfælde ud at tjene som 14-årige eller muligvis lidt før – afhængigt af, hvornår de blev konfirmerede. En pige, der blev konfirmeret om efteråret, kunne meget vel have en plads fra 1. maj, og konfirmationsforberedelsen måtte så foregå i det sogn, hvor hun tjente. Den første plads søgte forældrene mange gange at få lidt kendskab til på forhånd. Gerne måtte det være et sted med mindre børn, således at en del af arbejdet kom til at bestå af børnepasning samt malkning og ikke for meget hårdt legemligt arbejde i marken. Nogle steder tog man dog ikke hensyn til pigens fysiske kræfter, og hun måtte tage en rigelig del af det hårde arbejde. Det var almindeligt, at pigerne tjente på gårde i de næstfølgende år, hvor de efterhånden blev oplært i såvel »udvendigt« arbejde i stald og mark som »indvendigt« arbejde med madlavning og forarbejdning af gårdens produkter.

Mange af de unge piger tog dog ret hurtigt til byen – den nærmeste stationsby, købstad eller hovedstaden. Her fik de tjeneste hos borgerskabet, og en sådan plads kunne være det første skridt mod et giftermål og endelig bosættelse i byen.

En anden mulighed for husmandsdøtrene kunne være at tage plads som husholdningselev på et gods. Her lærtes finere madlavning samt kunsten at disponere mad til en større husholdning. Fordelen for godset var, at pigen halvdelen af tiden var elev og den anden halvdel skulle gøre køkkenpigetjeneste. Ligesom landvæsenseleverne fik husholdningsseleverne en meget lav løn.

Efter et års læretid kunne pigen søge plads som kokkepige – både på land og i by. Også pladser på fattiggårde el.lign. var en mulighed, hvis pigen ikke havde økonomiske muligheder for at uddanne sig – ligesom pladser hos håndværkere eller f.eks. en skovfoged var en mulighed. Disse havde ofte et mindre jordtilliggende, og derfor var pladserne tit »enepladser« med meget og hårdt arbejde.

I 20–25 årsalderen blev en del af pigerne gift og afhængig af deres mands økonomiske stilling. Nogle blev husmandskoner, og andre måtte tage arbejde som malkekone i forbindelse med mandens fodermesterstilling.

Gårdmandsdøtre

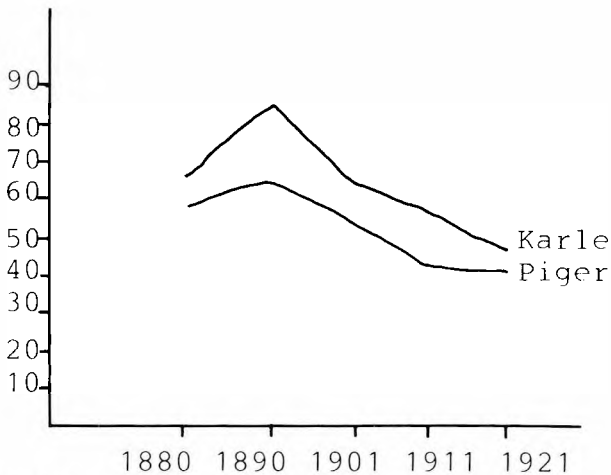
»Karriereforløbet« for gårdmandsdøtre var noget anderledes. Det var meget få, der kom ud at tjene som 14-årige straks efter konfirmationen. De fleste blev i deres hjem, hvor de lærte »huslige sysler«. Nogle steder fik den unge pige løn som en tjenestepige efter konfirmationen og skulle så holde sig selv med tøj, men i langt de fleste tilfælde arbejdede hun uden løn, men fik til gengæld alle sine fornødenheder betalt og evt. økonomisk støtte til et højskole- eller husholdningsskoleophold. Var der mange døtre i familien, kunne det være økonomisk nødvendigt, at de kom ud at tjene, i hvert fald i en kortere periode. Pigerne skiftedes så til at være ude at tjene eller være på skole og at være hjemme. Ligesom for gårdmandssønnernes vedkommende var det ikke tilfældige pladser, gårdmandsdøtrene søgte. Det skulle gerne være et sted, hvor man lærte nye forhold at kende.

Sammenfattende kan man sige om rekrutteringen af tjenestefolkene på landet, at den største del kom fra husmands- eller landarbejderhjem, og at dette også afspejlede sig i deres videre livsforløb. De kom tidligere ud at tjene, og tjenestetiden optog en længere periode af deres liv end af gårdmandsbørnernes. Desuden var de unges sociale baggrund af overordentlig stor betydning for deres placering i gårdbrugets hierarki, hvilket mere eller mindre direkte havde betydning for, hvem der afvandrede.

Fra hushold til kernefamilie i et sydsjællandsk sogn

Vi vil nu se nærmere på, hvorledes udviklingen i antallet af tjenestefolk har været i Allerslev sogn i Sydsjælland.

Antallet af tjenestefolk var størst i 1890 (150 personer), hvorefter der skete en nedgang. Det store antal tjenestefolk i 1890 har sandsynligvis sin forklaring i, at omlægningen til en

Antal tjenestefolk i Allerslev sogn, 1880–1921.

Kilde: Folketællinger fra Allerslev sogn, Præstø amt. Rigsarkivet. Rentegning: Børge H. Nielsen.

større animalsk produktion krævede megen arbejdskraft, ikke mindst til foderafgrøder som f.eks. roer. Endvidere var der på flere gårde også indført sukkerroer som afgrøde.

Den efterfølgende nedgang i antallet af tjenestefolk må ses i sammenhæng med indførslen af nye arbejdsbesparende maskiner.²⁶

De nye maskiner vandt først indpas på de større gårde og godser, men var i begyndelsen af århundredet også udbredt på mange mellemstore gårde. Gårdbrugerne havde også mulighed for at inddrage anden arbejdskraft end det faste tyende, nemlig folk fra de mange daglejerfamilier (i 1901 var der næsten 100 daglejerfamilier i sognet).

Desværre kan man ikke følge den nøjagtige udvikling m.h.t. fast tyende og daglejere længere end til 1921, hvorefter folketællingerne ikke er tilgængelige. Imidlertid kan man ud fra det indsamlede interviewmateriale udlede, at landbrugsmedhjælpernes antal blev voldsomt formindsket i løbet af 1950'erne og 1960'erne, hvilket også stemmer overens med det landsdækkende statistiske materiale.

Hvad angik den mandlige medhjælp blev der efterhånden

søgt efter »enekarle« eller en »fodermester«, og medhjælperen blev med tiden den eneste ansatte på gården. Den tidligere sociale struktur, hvor karlen og pigen indgik i et mere komplekst hierarki, forsvandt.

I stedet for medhjælpere anskaffede man på en lang række af sognets gårde maskiner til eget brug og til brug i fællesskab. De senere år har der endvidere været en tendens til at lægge produktionen om, enten til den i forhold til mælkeproduktion mindre arbejdskrævende svineproduktion eller til vegetabilsk produktion (især byg).

Disse omlægninger af produktionen er afhængige af mange faktorer, især spiller landmandens alder ind. Overgangen til dyrkning af byg ses ofte, når en ældre gårdfamilie ikke har nogen børn, der kan eller vil overtage gården. I markarbejdet har mange såvel ældre som yngre landmænd fundet en » afløser« til tidligere tiders daglejer, nemlig maskinstationen, der kan ordne såning, høst, roeoptagning m.v.

Den kvindelige medhjælp forsvandt generelt tidligere end den mandlige. På en del større gårde havde man dog malkekoer indtil de tidlige malkemaskiner i 1930'erne og tjenestepiger indtil omkring 2. verdenskrig. Fra slutningen af 1950'erne var der næsten udelukkende tale om husbestyrerinder og unge piger i huset, som ikke deltog meget i det egentlige landbrugsarbejde. I de seneste år er der dog igen piger i landbruget, men nu er det som led i deres uddannelse for at få det »grønne kort«.

I 1981 var antallet af medhjælpere i Allerslev sogn 19, og heraf var de syv kun periodisk ansat.²⁷ De var fortrinsvis at finde på de større og specialiserede gårde, og i dag er en plads på en gård udelukkende en »læreplads«.²⁸

Husholdets sammensætning og størrelse på tre gårde »Østergård«

I det følgende vises, hvorledes en sydsjællandsk gård forsøgte at skabe balance mellem mængden af arbejde og arbejdskraft i begyndelsen af dette århundrede, mens det senere i dette århundrede var indkøb af maskiner o.a., der fik betydning for husholdets sammensætning.

Balancen mellem familie og antal af tjenestefolk var afhængig af gårdens størrelse, produktion samt familiecyklus. Dette kan anskueliggøres ved øjeblikksbilleder af husholdsstrukturen på Østergård i Allerslev sogn (se fig. s. 135).

Oplysningerne stammer dels fra interviews og dels fra folketællingerne 1901, 1911 og 1921.

1900–1920

Østergård var omkring århundredskiftet en fæstegård under Oremandsgård og havde et jordtilliggende på omtrent 50 tdr.land. Indtil 1904, hvor der blev bygget nyt grundmuret stuehus, var gården formentlig en typisk sydsjællandsk firlænget gård i bindingsværk.²⁹

Ifølge folketællingen 1901 bestod husholdet af mand, kone, deres fire-årige søn samt fire tjenestefolk (karl, dreng, storpige og lillepige). Også tidligere (de sidste årtier af 1800-tallet) havde der været knyttet fire tjenestefolk til gården.

I 1911 finder man den samme familie på gården. Manden og konen var nu blevet henholdsvis 51 år og 46 år. I 1904 blev født en datter, som på dette tidspunkt var syv år – sønnen var 14 år.

Tyendeholdet var indskrænket til karl og pige, hvilket kan have flere årsager. Sønnen var nu blevet så stor, at han kunne deltage i arbejdet som en tjenstedreng, og husmoderen havde fået mere tid til selv at udføre arbejdet i hus og have, da børnene ikke længere krævede så megen omsorg. Pigen på syv år kunne også så småt begynde at hjælpe til i huset.

Desværre er det ikke muligt at undersøge, om der i det første årti var blevet skaffet nye arbejdsbesparende maskiner til gården, men netop omkring århundredskiftet blev der generelt indført en del nye maskiner, f.eks. breadså- og radsåmaskiner samt ikke mindst aflæggere, der i høsten kunne spare arbejdskraft. I 1907 havde således 48,3% af brug i denne størrelse i Præstø amt egen slåmaskine.³⁰ I 1921 var manden og konen blevet henholdsvis 61 og 56 år gamle, og deres børn, sønnen på 24 år og datteren på 17 år, boede hjemme. De var fuldt arbejdsdygtige og gjorde en karls og en piges arbejde, hvilket nok skal ses som forklaring på, at der kun var ansat en tjenstedreng på 14 år.

Netop omkring dette tidspunkt blev gården købt til selveje,

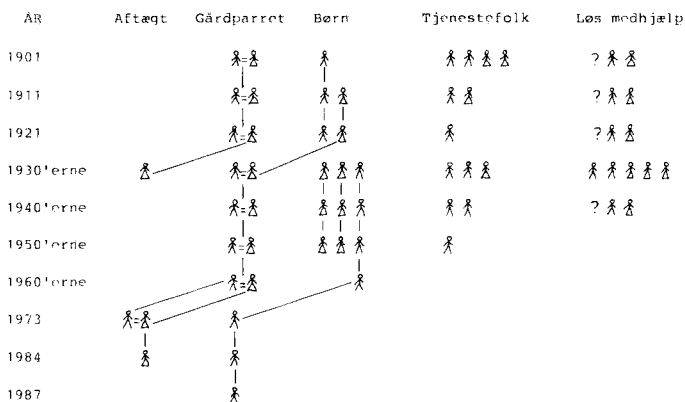
Selvbinder i arbejde.

Fot.: Frilandsmuseet ved Sorgenfri.

hvilket må have belastet økonomien og dermed også haft indflydelse på antallet af tjenestefolk. Endvidere må man tage i betragtning, at der kan være anskaffet yderligere arbejdsbesparende maskiner. I 1923 havde således ca. halvdelen af bedrifterne mellem 15 og 30 ha i Præstø amt elektromotorer eller petroleumsmotorer (kraftmaskiner til tærskemaskiner, hakkelsesmaskiner m.v.). Der var på 88% af de mellemstore brug radsåmaskiner, 84,8% havde slåmaskiner (uden aflægger), og 87,4% havde selvbindende mejemaskiner.³¹ Man må formode, at også Østergård har investeret i disse maskiner.

For de tre anvendte folketællinger gælder det, at optællingen blev foretaget 1. februar, hvilket spiller ind på husholdsstørrelsen, idet man mange steder ansatte en ekstra karl i sommerhalvåret. Desuden oplyser folketællingerne ikke noget om den arbejdskraft, der ikke boede på gården (husmænd, daglejere m.fl.). Uanset disse forbehold kan man af øjebliksbillederne se, hvordan husholdets sammensætning og størrelse var afhængig af familiecyklussen – var der ingen eller kun små børn, måtte familiens arbejdskraft suppleres med ekstra tjenestefolk.

På alle tre tidspunkter var der imidlertid mindst fire voksne

*Husholdets sammensætning på Østergård, 1900–1987.
Tegning: Børge H. Nielsen.*

personer som kerne i arbejdsenheden – mand, kone samt karl og pige (i 1921 dog den voksne søn og datter). Der var med andre ord ikke sket egentlige strukturelle ændringer endnu. Snarere kan man se, hvordan husholdets sammensætning blev reguleret af familiens forskellige faser.

1930'erne

Familiens datter, MO, kom i lighed med andre unge piger på landet ud at tjene. Den ene plads var hos en proprietærfamilie og den anden i en nærliggende købstad, hvor hun lærte at sy. Desuden var hun på højskole.

I 1932, da MO var 28 år gammel, blev hun gift med EO, der var 31 år gammel. Han var opvokset på nabogården som plejesøn og havde været ude at tjene på adskillige gårde. Desuden havde han i 1928–29 været i USA for at besøge sin familie, der gerne ville have, at han slog sig ned dér. Hans forældre samt tre søskende var emigreret, da EO var fem år gammel, og han samt en broder blev sat i pleje i Danmark.

MOs moder blev efter giftermålet boende på gården på aftægt, og det unge par blev bestyrere. Moderen deltog så meget

i det daglige arbejde, som hun kunne klare, hvilket i mange tilfælde medførte konflikter mellem den »nye« og den »gamle« husmoder. »Først da jeg var 37 år, kunne jeg selv bestemme over husholdningen« beretter MO.

Fra 1933 til 1939 fik det nye gårdpar tre børn (to døtre og en søn). Mens børnene var små, var der pige på gården – i hvert fald i sommerhalvåret, og MOs moder deltog som nævnt også i kvindearbejdet.

Ud over husbond var der en karl og en dreng og i sommerhalvåret to »fuldkomne« karle, som blev suppleret med flere løse medhjælpere i høst- og roetiden. Foruden den faste medhjælp og hjælpen i spidsbelastningsperioderne var der også lejlighedsvis tilknyttet en kogekone, der hjalp til ved de store fester, en vaskekone til den månedlige storvask, samt en enlig kone, der gik rundt på gårdene og hjalp til ved slagting.

Efterhånden som børnene blev større, kunne husmoderen bedre klare arbejdet alene med hjælp fra sin mor, og fra slutningen af 1930'erne havde man ikke længere pige på gården. Muligvis hænger dette også sammen med, at økonomien var stram på dette tidspunkt – dels på grund af landbrugskrisen i 1930'erne, og dels fordi gårdmandsparret planlagde at købe gården. De overtog den i 1941 efter moderens død.

Hjælpemidler til husholdningsarbejdet eller antallet af små børn var ikke alene bestemmende for, om man havde pige eller ej. Pigen var også nødvendig i det udvendige arbejde f.eks. i roerne og ved malkningen, så længe disse arbejder ikke var mekaniseret i højere grad. Hvis der var tale om en gård med en stor malkebesætning, kunne der også være ansat en malkekone. Malkekonen boede ikke på gården og var enten enlig eller gift med en daglejer eller en håndværker. Indtil 1930'erne var der flere sådanne malkekoner i sognet.

1940'erne

De to ældste døtre var nu så store, at de efterhånden kunne hjælpe deres moder med forskelligt husarbejde, når de kom hjem fra skole. Dette bidrog også til, at der ikke blev ansat en pige på gården, selv om økonomien havde bedret sig.

Flere arbejder i huset var også gledet ud, f.eks. blev langt mere tøj købt færdigt. Tidligere havde MO syet alt tøj til børnene og sig selv. I 1941 døde MOs gamle moder, men på

dette tidspunkt var der ikke tale om, at familien mistede en persons arbejde. Derimod skulle der ikke længere bruges så megen tid til at pleje den gamle.

I slutningen af 1940'erne anskaffede man endvidere en mal-kemaskine på gården, hvilket også var med til aflaste MO. Arbejdet med at malke de 10–12 malkekøer gled over til udelukkende at blive et mandligt arbejde.³² Pasning af fjerkræ (ca. 50 høns, 10 ænder og 3 gæs) var dog et arbejde, som MO alene varetog, efterhånden med hjælp af børnene.

Den mandlige medhjælp blev bibeholdt, nemlig en karl samt en yngre karl eller dreng. Arbejdet i stalld og mark var stadig meget arbejdskrævende, og husbond kunne ikke klare arbejdet alene uden hjælp. Sønnen (JBO) var da heller ikke gammel nok til at varetage en karls arbejde på gården.

Et frysehus, der i 1952 blev oprettet i en nærliggende landsby, kan i øvrigt have været medvirkende til, at der ikke blev ansat en ny tjenestepige. Der kunne nemlig spares mange timers arbejde i forbindelse med slagtingen og den dermed forbundne konservering.

1950'erne

I 1950 blev den første traktor købt til gården – indtil da havde man haft fire heste og i perioder to plage. Da traktoren blev købt, blev to af hestene solgt – dem var der ikke længere brug for. Kort efter rejste den ene af karlene. Familien anførte, at grunden til at karlen rejste var, at de to karle ikke kunne blive enige om, hvem der skulle køre traktoren.

Dette var tilsyneladende også tilfældet, men den egentlige årsag må nok søges i, at der kun var arbejde til den ene af dem. Dels kunne der ved hjælp af traktoren udføres mere arbejde på kortere tid, og dels var den daglige pasning af hestene nu indskrænket betydeligt.

Synet på den nye redskabsteknologi var præget af meget modstridende følelser, når familien så tilbage på forløbet. På den ene side lød der bemærkninger som: »redskaber hjælper jo« og »folk fik fat i de dyre maskiner, fordi der ikke var folk at få«. Og på anden side mente man at »hvis man købte maskiner, var der ikke råd til lønninger«.

Efter nogen tid holdt også den tilbageblevne karl op og den næste karl, der blev ansat, var ikke helt ung (i 50-årsalderen).

Han var mest interesseret i arbejdet med hestene, og på den måde fik sønnen lejlighed til at arbejde med traktoren, hvilket han var meget tilfreds med.

JBO født 1939 fortæller:

»Far og karlen stod op kl. seks for at malke, og jeg stod op kl. syv for at strigle de to heste. Jeg drev den lidt af, for jeg var faktisk lidt træt af de heste«.

Der blev altså taget hensyn til sønnen – han fik lov at sove længere, men det, der er mest betegnende, er nok, at han ikke var interesseret i hestene, men derimod i den nye »maskine«, traktoren.

Også husmoderens arbejde blev yderligere lettet. Fra 1951 blev alt vasketøj sendt til et nyoprettet andelsvaskeri i Præstø.

I løbet af 1950'erne flyttede de to døtre hjemmefra – de var bl.a. ude at tjene en kort periode, på forskellige højskoleophold og blev senere gift – kun den ene med en landmand. At gifte sig bort fra landbruget var en meget almindelig form for afvandring, især blandt piger.

1960'erne

I 1960 blev der anskaffet endnu en traktor, og samme år blev de sidste heste solgt. I den forbindelse blev karlen bedt om at finde andet arbejde, og dermed bestod den mandlige arbejdskraft udelukkende af familiens egen arbejdskraft, faderen og sønnen. Men man kom til at mangle karlen som arbejdskraft i høsten, og EO købte derfor en mejetærsker samme år. Der var her tale om en slags mekaniseringsspiral. Ved købet af en maskine blev man nødt til at afskaffe en persons medhjælp, denne person kom man til at mangle i en anden arbejds-situation, og man måtte derfor købe en maskine, der kunne afhjælpe dette. Købet af én maskine aftvang altså købet af den næste.

Der var imidlertid tale om en overgangsperiode fra fast medhjælp til ingen medhjælp overhovedet. Et par somre i træk kom unge landmænd på udveksling fra Holland og Tyskland – de deltog i arbejdet om sommeren.

Også i husarbejdet skete ændringer, der var med til at fastholde status quo: ingen tjenestepige. I 1961 blev der indlagt

*Østergårds stuehus.
Fot.: Lene Floris, 1989.*

centralvarme, og året forinden var der blevet købt gaskomfur, således, at MO ikke længere behøvede at bruge tid og kræfter på at sørge for brænde, tænde op, tømme aske ud m.m.

Ligeledes blev der i disse år købt køleskab og senere fryser, hvilket sparede MO for megen tid, da hun ikke længere skulle flere kilometer væk for at hente sit kød i frysehuset.

1970- og 80'erne

Udviklingen med stadig flere hjælpemidler både i stald, mark og hus fortsatte i 1970'erne. I 1973 overtog den 34-årige søn gården. Tidspunktet var meget gunstigt set i forbindelse med Danmarks indtræden i EF. JBO var ungkarl og drev gården sammen med sine forældre. I de følgende år blev der købt dels større traktorer og dels en større mejetærsker. Desuden blev der i 1974 bygget maskinhus og i 1977 indkøbt korntørringsanlæg. Gården havde indtil 1986 stadig blandet landbrug (svin, malkekøer, korn og roer), og eftersom arbejdet i stalden tog forholdsvis lang tid, måtte arbejdet i marken effektiviseres ved hjælp af maskiner.

Faderen, EO, døde i 1984, og sønnen måtte derefter lave alt

*Traktor på Østergårds gårdsplads; uden den og andre tekniske hjælpemidler kunne gården ikke drives af én mand alene. Gårdens udlænger er iøvrigt præget af mange til- og ombygninger. Der findes både moderne murstensbyggeri og traditionelt bindingsværk.
Fot.: Lene Floris, 1989.*

landbrugsarbejdet alene. Moderen, MO, havde også nok at lave – hun klarede alt husarbejde alene, selv om hun ikke længere overkom alt det, som hun tidligere havde anset for nødvendigt, bl.a. blev arbejdet med haven reduceret.

JBO er i dag i slutningen af 40'erne og stadig ugift, hvilket bl.a. hænger sammen med, »at det er svært at finde en pige på landet«, og desuden har MO gennem flere år ment, »at det ikke er let at være to husmødre i samme køkken«. Hverken hun eller hendes mand ønskede i sin tid at forlade gården og evt. flytte i parcelhus. I 1987 flyttede MO imidlertid i en beskyttet bolig i en nærliggende købstad.

I dag bor JBO alene på gården og udfører alt arbejdet med fem søer og de tilhørende smågrise samt dyrkningen af byg, hvede og sukkerroer.

Han har investeret i en ny møddingsplads og et udmugningsanlæg for bedre at kunne overkomme arbejdet med grisene, men han har ikke længere malkekøer. Han føler sig i

forvejen rigeligt bundet til bedriften. På den anden side har han i 1988 anskaffet sig 14 forskellige slags gæs og 7 slags ænder, som han holder som hobby.

Foruden arbejdet på sin egen gård tager JBO ud og høster for andre med en ny og større mejetærsker, som han købte brugt i 1987. Han tager dog kun arbejde inden for en radius af ca. fem km, og det er ikke noget, han averterer med.

Sammenfattende kan man sige om udviklingen på Østergård, at der er sket en voldsom afvandring. Arbejdskraften er indskrænket fra over ti personer i 1930'erne (incl. løs medhjælp) til bare een person i dag. Tjenestepigen gled først ud af husholdet og dernæst en karl, da der blev købt traktor. Den sidste medhjælp forsvandt, da der i begyndelsen af 1960'erne blev købt endnu en traktor samt en mejetærsker. Hvor der tidligere blev inddraget arbejdskraft udefra, for at gårdens arbejde kunne blive udført, er det i dag den omvendte situation – JBO tager ud og høster for andre.

Sådan som forløbet her er skitseret, kunne man fristes til ensidigt at betragte den teknologiske udvikling som årsagen til, at så mange mennesker er afvandret. Men i den forbindelse er det vigtigt at være opmærksom på den generelle økonomiske udvikling i perioden. Priserne på landbrugsprodukter og maskiner, miljørestriktioner, den voksende industri i byerne, lønniveauet på land og i by, er alle faktorer med betydning for afvandringen. Udviklingen på Østergård fra omkring 1900 til i dag må siges at have haft et forholdsvis typisk forløb. Ser man to andre gårde i nærheden, viser der sig et lignende mønster især m.h.t. traktorenes indførsel i bedrifterne.

»Fuglegård«

På en mindre gård (21 tdr.land) forløb ændringerne således:

Gården blev overtaget i 1937 af et ungt par (VF og MF), der som så mange andre unge på landet havde lært hinanden at kende i en ungdomsforening. De fik en datter samme år og endnu en datter i 1940.

De første år havde parret travlt med at få produktionen i gang, og omkring år 1940 var der på gården to heste, ti malkekøer, ti ungkreaturer, to grisesøer, 30–40 høns og ti

Ved roelugning kunne det være nødvendigt at tage børn i alle aldre med i marken.

Fot. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

ænder. På gården var der såmaskine, radrenser, plov, harve og tærskværk, og man havde selvbinder fælles med nabogården.

Indtil 1951 var der ansat en karl på gården, der deltog i alt arbejde i mark og stald. Løs medhjælp blev inddraget ved roehakning og roeoptagning, (en husmandskone), i høsten (en mælkekuşk) og ved tærskningen (tre skovarbejdere). Konen på gården (MF) deltog også i markarbejdet i spidsbelastningsperioderne. Foruden alt arbejde i hus og nyttehave samt pasning af børn passede hun fjerkræ og var med til at malke. Især når der skulle luges roer, kunne det være vanskeligt samtidigt at passe på børnene, men det blev klaret ved, at børnene blev taget med i marken.

Malkearbejdet ophørte dog for konens vedkommende, da man i 1948 anskaffede en malkemaskine. I stedet for at køre med hest og vogn ned i engen om sommeren trak manden og karlen køerne hjem for at malke dem. Det var ikke længere nødvendigt med tre personers arbejdskraft til dette arbejde.

Efter at gårdparret i 1951 havde fået traktor (en grå Ferguson), opgav de at have karl. Det var for dyrt i løn, og desuden kunne manden og konen selv klare arbejdet (hestene skulle

heller ikke længere passes), og deres døtre kunne også deltage i det daglige og det årstidsbestemte arbejde. De var f.eks. med til at hakke roer. Ved sådanne lejligheder sang den ældste datter »Jeg en gård mig bygge vil, der skal ikke være roer til«.

Da der ikke længere var ansat en karl på gården, gik konen mere med i stald og mark. Hun kørte traktoren, når der skulle radrenses, og var også med i høsten på en ny måde. Tidligere satte hun korn op, men efter traktorens indførsel var det hende, der kørte den med selvbinderen efter.

MF fortæller:

»Det var meget almindeligt, at kvinder kørte traktor her på egnen – på de der små gårde var det nødvendigt... Uha nej da, jeg har aldrig gået efter heste for at harve eller så. Det var lettere at sidde på en traktor«.

Man havde overvejet at købe traktor lidt tidligere, men markvejen på gårdens jorder var meget dårlig og kunne ikke anvendes til traktor. I 1951 var der imidlertid blevet anlagt en ny offentlig vej parallelt med markvejen, og det blev den direkte anledning til, at en traktor blev købt.

I 1963 blev der købt en ny traktor (rød Ferguson), idet den gamle ikke kunne trække en ny grønthøster, der var blevet indkøbt. Også her var der tale om en mekaniseringsspiral – købet af en maskine førte til købet af en anden og større maskine.

Da gården ikke havde et særligt stort jordtilliggende, indgik man i forskellige arbejdsfællesskaber med nabogårde, ligesom man købte maskiner i fællesskab. I 1962 blev selvbinderen skiftet ud med en mejetærsker (fælles med nabogården), og man havde også fælles vaskemaskine med flere naboer.

Siden kom en nærliggende maskinstation til at overtage nogle af disse funktioner. Man lejede f.eks. en enkorns-såmaskine til roer, og lod roerne blive sprøjtet fra maskinstationen. Roerne blev taget op med en roeoptager fra en anden nabogård, mod at VF deltog i roeoptagningen på denne gård.

I 1965 holdt parret op med at have køer og koncentrerede sig om svineavl. Derefter blev næsten alt arbejdet i stalden udført af manden, VF, med undtagelse af pasningen af fjerkræet.

Også arbejdet i marken blev forenklet. Tidligere var der blevet dyrket både foder- og sukkerroer samt korn. Produktio-

nen af foderroerne standsede, da man ikke længere havde køer, og i 1979 ophørte også produktionen af sukkerroer. Det var ikke længere økonomisk rentabelt, og det var meget arbejdskrævende, bl.a. skulle roerne køres helt til Stege.

Ligesom det ældre gårdpar på Østergård ønskede dette par heller ikke at forlade gården, selvom de var kommet op i årene. Det gjaldt især VF, der ikke kunne tænke sig at se andre »rode og regere« på hans gård. Begge døtre har giftet sig med mænd uden for landbruget og har ikke haft interesse i og mulighed for at overtage gården.

Omtrent samtidig med, at parret solgte jorden fra til en nabo, døde VF (1985–86), og i 1987 besluttede MF at afhænde gården helt for at købe parcelhus i en nærliggende købstad.

De nye ejere af gården, eller rettere ejere af stuehuset, er et ægtepar, hvor begge har arbejde andetssteds (i en bank og som murerarbejdsmand).

Udviklingen på denne gård er meget typisk for, hvordan det er gået de mindre landbrug. Først er produktionen blevet rationaliseret og effektiviseret ud fra de økonomiske muligheder, som gårdens jordtilliggende har givet (nye maskiner, brug af maskinstation m.m.), siden er produktionen blevet forenklet. Man gik forholdsvis tidligt bort fra det blandede landbrug (ingen køer, dernæst ingen svin og fjerkræ), og på samme måde blev markproduktionen præget af monokultur, byg.

Ser man på hvor mange mennesker, der har været tilknyttet gården, har dette også ændret sig betydeligt. Selvom der kun var en karl på gården indtil 1951, så har der til stadighed været andre, der også kunne tjene lidt ekstra ved at arbejde på gården (husmandskone, mælkekusk m.fl.). I dag er der ingen, der lever af gården.

»Kullegård«

På en lidt større gård (godt 40 tdr.l.) kan man også finde mange lighedspunkter med udviklingen på Østergård og Fuglegård. Ligesom på Østergård boede det nygifte ægtepar (SN og EN) sammen med en gammel moder, idet SNs far var død i 1948. Parret var blevet gift i 1951 og fik en datter i 1952 og en søn i 1955.

Kullegård i 1930'erne. Traditionelt sjællandsk bindingsværk fra 1700-årene, hvidkalket.

Fot.: venligst udlånt af E. og S. Nielsen.

I 1956 byggede det unge par nyt stuehus fordi »det er ikke godt at bo sammen unge og gamle« og fordi »det er ikke godt for to damer at bruge samme gryder og potter«. SNs mor blev boende i det gamle stuehus, indtil hun i 1970 kom på plejehjem.

Produktionen var blandet landbrug med ialt 40–50 kreaturer, 2–3 søer med grise, 100 høns, 10–15 ænder, 5 arbejdsheste og i perioder op til 5 halvblodsheste i opdræt. I 1953 blev købt en traktor og hesteholdet blev indskrænket til 2 arbejdsheste.

I 1961 blev der købt mejetærsker og karlen havde samtidig fundet en anden plads. Samme år blev der købt endnu en traktor, fordi hestene ikke kunne forliges med traktoren, når

*Den første traktor på Kullegård.
Fot.: venligst udlånt af E. og S. Nielsen.*

der f.eks. skulle læsses korn. Det var for farligt, når EN (kønnen) skulle køre traktoren. Derefter havde man ikke længere heste på gården, og da SN altid har været glad for heste, var det især for ham en stor omvæltning. Da man ikke længere havde karl, var det for meget arbejde for familien selv at passe de mange kreaturer, og halvdelen blev sat ud. I 1964 blev resten af køerne solgt.

I dag drives gården stadig af ægteparret, som ikke længere er helt unge, og som har døjet med forskellige sygdomme. Deres søn, der er uddannet automekaniker, skal formentlig overtage gården og deltager i alt det daglige arbejde.

Husdyrholdet består i dag af 4 katte og 4–5 grise til eget forbrug og på jorden dyrkes roer og maltbyg. Indtil ca. 1975 havde man imidlertid dyrket et bredt spektrum af afgrøder som hvede, havre, byg, forskellige slags frø, sukkerroer og lucerne. Der er i løbet af de sidste årtier blevet købt nye og bedre maskiner til markarbejdet f.eks. roeoptagere (den første indkøbt i 1956) men mejetærskeren er den samme, som blev købt i 1961. Det er en bugseret mejetærsker, som er blevet forbedret på forskellig vis af den maskinkyndige søn.

Hvad angår husarbejdet er også dette blevet forenklet gen-

*Kullegårds stuehus bygget i 1956.
Fot.: Lene Floris, 1989.*

nem de seneste årtier ved hjælp af køleskab, fryser, centralvarme (idag kombifyr), vaskemaskine m.v.

Ligesom i de to foregående eksempler er der sket en indskrænkning i husholdets størrelse. I dette tilfælde fra 6 personer (aftægtskone, mand, kone, børn og karl) til 2–3 personer (ældre ægtepar med delvis hjemmeboende søn), og så er den løse medhjælp ikke medregnet.

Fra at være et blandet landbrug med mange forskellige afgrøder på marken og både svin og kvæg, er gården i dag præget af næsten udelukkende vegetabilsk produktion.

Sammenfattende kan man konstatere, at de fleste landbrug har specialiseret sig i overvejende vegetabilsk eller animalsk produktion i de sidste årtier. Mange har købt eller forpagtet mere jord, hvis de ikke selv har forpagtet eller solgt jorden fra og dermed er blevet nedlagt som egentligt landbrug.³³

På de fleste gårde genkendes dog de træk, som næsten uændret har eksisteret i det mellemstore gårdbrug i over 100 år. Brugerens besiddelse selv sin bedrift, bor på gården og deltager i det daglige arbejde. På husholdsniveau er det således

»kun« tjenestefolkene eller medhjælpen, der er forsvundet som karakteristisk kendetegn.

Derimod er produktionen som sådan undergået en voldsom forandring.

Landbrug med andre produktionsformer

Helt andre typer landbrug findes dog også i nærheden af de tidligere skildrede gårde.

Eksempelvis skal kort skildres arbejdet på en gård med 5 tdr.land. Her er bygget en stald til ca. 250 malkekøer, samt diverse bygninger til oplagring, bolig m.v. Resten af det oprindelige jordtilliggende er forpagtet væk eller solgt fra.

Foderet til den store besætning indkøbes hos et grovvareselskab og hos nærliggende gårdmænd (ensilerede roetoppe). Stalden ejes af én mand, køerne af en anden, og arbejdet varetages i det daglige af en overfodermester samt fem foder-mestre. De sidstnævnte er ansat som almindelige lønarbejdere og har en fast arbejdstid. Arbejdstiden ligger dog på andre tider af døgnet end ved industri-, handels- eller kontorarbejde. Man starter meget tidligt om morgenen og arbejder frem til middagstid. Herefter er der en lang pause, hvorpå der arbejdes til ud på aftenen. Disse arbejdstider medfører, at de ansatte må bo på stedet. Hver har sit eget rum samt del i en fælles stue og køkken. Kosten må hver især sørge for – et arbejde, der tidligere blev udført af husmoderen på en gård.

De karakteristika, der tidligere er nævnt for gårdbruget, genfindes i dette brug kun delvist. Ejeren (i dette tilfælde endog to personer) arbejder ikke selv med til daglig og bor ikke på gården. Der er derfor ingen hensyn at tage til familiens cyklus (antallet af små børn m.v.), og der skal blot ansættes det antal arbejdere, der er brug for i forhold til antallet af dyr og maskiner. Der er iøvrigt heller ingen balance mellem det, der dyrkes på marken som foder, og antallet af dyr, hvilket ellers har været det mest almindelige i århundreder. I dette tilfælde kan man faktisk tale om en slags kapitalistisk industriproduktion.

På et andet landbrug i Allerslev sogn findes et af de største økologisk drevne landbrug i Danmark, nemlig Oremandsgård. Her dyrkes ca. 100 ha af jorden uden brug af sprøjtemidler og kunstgødning.

Dette gods var tidligere den lokale repræsentant for brugstype fire: megen jord, mange medhjælpere og familien kun lidt med i produktionen. I dag er det også af betydning, at man lægger vægt på en økologisk produktionsform, selvom jordtilliggendets på over 600 ha gør, at der er ansat flere medhjælpere på fuld tid. Jordtilliggendets størrelse er naturligvis ikke uden betydning i denne sammenhæng.

Generelt er der stadig tale om en stor spredning inden for landbruget. Produktionens art og omfang har fået en endnu større betydning end for 100 år siden, hvor jordtilliggendets trods alt havde væsentlig indflydelse på familiernes dagligdag på de mindre og middelstore brug.

Afslutning

I det foregående er forsøgt vist, hvorledes hushold på gårdbrug fra ca. 1900 til 1980 var sammensat og fungerede. I gårdhusholdet var der tale om en hierarkisk opbygning med husbond og madmoder som arbejdsledere i toppen og tjenestefolk og daglejere længere nede i hierarkiet. Antallet af personer i et hushold var afhængigt af gårdens størrelse, produktion samt af familiecyklussen og på langt de fleste mellemstore gårdbrug var der ansat to-tre tjenestefolk permanent. I dag er det stort set kun kernefamilien, dele af den eller en enkeltperson, der driver en gård.

I begyndelsen af perioden (fra omkring 1920) skal størsteparten af de afvandrede findes blandt tjenestefolkene, hvilket fremgik af både det statistiske materiale og beskrivelsen af udviklingen på de tre gårde i Allerslev sogn. Tjenestefolkene var dog ikke en homogen gruppe. Børn af husmænd og landarbejdere havde fortrinsvis tjeneste af økonomisk nødvendighed og kom også tidligere ud at tjene, mens gårdmandsbørnene så deres tjenestetid som et led i deres »uddannelse«. Den sociale baggrund (forældrenes erhverv) fik betydning for, om en person afvandrede. Langt fra alle husmands- og landarbejderbørn kunne nemlig gøre sig forhåbning om, at »få foden under eget bord«, hvilket dog også var gældende for en stadig større gruppe af gårdmandsbørn. Hvis der var mange søskende i en familie, måtte nogle nødvendigvis søge andre veje.

I de sidste ca. 25 år er det imidlertid ikke kun medhjælpen,

der er afvandret. Mange selvstændige har solgt deres brug siden 1960'erne. Det var fortrinsvis de mindre brug, mens der i dag i takt med den økonomiske udvikling også sælges mange større gårde på tvangsauktion.

I dag kræves et meget stort jordtilliggende eller et specialiseret husdyrhold, hvis man overhovedet skal gøre sig noget håb om at overleve i det traditionelle landbrug. Nye veje kan måske findes inden for det økologiske landbrug og gennem nye ejerformer, men det er stadig kun blandt et fåtal af landmændene i Danmark, dette er på tale.

Afsluttende kan man sige, at udviklingen m.h.t. landbrugets arbejdskraft fra ca. 1900 til 1980 kan opdeles i to perioder. Den første er karakteriseret ved en nedgang i antallet af medhjælpere, men for de fleste gårdes vedkommende var der ikke tale om egentlig strukturelle ændringer. De kom derimod i den anden periode (efter anden verdenskrig), hvor den maskinelle arbejdskraft for alvor slog igennem. Denne periode er endvidere kendetegnet ved en voldsom afvandring af *både* medhjælp og selvstændige landbrugere.

Arbejdets karakter har ændret sig på den måde, at der tidligere var tale om medhjælp til konkret fysisk arbejde, mens det i dag er store maskiner samt ekspertbistand i form af landbrugskonsulenter m.v., der er afgørende. Også pengeinstitutterne, de store andelsforetagender samt landbrugslovgivningen har fået stadig større indflydelse på den enkelte landmandsfamilies hverdag.

Sammenfattende, lidt provokerende og forenklet kan udviklingen i dansk landbrugs arbejdskraft optegnes således:

Fra KARL	til TRAKTOR
Fra PIGE	til VASKEMASKINE OG FRYSER
Fra LANDARBEJDER	til MASKINSTATION
Fra HUSHOLD	til KERNEFAMILIE

Noter

1. I 1981 og 1982 samt i 1989 blev materialet til denne artikel indsamlet. Det var først og fremmest gennem feltarbejde med interviews og observation. Det indsamlede materiale blev suppleret med materiale fra Danmarks Statistik, folketællinger fra Alerslev sogn, Præstø amt, samt en gennemlæsning af optegnelser

fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.

Artiklen bygger delvis på en afløsningsopgave udarbejdet til Institut for Europæisk Folkelivsforskning i forbindelse med det såkaldte Allerslevprojekt om dansk landbrug i dette århundrede.

I Nord Nytt nr. 15, 1983 findes en foreløbig redegørelse for Allerslevprojektets baggrund og forløb.

2. Husholdsstudier har stort set altid haft en central plads i den etnologiske fagtradition. Eksempler på sådanne studier findes bl.a. i »Familie, hushold og produktion«, O. Löfgren (red.), Lyngby 1974.

Betegnelsen hushold refererer i min undersøgelse til en gruppe individer, der bor sammen med forskellige grader af produktions- og konsumtionsfællesskab. Begrebet familie forbeholdes slægtninge.

3. Danmarks Statistik opererer med kategorien »helårsarbejdere«, der svarer til 300 arbejdsdage (efter 1970–71 265 dage). Man skal dog generelt være opmærksom på, at landbrugstællingerne er opgjort ud fra forskellige kriterier gennem årene.
4. Kilde: Materiale fra Landbrugets Informationskontor og Foreningen for Danske Landbrugsskoler.
5. Den teoretiske inspiration er først og fremmest fundet i polsk og engelsk agrarsociologi, hvor forskere som B. Galeski og A. V. Chayanov. H. Newby samt T. Shanin har været de vigtigste. Her skal blot nævnes Chayanovs forsøg på at formulere en speciel »bondeøkonomi«, der skulle stå på linje med de øvrige produktionsmåder i Marx's teori. Bondeøkonomien var bl.a. kendetegnet ved, at der *ikke* var tilknyttet betalt arbejdskraft til gården. Det er imidlertid ikke den definition, der ligger til grund for denne artikel.

Etnologerne Palle O. Christiansen: »En livsform på tvangsauktion«, 1982 og Thomas Højrup: »Det glemte folk«, 1983 har begge i de seneste år arbejdet med begrebet »livsform« i forbindelse med landbruget, hvilket også har dannet baggrund for denne artikel. Højrup tager sit udgangspunkt i den strukturelle historiske materialisme og udspecificerer fra produktionsmådebegrebet tre livsformer, hvoraf den ene »de selverhvervendes livsform« empirisk dækker en del af landbrugerne i Danmark. Her er den enkle vareproduktion det bærende element.

Christiansen skriver bl.a. s. 48: »Set udefra er den danske bondegård en enhed, der integrerer en *økonomisk virksomhed* med *bondens hjem*«. Og han fremhæver, at man kun fiktivt kan opdele en landbrugsbedrift i en rent økonomisk og en rent familiemæssig sektor. Disse sektorer »er integreret i det, vi kalder en *gård*. Den består nemlig altid af marker, stalde og et stuehus. Ingen ville

- drømme om alene at kalde en mark, en stald eller et stuehus for en gård«.
6. Denne type genfindes flere steder i Norden, bl.a. i det sydlige Sverige. Se O. Löfgren: »The Potatoe People«.
  7. Et indtryk af dagligdagen på herregårde fås bl.a. i O. Højrup »Herregårdsliv«, Nationalmuseet 1981.
  8. Om denne udvikling se Arv og Eje 1976 »Det forsømte århundrede«.
  9. Se bl.a. Else-Marie Boyhus »Svenske roearbejdere«, Lolland-Falsters Historiske Samfund 1973.
Richard Willerslev »Den glemte indvandring«. Gyldendal 1983.
George Nellemann »Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere«. Nationalmuseet 1981.
  10. Marianne Zenius: »Landbokvinden i det 20. århundrede«, København 1982 samt B. Possing: »Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk tradition på landet i det 19. århundrede« i Årbog for Arbejderbevægelsens historie, 1982.
  11. I Anna Pedersen »I såtid og høst« genfindes mange af de samme træk i arbejdsdelingen.
  12. Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1921, København 1922. Hermed blev også skudsmålsoverretningen afskaffet.
  13. Landarbejderforbundet blev oprettet i 1915 som en sammenslutning af to rivaliserende fagforbund, nemlig Tyendeforbundet og Landarbejdernes Fagforbund. Landarbejderforbundet havde fra 1915 til 1919 ca. 30.000 medlemmer takket være en omfattende agitation, der var muliggjort ved økonomisk støtte fra De samvirkende Fagforbund og Socialdemokratisk Forbund. Landarbejdere og tyende var grupper, der var svære at organisere af flere grunde. Her skal blot nævnes, at de arbejdede geografisk spredt og aldrig på egentlige store arbejdspladser. Det kunne derfor være vanskeligt at få opbakning fra andre tjenestefolk o.l., når der var optræk til konflikt. Desuden var der tale om ideologiske barrierer. Mange tjenestefolk og landarbejdere havde forhåbninger om selv at blive selvstændige engang i fremtiden, og dette gjorde, at kamplysten var mindre.
Se også Årbog for Arbejderbevægelsens Historie, 1982.
  14. Sangen er i denne udgave nedtegnet af Skælskør Folkehøjskole.
  15. Kilde: Statistiske meddelelser 4. række, 36. bind, 4. hæfte.
  16. Visse arbejder var dog for landarbejderne på akkord, f.eks. roearbejdet, og så var der naturligvis ikke tale om at arbejde langsomt.
  17. Viggo Clausen: »Sådan var livet på landet i 30'erne« i serien »Folk fortæller«, DFS 1979.
  18. Se bl.a. Søren Mørch: »Den ny Danmarkshistorie«, København

- 1982 samt Birte Friis: »Det urbaniserede bondehjem« i Arv og Eje 1976 »Det forsømte århundrede«.
19. Om husflidsskolen i Gederød, se Aar bog for Historisk Samfund for Præstø amt, 1926. Om Husflidsbevægelsen iøvrigt, se Arv og Eje 1980 »Den ideologiske husflid«.
  20. N. P. Bjerregaard: »De unge Karles Fritidsbeskæftigelse«, Sprog og Kultur nr. 19, 1952.
  21. For en nærmere redegørelse for skolegangen på landet i denne periode henvises til Bodil K. Hansen: »Skolen i landbosamfundet ca. 1880 til 1900«, København 1977.
  22. O. Hillestrøm: »Værnepligten og Udskrivningsvæsenet«, København 1907.
  23. Se f.eks. Statistiske Meddelelser 4. række, 78. bind, 4. hæfte. Folkehøjskoler og landbrugsskoler i 1921/22 – 1925/26. Danmarks Statistik.
  24. Ole Højrup: »Herregårdsliv«, bind 1. Nationalmuseet, 1981.
  25. NEU nr. 21023 og 2801.
  26. Se bl.a. I. M. Børgesen: »Teknologi og landbrug«, upubliceret opgave under Allerslevprojektet, IEF, u.å.
  27. Tallene for 1981 er fremkommet ved telefoninterviews og almindelige interviews og kan kun formodes at vise det omtrentlige antal.
  28. I dag består landbrugsuddannelsen af:
    - a. Grundskole, normalt fem måneder.
    - b. Praktikuddannelse i tre år med ophold på mindst to landbrug, hvoraf forældrenes kan være det ene.
    - c. Fagligt/teknisk kursus seks måneder og driftslederkursus tre måneder.
 Inden grundskolen påbegyndes, skal eleven have haft seks måneders, helst 12 måneders praktik.
  29. Sydsjællands Museum har i 1989 udgivet et hæfte om en nabogård til Østergård. Her skildres netop en firlænget bindingsværkgårds udvikling fra 1600-tallet til idag.

Se Ole Urban Jensen »Skovly« gård nr. 1, Kragevig.

 I museumssammenhæng er det iøvrigt en væsentlig opgave at dokumentere, hvordan ændringer i landbrugsproduktionen, herunder indførsel af ny teknologi og afvandring af arbejdskraft afspejles i landbrugsbygningerne. Dette arbejdes der bl.a. med på Frilandsmuseet ved Sorgenfri.
  30. Anvendelsen af landbrugsmaskiner m.v. Statistiske Meddelelser 4. række, 34. bind, 2. hæfte.
  31. Statistiske Meddelelser 4. række, 72. bind 3. hæfte.
  32. Statistiske Meddelelser 4. række, 106. bind 3. hæfte.
  33. Se Jon Rasmussen: Strukturudvikling og kriser i dansk landbrug. RUC 1983.

Lederrekrutteringen til de første andelsslagterier¹

Af *Flemming Just*

Indledning

Fra 1887 og de næste fire år blev der etableret 17 andelsslagterier, og ved århundredskiftet var der 26 andelsslagterier i drift. Da det første landmandsejede slagteri blev stiftet i sommeren 1887 fandtes der også en række privatslagterier, som for størstepartens vedkommende var grundlagt i midten af 80'erne.

Spørgsmålet er, hvordan det lykkedes at få skaffet kvalificerede ledere på så kort tid til en ny branche. Undersøgelsen vil især koncentrere sig om andelssektoren i perioden 1887–1900, idet man kunne formode, at det gav problemer at finde egnede lederemner, som ud over merkantile evner også forstod de særlige ledelsesforhold i en andelsvirksomhed. Det vil i den forbindelse blive undersøgt, om bestyrelserne lagde vægt på, at direktørerne havde kendskab til andelsbevægelsen, og desuden set på, hvordan disse direktører fungerede i forhold til de ikke-merkantilt uddannede folkevalgte ledelser og i forhold til de ansatte.

Inden jeg forsøger at nærme mig et svar på disse spørgsmål, så lidt om den historiske sammenhæng, andelsslagterierne opstod i.

Flemming Just, f. 1957, cand. mag. i historie og dansk. Ansat ved Sydjysk Universitets Center. Har udgivet »Kjære broder. Breve fra husmand Terkel Kristensen 1860–1918 (1982). »Brugsforeningsbevægelsen 1866–1920 – med udgangspunkt i Ribe amt« (1984). »Samspillet mellem staten, landbrugsorganisationerne og landbrugskoope-rationen« (1984), »Banen for fremtiden – eller kampen om andelsloven 1909–1917« (1986).

De første andelsslagterier

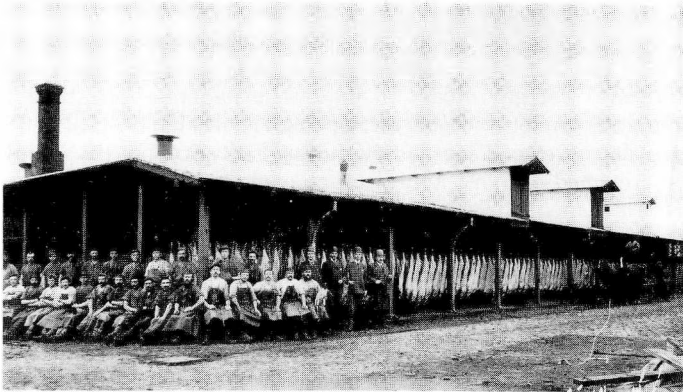
I 1887 blev det første andelssvineslagteri i Danmark oprettet i Horsens. Det gav stødet til en række lignende initiativer i mange af landets øvrige byer, og alene i perioden frem til 1891 blev der oprettet 17 andelsslagterier. En lavkonjunktur kombineret med en hård konkurrence med de private slagterier, samtidig med at Tyskland igen åbnede for import af levende svin, satte sine naturlige grænser for en yderligere ekspansion. Flere af andelsslagterierne måtte endda lukke igen. De næste slagterioprettelser kom i årene 1894–97 med ti nye andelsslagterier. Der var her tale om slagterier, der enten ikke var nået at komme med i den første »bølge«, eller hvor de etablerede slagteriers første 7-års periodedrift var ved at være afsluttet. Det gav mulighed for nye slagterier til at kapre andelshavere og binde dem til en leveringspligt.²

Denne første del af andelsslagteriernes historie før århundredskiftet er velbeskrevet, dels i en mængde jubilæumsskrifter fra de enkelte slagterier og dels i ikke mindre end tre festskrifter fra De samvirkende danske Andels-Svineslagterier (nu Danske Slagterier).

Men med denne gren af andelsbevægelsen forholder det sig som med den øvrige bevægelse: det er initiativtagerne og den folkevalgte ledelse, der står i centrum. Den ansatte ledelse ofres forbavsende få linier i betragtning af dens store betydning for, at kooperativet kan fungere tilfredsstillende.³

Den manglende interesse for den ansatte ledelse er ikke kun et dansk fænomen. Den internationale historiske litteratur lider af de samme mangler.⁴ Selv en kooperativ managementteori er ret svagt beskrevet på trods af den kooperative organisationsforms store udbredelse i de fleste lande.⁵

Der, hvor Kooperationens direktører tydeligst kommer frem, er i forbrugerkooperationen, som er tættere på de fleste mennesker, og hvor direktørerne er mere kendte af offentligheden end landbrugskooperationens direktører. Det har resulteret i flere kritiske bøger, hvor direktørerne beskyldes for at ville svigte de kooperative idealer og for at underløbe den folkevalgte ledelse.⁶

Det samlede personale på Esbjerg Andels-Svineslagteri fotograferet i begyndelsen af 1890'erne uden for svalegangen. Yderst til højre i gruppen står slagteridirektør Hansen, der havde en fortid som grosserer i Odder. Efter en uoverensstemmelse med bestyrelsen, som ønskede en nedsættelse af hans løn, tog han i 1895 sit tøj og gik. Kort tid efter oprettede han et privatslagteri i byen. På andelsslagteriet gav opsigelsen anledning til et karakteristisk karriereforløb. Den hidtidige bogholder rykkede op som ny direktør, og kontoristen fik den ledigblevne bogholderstilling. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

De første privatslagterier

Inden andelsslagteriernes fremkomst var der etableret en del private slagterier. De to første blev oprettet i midten af 1860'erne i København af to grosserere. Den ene af dem, Philip W. Heyman, oprettede senere i midten af 1880'erne en del slagterier rundt om i landet og samlede dem i selskabet De danske Svineslagterier. På samme tid gik flere lokale, pen-gestærke grosserere også ind i slagteribranchen, fx Hans Broge i Århus og H.J. Ankerstjerne i Randers. Det var efterhånden ved at være givtigt selv at slagte svinene og satse på mere kødfulde baconsvin fremfor den traditionelle eksport af levende, meget store svin til Tyskland. I alt fandtes der 11 privatslagterier i 1887, da det første andelsslagteri så dagens lys, og i 1890 var der 14.⁷

Privatslagterierne udgør et udforsket område, men gene-

relt kan det siges, at det var pengestærke *handelsmænd/grossererere*, der stod som initiativtagere. De havde erfaringer inden for andre dele af næringsmiddelsektoren. Grosserer A. N. Hansen, der oprettede det første privatslagteri på Christianshavn i 1865, havde således en større skibsprovanteringsforretning, hvor svineslagteriet blot blev en af flere sideordnede aktiviteter.⁸ Det samme gælder Hans Broge i Århus. Han havde hidtil gjort sig bemærket ved at sætte gang i den danske smørekspport til England, og med en aldrig svigtende sans for, hvor der var penge at tjene, opdagede han, at der i England var stigende efterspørgsel efter bacon.

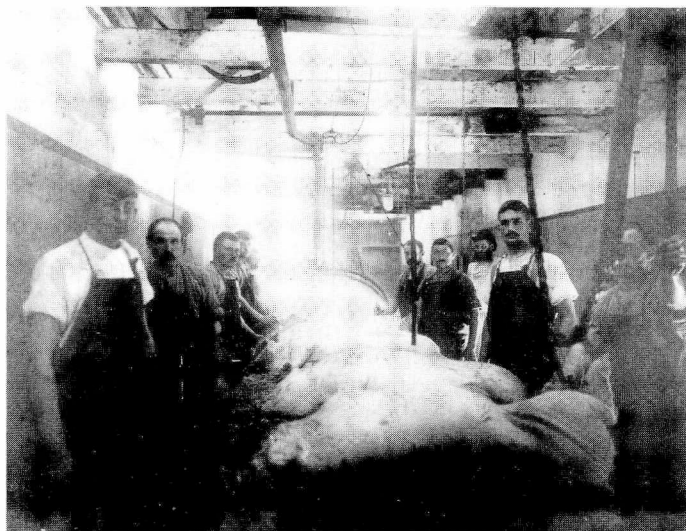
Magnus Kjær, Holstebro Svineslagteri, havde ikke den samme pengestærke baggrund. Men flere års beskæftigelse i England med flæskehandel havde lært ham noget om de engelske forbrugeres krav. Det udnyttede han i Danmark ved i tilknytning til sit slagteri at sætte et stort avlsarbejde i gang.

Alle disse første slagteriejere fungerede samtidig som slagteridirektører, dog med bogholdere/forretningsførere til at tage sig af det meste af det daglige. I Heymans tilfælde var det helt nødvendigt med lokale forretningsførere pga. hans mange slagterianlæg. Med de spredte foreliggende oplysninger ser det ud til, at disse forretningsførere som regel havde en merkantil uddannelse bag sig med indtil flere års erfaringer fra handel i England.

Andelsslagteri-direktørernes baggrund

Som tidligere nævnt blev der oprettet 17 andelsslagterier i perioden 1887–91, heraf de ti i de to første år. Hvordan kunne det lade sig gøre i løbet af ganske kort tid at samle både en stab af uddannede slagtersvende og med et galbraithsk udtryk en tekno-struktur bestående af slagtermestre, pølsemagere, bogholdere, kasserere og fremfor alt direktører?

Først direktørerne. Der foreligger oplysninger om deres baggrund fra ti af slagterierne. Af disse kom de fire fra private slagterier. Først måtte Magnus Kjær i Holstebro sige farvel til sin bogholder i 1887, da denne rejste til Horsens for at blive direktør. Horsens-folkene havde været i Holstebro for at få et indblik i slagterivirksomhed, og de havde straks syntes om den bogholder, der viste dem rundt. Holstebro Slagteri var et vel-

Slagteriarbejdere ved skrabebordet på Esbjerg Andels-Svineslagteri i 1893. Det hårde arbejde gav kun en ugeløn på 12–24 kr. Bortset fra en konflikt med en hårdtslående tysk pølsemaker var der ingen strejker på virksomheden i de ellers ret urolige år i 1890'erne på arbejdsmarkedet. Den lokale fagforening for slagteriarbejderne blev stiftet i 1896. Året før var Dansk Slagteriarbejderforbund blevet stiftet, og det gav anledning til en organiseringsbølge. Alene i 1896 blev der stiftet 13 fagforeninger rundt om i slagteribyerne. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

anskrevet sted, så allerede året efter tog den næste bogholder imod et direktørtilbud fra det nye andelsslagteri i Holbæk.

Heymans slagterier var også leveringsdygtige i direktørsplanter, og både Hjørring og Assens Slagteri måtte afgive forretningsførere til nye andelsslagterier.

Men udbudet kunne i de første år ikke følge med efterspørgslen. Da Esbjerg i foråret 1888 som det andet andelsslagteri blev oprettet, annoncerede man efter en slagteridirektør. Der kom ansøgninger fra købmænd, slagtere og grossererere, men ingen fra folk med branchekendskab. Bestyrelsen antog derfor en grosserer fra Århus, der havde gjort det i smør- og kornhandel.

Et par landbrugskandidater var også blandt de første andelsslakteridirektører. Af andre erhverv kan nævnes en cand. pharm. og en slagtermester. Det var naturligvis et problem, når en direktør måske hverken havde forstand på slagtning eller på flæskesalg i England. Flere af de første slagterier valgte derfor at ansætte direktøren i så god tid, at han kunne tage på studieophold i England, medens slagteriet blev bygget.

Der kan ikke konstateres nogen ændring i de første direktørers baggrund i løbet af perioden 1887–91. Men frem til den anden slagteribølge 1894–97 skete der noget. Af de seks direktører, der kendes herfra, kommer alle fra en stilling i branchen: tre som direktører og tre som bogholdere.

Vender vi tilbage til slagterierne fra den første periode og ser på de, der skiftede direktør i løbet af de første ti år, er billedet det samme: Frem til 1891 er direktør nr. 1 og 2 ikke branchekyndige. Efter den tid består alle nye direktørstillingsbesættelser af enten direktører fra andre slagterier eller af bogholdere fra eget eller fra et andet slagteri. Eneste undtagelse er Skanderborg, som i 1894 ansætter en slagtermester.

Den samme forskel mellem den første og den anden slagteribølge går igen, når man ser på direktørernes gennemsnitlige antal ansættelsesår på samme slagteri. De første direktører, der blev ansat i perioden 1887–91, fungerede i gennemsnit $8\frac{1}{2}$ år samme sted. Og så er der endda en enkelt der med sine 35 år samme sted trækker gennemsnittet op. Ellers ville det ligge på $6\frac{1}{2}$ år.

Den første direktør på slagterier oprettet i perioden 1894–97 fungerede næsten tre gange så lang tid samme sted, nemlig gennemsnitligt 18 år.

Igen kan det tolkes som et udtryk for, at en professionalisering var slået igennem i midten af 90'erne. Andelsslagteribranchen var nu så stor, at den kunne skabe sit eget rekrutterings- og karrieremønster. Det virkede stabiliserende på den måde, at branchen ikke blot blev en karrieremulighed blandt flere for folk fra andre sektorer, og ved at der skete en erfaringsopsamling, som kunne formidles videre til folk (bogholdere), der blev i branchen. I andelssammenhæng havde det den betydning, at man fik nogle direktører, der var opflasket inden for andelsvirksomhederne og var bekendt med de særlige arbejdsbetingelser, det medførte i forhold til andelshaverne. Medaljens bagside – faren for indavl og manglende nye

impulser – ligger det uden for denne artikels periode at bedømme.

Samlet kan det konkluderes, at der efter 1891 ikke mere eksisterede noget lederrekrutteringsproblem til de mange nye andelsslagterier. Lidt mere nuanceret kan det udtrykkes sådan, at der måske for de fleste slagteribestyrelser slet ikke har eksisteret noget større rekrutteringsproblem. I en del tilfælde blev der ræsonneret som så, at hvis direktøren ikke havde forstand på slagterier, kunne han komme til at få det. Den holdning var forsvundet ved midten af 90'erne. Der var sket en professionalisering, så det var utænkeligt ikke at ansætte en branchevant.

En sammenhæng mellem størrelse og rekruttering?

Kravet om øget professionalisering kan måske ses som et udslag af dårlige erfaringer med de ikke-brancheyndige. Kan det tænkes, at det især har været de små slagterier, der har ansat ikke-branchevante?

Det sidste spørgsmål kræver, at det først defineres, hvad der er et stort og et lille andelsslagteri i perioden 1887–1900. Et tal for det fås ved at udregne gennemsnitsstørrelsen, både hvad angår antal slagtede svin og antal kr. i omsætning. En sådan beregning fremgår af tabellen nedenfor, hvor der er sket en opsplitning på dels første hele driftsår og dels resultat i år 1900.

	1. driftsår		1900	
	Antal svin	Omsætning	Antal svin	Omsætning
Slagterier opr. 1887–91	15.646	883.470	32.865	1.855.615
Slagterier opr. 1894–97	24.100	1.281.800	24.143	1.446.200
Gennemsnit	17.994	994.111	30.443	1.741.888

Kilde: Jubilæumsskrifter fra 18 andelsslagterier, heraf 13 opr. 1887–91.

Af tabellen fremgår det, at et gennemsnitsslagteri fra den første slagteribølge slagtede næsten 16.000 svin i det første

hele driftsår og havde en omsætning på små 900.000. Ved år 1900 var begge tal fordoblet.

Slagterierne fra den anden »bølge« var gennemgående noget større fra begyndelsen, ca. 24.000 slagtninger pr. år. Til gengæld ekspanderede de næsten ikke i de følgende år frem til århundredskiftet. Denne markante forskel skyldes, at svineproduktionen løb ind i en stagnationsperiode med dårlige priser i slutningen af 90'erne. Inden den tid havde de »gamle« slagterier i meget hård kamp med hinanden og privatslagterierne efterhånden sikret sig store oplande med mange landmænd bundet af leveringspligt. I relation til den konstaterede professionalisering af direktørerne i den anden bølge kan man derfor ikke tillade sig at slutte, at de branchekyndige ledere på de nye slagterier ikke var i stand til at sikre en fremgang modsat de gamle slagterier med flere ikke-branchekyndige.

Tilbage til spørgsmålet om en mulig sammenhæng mellem slagteriernes størrelse og deres valg af direktør. En rimelig forhåndsantagelse må være, at det især var de små slagterier, der slog sig til tåls med at ansætte en ikke-branchekyndig direktør. Små slagterier er her defineret som anlæg, hvor der fra begyndelsen blev kalkuleret med højst 10.000 svin.

Ud fra de 12 første slagterier, hvor der findes oplysninger om den første direktørs baggrund, ser der ikke ud til være en sådan sammenhæng. Slagterier, der som Esbjerg (1888) og Randers (1889) lagde sig på linje med eksemplet fra Horsens og satsede på 20.000 svin fra begyndelsen, ansatte hhv. en grosserer og en cand.pharm. som første direktør, hvorimod meget små slagterier som Fåborg (1888) og Skanderborg (1890) ansatte hhv. en agronom og en forretningsfører fra et privatslagteri. Det lykkedes kun i et par tilfælde for et slagteri at få en forretningsfører/direktør fra et privatslagteri. Ellers var det i halvdelen af tilfældene bogholdere foruden et par agronomer og et par slagtermestre.

To helt specielle tilfælde fra meget små slagterier må nævnes. I Odder (1888) markerede man sig klart som det lille slagteri i modsætning til naboen i Horsens. Der blev kun slagtet 8.000 svin på årsbasis, og de fire første år havde man ingen direktør. I stedet valgte bestyrelsen en tilsynsmand (formanden) til at forestå driften sammen med en lokal købmand, der var antaget som bogholder. Fra 1892 blev formandens søn antaget som direktør. Om han havde nogen merkantil bag-

grund vides ikke. I Herning (1890), der kun slagtede 3–4.000 svin, blev der heller ikke ansat en direktør af sparehensyn. Driftsbestyrerfunktionerne blev så varetaget af bestyrelsen sammen med slagtermesteren. Det gik dog kun i kort tid, i 1891 måtte slagteriet lukke.

Heller ikke over tid kan der registreres nogen synderlig forskel i rekrutteringen til de små og de store slagterier. Slagelse (1888) havde et mellemstort slagteri, og det lykkedes at få direktørstillingen besat med slagteridirektører de to første gange. Men tredje gang valgte bestyrelsen at ansætte en prokurist fra et københavnsk kornfirma, fordi man mente, der var problemer med den merkantile side af slagteriets drift. Det lille slagteri i Skanderborg fik som nævnt også en branchekyndig direktør første gang, men valgte alligevel at »nøjes« med en slagtermester anden gang.

Efter århundredskiftet begynder der dog at tegne sig små forskelle mellem slagterierne. De større andelsslagterier er i højere grad i stand til at tiltrække direktører eller vælger i det mindste folk, der er direktører, medens de mindre slagterier i højere grad ansætter bogholdere som direktører.

Med hensyn til den geografiske rekruttering er der kun få eksempler på hjemmefødninger, og her altid ved små slagterier. Ellers synes der at have været stor mobilitet blandt disse første direktøremner. Ansøgerne kom fra hele landet, og bestyrelserne valgte lige så bredt.

Samlet kan der derfor ikke konstateres en sammenhæng mellem de første andelsslagteriernes størrelse og deres mulighed for eller tilbøjelighed til at vælge en branchekyndig slagteridirektør.

Direktørernes lønforhold

Ifølge de fleste slagterivedtægter valgte bestyrelsen direktør og bogholder, medens direktøren antog og afskedigede øvrige funktionærer og arbejdere. Sidstnævntes løn blev bestemt i fællesskab af direktør og bestyrelse. Med hensyn til prokura var direktøren i forening med et bestyrelsesmedlem berettiget til at underskrive med bindende virkning i sager, der vedrørte den daglige forretningsgang.

Det er de eneste oplysninger, der kan hentes ud fra ved-

tægterne om direktørernes formelle ansættelsesforhold. Men i en del tilfælde kender vi også deres lønforhold, og de var meget forskellige, i det mindste frem til århundredskiftet. Nogle eksempler.

- Esbjerg, 20.000 svin, grosserer, løn: 3.000 kr. + 4% af nettoudbyttet
- Slagelse, 17.000 svin, direktør, løn: 5.000 kr. + 6% af nettooverskud
- Randers, 17.000 svin, cand. pharm., løn: 3.000 kr. + 5% af nettoudbyttet, dog højst 5.000 kr. i alt
- Køge, 10.000 svin, bogholder, løn: 2.000 kr. første år + 6% tantieme + 1.000 kr. mere i grundløn, hvis det gik godt
- Skanderborg, 3.500 svin, forretningsfører, løn: 1.500 kr. + andel i overskuddet

Direktørernes lønninger svingede altså mellem 2 og 6.000 kr. Til sammenligning tjente en faglært arbejder 8–900 kr. Slagteridirektørens løn var en nettoløn. Han havde ikke som uddeleren og mejeribestyreren folk på kost og logi og skulle heller ikke betale en eller flere af de ansatte ud af egen lomme.

Ud fra de få eksempler ovenfor må der siges at være en sammenhæng mellem direktørernes baggrund, slagteriets størrelse og direktørernes løn. Slagelse er i den forbindelse interessant. Da slagteriet blev opført i 1888 som et af de første, var bestyrelsen klar over, at det kunne blive vanskeligt at skaffe en kvalificeret direktør. Der blev derfor annonceret i både Berlingske Tidende og i to jyske blade, fordi de fleste privatslagterier lå i Jylland. Ud over direktøren søgte bestyrelsen også en kasserer. Til den post kom der 41 ansøgninger, til stillingen som direktør kun to, hvoraf den ene var dyrlæge og ikke kunne betragtes som kvalificeret. Den anden var til gengæld godt kvalificeret. Allerede som 20-årig havde Philip Heyman gjort ham til forretningsfører for sit slagteri i Assens, og den unge mand havde dér vist store evner. Nu tre år senere ville han prøve kræfter med et større slagteri. Han kendte sit eget værd og vidste, at han var den eneste kvalificerede. Det blev udnyttet til at presse lønnen langt over, hvad der var et gennemsnit i branchen. Bestyrelsen accepterede og fik ikke grund til at fortryde det. Mandens navn var Martin Dessau, og han blev senere etatsråd og direktør for B&W.

Slagteridirektørerne og andelshaverne

Navnet direktør var noget fremmedartet i andelsbevægelsen. Det smagte lidt for meget af de privatkapitalistiske foretagender. I de første år benyttedes da også titler som driftsleder eller driftsbestyrer, men snart var betegnelsen direktør slået fast, og andet ville også være unaturligt, for der var tale om »ægte«
virksomhedsledere, også selv om de stod i spidsen for andelsforetagender.

Fra andre andelsvirksomheder som brugsforeninger og andelsmejerier var lederstillingen af en helt anden type. Det afgørende var, at begge var placeret lokalt og havde et ret afgrænset område som virkefelt. Specielt for brugsforeningsbevægelsen frem til århundredskiftet var der ofte tale om, at uddeleren var lokal og langt fra altid en højstatusperson. Efterhånden som uddelerhvervet blev professionaliseret blev stillingen forlenet med en større prestige, og der var en ret høj mobilitet blandt uddelerne.

Mejeribestyrer-hvervet var fra begyndelsen professionaliseret, og i kraft af bestyrernes store lokale betydning blev de straks centrale personer i lokalsamfundene. Skønt egentlig funktionærer blev de betragtet som selvstændige og med en status som præsten og førstelæreren. Ofte blev de involveret i andet foreningsarbejde, ligesom de var meget efterspurgt i selskabslivet. Denne integration i lokalsamfundene skyldtes også mejeribestyrernes sociale baggrund. Ofte var de gårdmandssønner eller kom i det mindste fra landet. De havde derfor let ved at glide ind i det lokale liv og blive accepteret som en af sognets egne.¹⁰

Slagteridirektørerne adskilte sig på mange måder fra uddelerne og mejeribestyrerne. Slagterierne var ikke lokale men regionale, og de var placeret i byerne som centrum for et stort opland. Det betød, at direktørerne ikke gled ind i lokalsamfundene, men boede i byerne og blev en del af borgerskabet der. Var det en situation, som bønderne brød sig om? Faktisk ja. For slagteridriften adskilte sig på to afgørende punkter fra mejeridriften. For det første var selve slagteprocessen noget fjernere fra bondens hverdag end smørfremstilling. Vel havde man hjemmeslagtning, men på et slagteri blev der stillet helt andre krav til flæskets kvalitet og udskæring. Her gjaldt det om at få så ensartede flæskesider som muligt og få udnyttet

resten af svinet så økonomisk som muligt i pølsemageriet og i fedtsmelteriet. Alt sammen foregik det i, efter datidens forhold, store industrielle anlæg med mange ansatte. Der krævedes altså en god portion indsigt i såvel det rent slagteritekniske som i at kunne organisere arbejdet. I forhold hertil virkede arbejdet på mejeriet langt mere hjemmevant. Der var i begyndelsen stort set kun tale om, at smørkærningen blev flyttet fra hjemmet og gennem stordrift og centrifuge sat mere i system.

For det andet var den kommercielle side vidt forskellig. Mejeribestyreren skulle først og fremmest være god til at lave smør. Selve salget foregik ved, at danske smørgrossister opkøbte de enkelte mejeriers smørproduktion ud fra smørnoteringen. Det enkelte mejeri havde således ikke mere med smørret at gøre, når det var leveret til grossisten. Det gjorde salget både mindre risikabelt og også mere overskueligt, hvad der i næste række betød, at mejeribestyrelserne havde ganske god indsigt i det kommercielle og reelt stod for den side af sagen.

Helt anderledes forholdt det sig med det kommercielle i slagterierne. Her var der tale om c.i.f.-handel. Slagterierne havde altså ansvaret for flæsket, indtil det i England var overtaget af en agent. Det gjorde salgsarbejdet mere kompliceret af flere grunde. Slagterierne måtte sørge for, at der var ordentlige køleforhold i udslibningshavnene og på skibene, og at opbevaringsforholdene også var tilfredsstillende i de engelske havne (hvad de langt fra var!). Men det afgørende var, at selve salget først foregik i England til en eller flere faste agenter, som så solgte det videre til grossister. Agentprovisionen lå normalt på 3%, men det kunne være uigennemskueligt, hvilke ydelser slagterierne fik for de penge.¹¹ I den situation var det temmelig vanskeligt for en bestyrelse at have indsigt i, hvad der egentlig foregik. Man måtte stole på, at man havde en dygtig slagteridirektør, der havde forbindelserne i orden og var mindst lige så snedig som de andre.

Slagteribestyrelsernes holdning til direktørerne var derfor ikke, at de skulle handle på en særlig andelsmåde. De forventede tværtimod, at direktørerne var i stand til at spille op mod storkapitalen og bruge dens metoder til at give bønderne en god efterbetaling. Derfor blev der heller ikke skelet til, om en ny direktør kom fra et privatslagteri eller et andelsslagteri.

Den tvetydige holdning til storkapitalen på den ene side en afstandtagen og på den anden side en tro på, at storkapitalens folk var lidt smartere – kom meget godt til udtryk i tiden omkring 1890. Der var dengang et forsøg på fra Heymans og Tietgens side at få sluttet privat- og andelsslagterierne sammen i et stort selskab. Holdningen blandt mange bønder var, at en sammenslutning med så kapitalstærke mænd ville være en økonomisk gevinst, og man ville kunne drage fordel af de privates durkdrevenhed, som det blev udtrykt.¹²

Andelshaverne forventede altså, at slagteridirektøren opførte sig som en foretagsom direktør i det øvrige erhvervsliv. Der kom derfor sjældent noget tæt forhold mellem andelshaverne og direktøren. Han kom fra et andet miljø, havde en anden uddannelse, arbejdede på en stor virksomhed til en ret stor gage og befandt sig i et borgerskabsmiljø uden forbindelse til landbomiljøet. Slagteridirektøren var man Des med, og ønskede man en samtale med ham skete det med hatten underdanigt i hånden på direktørens kontor.

Man forventede, at slagteridirektøren vidste, hvad der rørte sig blandt bestyrelsesmedlemmerne og blandt andelshaverne. Men herved adskilte direktørens rolle sig ikke nævneværdigt fra den rolle, som direktøren havde på et privatslagteri, hvor der også skulle tages hensyn til bestyrelse og producenter. Hvor tætte relationerne blev til formand, bestyrelse og andelshavere havde derfor ikke noget med andelsslagteridirektørtitlen at gøre, men med personlige egenskaber og hvordan parterne »svang« sammen. Var direktøren dygtig og forstod han samtidig at komme i kontakt med andelshaverne, kunne han være sikker på en opbakning, det ellers lå fjernt for bønderne at vise en mand fra byborgerskabet. Da direktøren for Køge Andels-Svineslagteri efter 15 års dygtigt arbejde takkede af, viste andelshaverne deres taknemmelighed ved at forære ham en hest med vogn og seletøj.

Slagteridirektøren og de ansatte

Slagteridirektørens højrehånd var bogholderen, der ofte samtidig var kasserer. Der fandtes to vidt forskellige bogholdertyper i slagteribranchen. Der var først den »gammeldags« bogholdertype, hvis højeste ambition var at føre et korrekt bog-

holderi. Dem var der mange af i slagteribranchen, og endnu flere der søgte. Ofte var bogholder-/kassererhvervet bestridt af en lokal mand, f.eks. en købmand eller en gårdmand, som her fandt en god og sikker indtjeningsmulighed. Lønnen var ret god, som regel 1.500–2.000 kr. Hvis manden samtidig var kasserer, krævedes en kaution, oftest på 10.000 kr., i enkelte tilfælde 20.000 kr. Var manden købmand eller fra foreningslivet bekendt med regnskabsvæsen, kunne han springe direkte ind i stillingen. Men der er også eksempler på, at den nye bogholder skulle forpligte sig til at rejse til et andelsslagteri og sætte sig ind i regnskabsvæsen og bogholderi. Oveni kunne der komme krav om, at bogholderen for egen regning måtte skaffe sig det nødvendige kontorinventar.

Den anden bogholdertype var karrieremanden. Han var ung, fik en indsigt i såvel det slagteritekniske som i det kommercielle og havde som regel i en kortere periode været på studieophold i England eller arbejdet på kontor hos slagteriets engelske agent.

Som vist i det tidligere var det allerede fra midten af 90'erne et fast rekrutteringsmønster, at slagterierne kaprede disse unge bogholdere hos hinanden for at sætte dem i direktørstolen. Fra århundredskiftet var andelsslagterierne så mange, at de var selvforsynende med direktøraspiranter. Ingen steder fremgår det, at bestyrelserne har haft noget imod direktøremner fra de private slagterier. Det kan blot konstateres, at den foretrukne kandidat som oftest kom fra et andelsslagteri.

Under bogholderen kom kontoristerne. Egentlig havde opretterne regnet med, at direktøren og bogholderen selv kunne klare alt kontorarbejde, men gradvist blev der ansat flere kontorister. Deres løn kunne på de større slagterier komme op på 1.000 kr. om året.

Ude på slagteriet herskede slagtermesteren. Efterhånden som andelsslagterierne fik etableret pølsemagerier, kom pølsemageren til og regerede over det domæne.

Man finder flere tyske navne blandt de første slagtermestre og pølsemagere, men der synes i øvrigt ikke at have været større rekrutteringsproblemer. Til gengæld var der i starten et kvalifikationsproblem hos mange slagtermestre. De var uddannet ved et håndværksfag og skulle nu fungere som driftsledere af industrielle anlæg. Det kunne give problemer med fx fedtafsmeltingen, saltningen og isningen, og ikke alle var lige

gode til at skære flæskesiderne til, så de passede præcist til de engelske aftageres smag. For slagteriet var det en fordel, at så meget af svinet kunne skæres til som flæskesider, der gav den givtige bacon-pris. Fra engelsk side var der derimod ikke begejstring for de »brede« tilskæringer.

Der ser ikke ud til at have været særlig stor udskiftning af slagtermestre. Deres løn lå typisk på 1.200–1.400 kr. om året, på små slagterier kun omkring 800 kr.

Slagtermestrenes nærmeste underordnede var slagtersvendene. På et mellemstort slagteri var der typisk ansat 5–6 svende. Deres løn lå på 16–18 kr. om ugen. Dertil kom et lignende antal arbejdere, der fik 2 kr. om dagen eller ca. 600 kr. om året.

I planerne for de første slagterier regnede initiativtagerne med, at der til at slagte godt 20.000 svin krævedes

1 bestyrer og 1 bogholder, i alt.....	6.000 kr.
1 slagtermester	1.800 kr.
12 arbejdere a 800 kr.....	9.600 kr.
1 vejer/sorterer	1.600 kr.

Samlet var der ikke et stort personale på slagterierne de første år. På små slagterier som i Odder kunne man i begyndelsen nøjes med en tilsynsmand (i stedet for en direktør), en mester, to slagtere og fem arbejdere.

Da det ret store slagteri i Frederikssund blev etableret i 1894 var medarbejderstaben mere differentieret. Udover direktør og bogholder/kasserer blev der ansat følgende:

slagtermester	25 kr. pr. uge
slagtersvende (antal ukendt)	21 kr. pr. uge
svider	17 kr. pr. uge
tarmkone	11 kr. pr. uge
fedtkone	17 kr. pr. uge
4 arbejdere	12 kr. pr. uge
bødkersvend	13 kr. pr. uge

Lidt senere blev der også ansat en fyrbøder/maskinist til 22 kr. om ugen.

I de første år herskede der på mange slagterier et næsten patriarkalsk forhold mellem direktøren og de ansatte. Direktøren kunne f.eks. være en ansat behjælpelig med at finde en

bolig eller hjælpe de ansatte med at danne sygehjælpsforeninger, og løn- og arbejdsforhold blev ordnet ved mundtlige aftaler. Fra bestyrelsernes side var der stor tilfredshed med den ordning, hvad der må tages som udtryk for, at de ansatte har været moderate i deres krav. Det var også en organisering, der nøje svarede til arbejdsgiver-arbejdstager forholdet på landet.

Men i længden kunne det patriarkalske forhold ikke være en bæredygtig bro over de naturlige modsætninger mellem de to parter. Allerede i 1889 udbrød den første slagteristrejke. Det skete i Esbjerg, hvor slagteriarbejderne var utilfredse med en tysk pøsemager, der slog lidt for hårde lussinger. Men den første egentlige konflikt med arbejdsgiverne kom i 1893 i Randers. Konflikten brød ud kort tid efter, at den første fagforening for slagteriarbejdere var dannet der. Men den strejke blev tabt ligesom de fleste andre i 90'erne.

I 1895 dannede 8 fagforeninger Dansk Slagteriarbejderforbund med tilsammen 189 medlemmer. Der var fra starten tale om et industriforbund, som søgte at organisere alle arbejdere på slagteriet, både svende, pøsemagere og arbejdere. Det havde man succes med, og fire år efter talte forbundet 39 fagforeninger med 1036 medlemmer.¹³

Vi ved ikke, hvordan direktørerne reagerede på den udvikling, men fra bestyrelsesside så man med den største misnag på, at der fra slutningen af 90'erne kom fagforeninger ind som et mellemlid mellem direktøren og arbejderne i deres forhandlinger om løn- og arbejdsforhold.

I de første år efter århundredskiftet lykkedes det Slagteriarbejderforbundet at få organiseret alle slagterier omend ikke alle arbejdere. Overraskende nok var arbejdsgiverne meget langsomme til at danne modsvarende sammenslutninger. Det blev forsøgt før Første Verdenskrig, men ikke alle slagterier var med i aftalen, hvorfor det lykkedes arbejderne at spille slagterierne ud mod hinanden. Først i 1922 blev der dannet en decideret arbejdsgiverforening for andelsslagterierne.¹⁴

I andre sammenhænge virkede slagteridirektørerne blokerende for, at der kunne skabes ensartede regler for alle andelsslagterier. De foretrak det mere anarkistiske system, der betød, at den enkelte direktør havde større spillerum.¹⁵

En lignende modstand fra direktørside mod en arbejdsgiver-sammenslutning må formodes at være meget sandsynlig. For-

handlinger mellem arbejdsgivere og Slagteriarbejderforbund ville betyde, at slagterierne fik fastsat løn- og arbejdsforhold, som den enkelte direktør mente ikke passede til netop hans slagteri. Generelle forhandlinger kunne også nemt blive for kostbare for de mindre slagterier. Da der i 1900 blev lavet fælles overenskomst mellem Slagteriarbejderforbundet og 18 slagterier under De samvirkende danske Andels-Svineslagterier var det således de små slagterier, der stod udenfor. De foretrak at lave lokale aftaler.

I det hele taget begyndte forskellene mellem de store og de små slagterier at blive tydelige fra århundredskiftet. Rent kvantitativt blev forskellen mellem slagterierne større. De mindste slagtede stadig omkring 10.000 svin, men nu havde de store over 50.000 slagtninger om året. De små kunne godt følge med, når det gjaldt efterbetalingerne. Men i omkostninger pr. svin begyndte der at ske noget. Fra starten havde de små klaret sig godt med omkostninger pr. svin på ca. 3,20–3,60 kr., hvor de store lå på 4 kr. og over. Ved århundredskiftet havde de mindre slagterier bragt omkostningerne ned på omkring 3 kr. Men de større slagterier havde fået så meget styr på driften, at de nu lå nede på omkring 2,65 kr. pr. svin. Rent lønningsmæssigt gav det sig udslag i, at de større slagterier kunne tillade sig at udbetale højere lønninger og tiltrække nogle af de bedste direktører. Arbejds lønningerne var generelt også højere på de større slagterier. Ovenfor blev det vist, at en slagtermester fik 25 kr. om ugen på Frederikssund Andels-Svineslagteri, og en fyrbøder fik 22 kr. Da et lille slagteri tre år senere blev oprettet i Bogense, kunne direktøren kun tilbyde slagtermesteren 15 kr. om ugen, og en husmand fra egnen accepterede fyrbødertjansen til 13 kr. om ugen.

Afslutning

Det foregående har vist et eksempel på, hvordan arbejdsmarkedet reagerer, når der i løbet af få år opstår en ny branche med sine egne kvalifikationskrav. De mange nye andels-slagteriers efterspørgsel efter kvalificerede slagteridirektører med både teknisk og kommerciel indsigt oversteg langt udbudet. Det lykkedes at hente bogholdere eller forretningsførere fra flere af de private slagterier, men hovedparten af de

første andelsslagterier måtte tage til takke med ikke-branchekyndige direktører.

Efter den første slagteribølge 1887–91 eksisterede der ikke længere noget rekrutteringsproblem. Der var nu kommet så mange andelsslagterier til, at de var i stand til at fremavle egne direktøremner. Den sædvanlige karrierevej gik fra kontoriststillingen på slagteriet til jobbet som bogholder. Efter nogle år her kunne bogholderen begynde at lægge billet ind på direktørstillinger.

Ud fra de få statistiske oplysninger, der er til rådighed, kan der ikke ved de første slagterier påvises nogen sammenhæng mellem slagteriets størrelse og evnen til at få fat i en branchekyndig direktør. Der kan heller ikke konstateres nogen forskel i indtjeningssevne og driftsudgifter hos slagterier med ikke-branchekyndige direktører og hos slagterier, der fik en branchevant. Det kan så tages som et udtryk for, at de ikke-branchekyndige hurtigt formåede at sætte sig ind i branchens tekniske og kommercielle problemer.

Organisatorisk var slagteridirektørerne underlagt andelshaverne, men i dagligdagen spillede det kooperative særpræg ingen stor rolle. Slagterisektoren er nok den gren af andelsbevægelsen, hvor andelsideologien har spillet den mindste rolle, og hvor der har været den største afstand mellem ansat ledelse og andelshavere. Ikke sådan at forstå, at direktørerne ikke havde forståelse for de krav, der var knyttet til at lede en andelsvirksomhed. Men det faktum, at slagterierne ikke var lokale men regionale og lå i byerne, og at slagteridirektørerne med deres baggrund og virke befandt sig langt fra bøndernes verden, måtte nødvendigvis skabe en større afstand mellem ledelse og andelshavere. Ikke desto mindre opnåede mange slagteridirektører meget stor respekt og tillid hos andelshaverne. Respekten udsprang både af direktørernes dygtighed, hvis kontante udtryk bønderne kunne føle på pengepungen, og af den aura af utilnærmelig byborgerskabsmiljø, der omgav direktørerne, og som bønderne i deres tvetydige holdning følte et vist mindreværd overfor.

Både fysisk og indholdsmæssigt var direktørhvervet også langt fra bestyrelsernes dagligdag. Det betød, at direktørerne i forhold til brugsforeningsuddelere og mejeribestyrere havde en noget mere selvstændig stilling. Mange af diskussionerne om det slagteritekniske og kommercielle krævede en sådan

indsigt, at bestyrelserne var tvunget til at læne sig meget op ad slagteridirektøren. Direktørernes betydning fremgår også af, at de blev sikret to faste pladser i den 7-mands bestyrelse, som blev resultatet, da De samvirkende danske Andels-Svineslagterier blev oprettet i 1897.

Forud for samvirksomhedens delegeretmøder afholdt slagteridirektørerne som regel også møde, og deres stillingtagen var ofte afgørende for de beslutninger, som samvirksomheden efterfølgende tog. I 1904 blev de mere uformelle direktørmøder institutionaliseret, idet direktørerne gik sammen i Foreningen af Direktører ved danske Andels-Svineslagterier. Hermed var der givet et fulgyldigt udtryk for, at slagteridirektørhvervet nu var fuldt professionaliseret. Det var sket allerede i begyndelsen af 1890'erne, men nu eksisterede der så mange andelsslagterier og så mange erfaringer, at andelsslagterierne havde udviklet sit eget rekrutteringsmønster og skabt et selvstændigt lederlag med fælles problemer og erfaringer.

Noter

1. Artiklen er en mindre omarbejdet version af et paper præsenteret ved et seminar på Handelshøjskolen i København, den 8.–9. april 1988, om Ledelsesformer, produktionsorganisering og arbejdskraft i historisk-sociologisk belysning.
2. Se Flemming Just: »Horsens Andels-Svineslagteri« s. 27–33 i: E. Helmer Pedersen m.fl.: *De første hundrede år. Danske Slagterier 1887–1987*, udg. af Organisationen Danske Slagterier, København, 1987.
3. Inden for mejerisektoren har Claus Bjørn og J. Dieckmann Rasmussen dog i deres afsnit i Claus Bjørn (red.): *Dansk Mejeribrug 1882–2000* (Odense 1982) givet en udmærket behandling af mejeribestyrelsernes og mejeristernes arbejdsforhold. I deres samleværk *Fra det gamle mejeri – erindringer fra mejeriernes barndom og ungdom* (Odense 1982) bringes der desuden flere spændende erindringsartikler fra mejeribestyrelserne og deres koner.
4. Se Malcolm Sargent: *Agricultural Co-operation*, Aldershof, 1982, s. 97.
5. Se Eberhard Dülfer: *Betriebswirtschaftslehre der Kooperativen. Kommunikation und Entscheidungsbildung in Genossenschaften und vergleichbaren Organisationen*. Göttingen 1984; Karin Jonnergård m.fl.: *Beslut i Kooperation*. Kooperativa Institutet, 1984.

6. Fx Lars Erik Backman: *Direktørkonsum. En bok om kooperativens svikna ideal*. Stockholm, 1973; Kurt Strand og Michael Thorberg: *Borte med Brugsen*. Kbh.: Gyldendal 1983.
7. B. Nüchel Thomsen: »Andelsbevægelsen og kapitalisterne« i: *Festskrift til Poul Bagge*, København, 1972.
8. A. Axelsen Drejer: *Andelsslagterierne i Danmark 1887–1937*. København, 1937, s. 46f.
9. Se Flemming Just: *»Brugsforeningsbevægelsen 1866–1920 med udgangspunkt i Ribe amt*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag, 1984, s. 120–28, om uddelerne.
10. I Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882–2000*, har Jørgen Dieckmann Rasmussen et glimrende afsnit om Mejeribefolkningen i Mejeribrugets klassiske tid, s. 275–99.
11. I løbet af 1890'erne dannede de engelske agenter, grossister og større detailhandlere et kartel, Flæskeringen, som reelt gjorde det umuligt at sælge dansk flæsk udenom. Som et modtræk oprettede direktør Charlie Hansen, der hidtil havde været salgschef i et af de største engelske slagterier, i 1902 Danish Bacon Agency, hvortil syv danske andelsslagterier sluttede sig. I 1907 blev det overtaget af andelsslagterierne og tog navneforandring til Danish Bacon Company Ltd. Selv om DBC kun tog 2% i provision og senere 1% var det langt fra alle slagterier, der turde gå over til DBC. Se 50 Aar i England 1902–1952. *Danish Bacon Company Limited*. (Kbh. 1952).
12. Se B. Nüchel Thomsen, 1972.
13. J. Jensen og C. M. Olsen: *Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden fra 1871 til 1900*. Udg. af Forretningsudvalget for De samvirkende Fagforbund. København, 1901. Genoptrykt Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 1981, s. 229–31.
14. Se Flemming Just, 1987, s. 46–48.
15. Sm. st., s. 48. Der har fx i tidens løb været gjort en del forsøg på at få slagterierne til at arbejde med ensartede regnskabsregler, så man kunne foretage en reel sammenligning af slagteriernes indtjeningsevne. Men det har hver gang strandet på direktørernes manglende lyst til at opgive muligheden for at dreje regnskabet i en bestemt retning, og den situation er der ikke ændret på. (Se Chr. Jørgensens kritik heraf i Landbrugsmagasinet nr. 2 1989).